

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

На правах рукопису

Добрянська Тетяна Андріївна

УДК 002.2:091(02):003.349(477)"16"

УКРАЇНСЬКА КИРИЛИЧНА РУКОПИСНА КНИГА XVII СТ.:

АТРИБУЦІЯ ТА КОДИКОЛОГІЧНИЙ ОПИС

Спеціальність 27.00.03 – книгознавство,
бібліотекознавство, бібліографознавство

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
Гнатенко Людмила Анатоліївна

Київ–2015

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження.....	12
1.1. Українська кирилична рукописна книга XVII ст. як об'єкт кодикологічного та палеографічного дослідження	12
1.2. Джерельна база дослідження	35
1.3. Методологічні засади дослідження.....	41
Висновки.....	49
РОЗДІЛ 2. Українська кирилична рукописна книга в історико-культурному процесі України XVII ст. та її кодикологічні особливості.....	53
2.1. Суспільно-політичне становище, тенденції розвитку культури та освіти в Україні XVII ст.	53
2.2. Тематичний репертуар, замовники та створювачі рукописних книг	66
2.3. Особливості української рукописної кириличної книги XVII ст. як засади для атрибуції в системі кодикологічного опису.....	85
Висновки	112
РОЗДІЛ 3. Основні принципи й методи атрибуції та наукового описування української кириличної рукописної книги XVII ст. та створення електронного каталогу	116
3.1. Принципи атрибуції за назвою. Датовані й недатовані кодекси в системі атрибуції	116
3.1.1. Атрибуція за назвою	116
3.1.2. Датовані кодекси	120
3.1.3. Недатовані кодекси і філігранологічний аналіз.....	129

3.2. Рукописні кодекси, в складі яких знаходяться стародруковані книги, твори, фрагменти.....	145
3.3. Розвиток структури формалізованого опису РК для електронного ресурсу української кириличної рукописної книги XVII ст.	163
Висновки.....	172
ОСНОВНІ ВИСНОВКИ.....	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	180
ДОДАТКИ	232
Додаток 1. Зразки заповнення нових полів	232
Додаток 2. Зразки описів української кириличної рукописної книги XVII ст.	235

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АО – Археографічний опис
- АБІС – Автоматизована бібліотечно-інформаційна система
- АРМ – автоматизоване робоче місце
- БАН – Бібліотека Російської академії наук, відділ рукописів
- БД – База даних
- БІЛ – Бібліотека Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
- Вас. – Збірка центрального Василіанського архіву і бібліотеки відділу рукописів ЛННБУ
- ВР ВБУ – Відділ рукописів Всенародної бібліотеки України
- ВС НБУВ – Відділ стародруків та рідкісних видань Інституту книги Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
- ДІМ – Державний історичний музей, відділ рукописів (Росія)
- ДРНКН – Державний реєстр національного культурного надбання України
- ЖКМ – Житомирський краєзнавчий музей
- ЗКМ – Закарпатський краєзнавчий музей
- Изв. ЦАО – Известия Церковно-археологического Общества при Киевской духовной Академии
- ІПА – інформаційно-пошуковий апарат
- ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
- ІРБІС – Інтегрована розвиваюча бібліотечно-інформаційна система
- ІФІБ – Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині
- КДА – Київська духовна академія
- КПЛ – Києво-Печерська Лавра
- ЛННБУ – Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника
- Муз. – Музейна збірка відділу рукописів ДІМ
- НБ УНУ – Наукова бібліотека Ужгородського національного університету

- НБУВ – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
НБФ – Національна бібліотека Франції, відділ рукописів
НД – Збірка кириличних рукописних книг Бібліотеки Інституту
«Народний Дім» у Львові, відділ рукописів ЛННБУ
НМЛ – Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького
Отч. ЦИАО – Отчет Церковно-исторического и Археологического общества
при Киевской Духовной Академії
Погод. – Збірка особистого архіву М. П. Погодіна РНБ
РК – рукописна книга
РНБ – Російська національна бібліотека, відділ рукописів
Син. – Збірка Синодальна БАН
Фр. – Фонд І. Я. Франка БІЛ
ЦАМ КДА – Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії
Щук. – Збірка П. І. Щукіна БАН

Слова

арк. – аркуш (-ші)

зв. – зворот

под. – подібний

р (рр.) – рік (роки)

ст. – століття

сх. – схожий

тотож. – тотожній

ф. – фонд

ВСТУП

Актуальність теми. Вивчення української кириличної рукописної книги (далі РК) XVII ст., яка займає значне місце в історико-культурному розвитку української нації та охороняється законом, є важливим завданням історичної науки. Запорукою неупередженого дослідження її ролі в освітніх та духовних процесах є атрибуція та описання РК, тобто встановлення автора та переписувачів, назви, дати написання творів та списків, локалізації або місця створення, співвідношення зі стародрукованою книгою тощо. Все це визначається завдяки історико-кодикологічному вивченню рукописно-книжної культури та кваліфікованому науковому описові РК як артефакту, що разом надають об'єктивну інформацію про дату її виникнення, авторів, переписувачів, скрипторій, зміст текстів, походження, специфічні особливості кожного кодексу та обставини створення й побутування, історію в складі колекцій та зібрань тощо. Без цього інформація про РК не може бути включеною до аналізу історико-культурних процесів. Наявні каталоги кінця XIX – першої половини XX ст. потребують нового наукового критичного перегляду відносно походження та датування РК, з'ясування особливостей її розвитку, зв'язку зі стародрукованою книгою тощо. У 90-х роках XX ст. почалися ґрунтовні розробки кодикологічної методології в галузі наукового опису РК, вийшли дослідження РК XI–XVI ст., зокрема й наукові каталоги. РК XVII ст. включена до сучасних наукових описів, що подають про неї об'єктивну інформацію, в досить незначній кількості. Отже, актуалізація цього історико-культурного спадку дасть змогу залучити до сучасного інформаційного простору науково-довідкову інформацію про РК XVII ст., створити електронний ресурс, що дозволить поповнити арсенал національної пам'яті народу та внести РК XVII ст. до Державного реєстру національного культурного надбання України (далі ДРНКН).

Актуальність дослідження РК XVII ст. є тим більшою саме сьогодні, коли об'єктивно переосмислюється оцінювання історичних фактів та

тенденцій, оскільки цей період української історії характеризувався бурхливими подіями, впливами різних політичних векторів та культурних процесів, що здійснювали значний вплив на формування національної свідомості та, відповідно, духовної спадщини народу. Вивчення інформаційного потенціалу РК як джерела духовного становлення українського народу залежить, серед іншого, від розробки методів кодикологічного аналізу, які, в нашому випадку, дозволять виокремити з масиву східнослов'янського книжкового спадку РК XVII ст. українського походження у відповідності до критеріїв наукової атрибуції за авторством, мовою, територією та іншими ознаками, які переконливо доведуть приналежність даних РК до української історії та культури.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження проведене в межах загальної теми Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (2012–2014) «Розвиток електронних інформаційних ресурсів рукописної та книжкової спадщини України» (державний реєстраційний номер 0113U001088).

Метою дослідження є визначення специфічних особливостей української РК XVII ст., принципів її кодикологічної (включаючи палеографічну) атрибуції та описування, удосконалення структури і змісту формалізованого опису для спеціалізованої бази даних РК «Кодекс», створеної в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ), в якій на сьогодні представлений масив РК XII–XVI ст.

Для досягнення мети визначено такі основні **завдання**:

- проаналізувати історіографію даної теми та встановити ступінь кодикологічного дослідження рукописів XVII ст.;
- виокремити основне коло української РК XVII ст. з різних колекцій та зібрань як основну джерельну базу дослідження;
- визначити політичні та культурні чинники, які впливали на розвиток РК в XVII ст.;

– встановити основні особливості української РК XVII ст. як об'єкта кодикології та здійснити її класифікацію: виявити типи та види кириличних кодексів за тематичними групами, функціями, змістом;

– здійснити кодикологічний аналіз неатрибутованих українських РК XVII ст. із зібрань НБУВ, встановити їхнє українське походження, авторів, назви, дату і локалізацію, створити систему опису та на цій основі – інформаційний електронний ресурс;

– розкрити основні принципи і методи, за якими проводиться кодикологічне дослідження та методичні засади атрибуції РК XVII ст., в тому числі визначити вплив книжного друку на переписування, оформлення та співіснування РК і стародруків;

– враховучи специфіку РК XVII ст., в тому числі її зв'язок зі стародруками, в системі кодикографічного опису, пристосувати її до наукового опису РК бази даних «Кодекс», доповнивши існуючу модель даних та структуру опису необхідними структурними частинами.

Об'єктом дисертаційного дослідження є багатоаспектна за видами, формами та змістом релігійна та світська українська кирилична РК XVII ст.

Предметом дослідження є встановлення специфіки української кириличної РК та її кодикологічного опису, вдосконалення моделі даних та структури опису баз даних РК XVII ст.

Ступінь досліджуваності теми. Попри те, що науковий аналіз та опис рукописної спадщини XVII ст. здійснювався багатьма вченими в XX – на початку XXI ст., що доводиться в першому розділі нашої роботи, тема дисертаційного дослідження в такому аспекті питання розглядається вперше.

Методологічна основа дослідження спирається на принципи історизму, наукової об'єктивності, загальноісторичні методи – хронологічний (або ретроспективний), проблемно-тематичний, історико-порівняльний, історико-системний, метод класифікації і систематизації джерел тощо. Використовувалися також соціокомунікаційні методи, що розглядають книгу як комплексний засіб передачі інформації, і спеціальні – історико-

кодикологічний, включаючи палеографічний, у контексті комплексного аналізу української РК XVII ст.

Джерельною базою дослідження є книжні колекції та зібрання релігійних та світських установ України, а також приватних збірок. Основний масив досліджуваних рукописних кодексів XVII ст. становлять рукописні фонди, що зберігаються в ІР НБУВ. Це, зокрема, фонди Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, Києво-Печерської та Почаївської лавр, Мілецького, Михайлівського Золотоверхого, Пустинно-Миколаївського та Видубицького монастирів, Софійського собору, Десятинної церкви, Університету св. Володимира, Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька, митрополита Макарія (Булгакова), П. Житецького, С. Маслова та ін. Для здійснення об'єктивного аналізу специфіки РК XVII ст. залучено відомості про РК даного періоду зі Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника, Львівського національного музею, Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка та деяких інших книгосховищ України, а також про окремі рукописи з фондів закордонних книгосховищ, зокрема Російської національної бібліотеки, Бібліотеки Російської академії наук, Державного історичного музею (Росія), Національної бібліотеки в Парижі (Франція). Було переглянуто понад 700 РК XVII ст., виокремлено масив у 179 книг, які були атрибутовані як українські і стали базовими для дослідження.

У роботі використано також джерельну інформацію про РК XVII ст., що міститься в дослідженнях українських та зарубіжних учених.

Хронологічні межі дисертації охоплюють XVII ст., що характеризувалося різними тенденціями політичного та культурного становища України, зокрема протиборством різних політичних сіл та важливими проявами зовнішнього впливу, а також тією провідною роллю, яку українська книга (рукописна та друкована) починає відігравати в національній свідомості та історико-культурному розвитку України. У разі, коли датування

РК здійснювалося в межах десятиліття, залучалися й рукописи кінця XVI – початку XVII ст. та кінця XVII – початку XVIII ст.

Наукова новизна роботи полягає як у постановці питання, так і у вирішенні завдань дослідження, проблематика якого досі не була предметом спеціального комплексного дослідження. Отож:

– проаналізовано слов'янську кириличну книгу XVII ст. та виокремлено значний масив української РК XVII ст. за принципами авторства, мовних особливостей, географічної локалізації, типом оздоблення, записами та іншими ознаками;

– здійснено атрибуцію 179 українських РК XVII ст. шляхом філігранологічного аналізу та залучення інших атрибутивних ознак, уточнено дати створення, встановлено основні принципи і методи, за якими проводиться кодикологічне дослідження та методичні засади атрибуції РК XVII ст.;

– через здійснення кодикологічного аналізу оригіналів та із залученням опублікованих відомостей про РК встановлено специфічні особливості української РК XVII ст., репертуар творів, види та типи РК, мовні характеристики, оздоблення, автори, переписувачі, скрипторії, замовники, меценати тощо;

– визначено форми впливу стародрукованої книги на переписування РК, використання її як протографа, на оформлення, структуру тексту, рубрикацію, існування в конволютах тощо;

– удосконалено структуру даних, кількість полів і зміст наукового опису РК XVII ст., враховуючи її специфіку та походження, зв'язок зі стародрукованою книгою; включено близько 50 наукових описів української РК XVII ст., атрибутованої дисертанткою, в базу даних «Кодекс».

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження обумовлюється введенням до наукового обігу здійсненої за сучасними критеріями кодикологічної інформації щодо української кириличної РК XVII ст., що поповнює новим матеріалом історію української книги в контексті дослідження історико-культурних процесів в Україні. Це

сприятиме комплексному описуванню РК XVII ст., створенню новітніх електронних ресурсів достовірної інформації, а також включенню РК XVII ст. в ДРНКН. У дисертації також удосконалено методичні засади кодикологічного опису РК XVII ст.

Особистий внесок здобувача. Результати дисертаційного дослідження отримані автором одноосібно. Основний внесок дисертанта представлений у другому та третьому розділах.

Апробація роботи. Наукове дослідження здійснювалося протягом 2011–2014 рр. Основні результати дисертаційної роботи оприлюднені на чотирьох міжнародних наукових конференціях та одному науковому конгресі: «Учений інформаційного покоління: інновації, традиції та перспективи» (Київ, 2012); «Традиції слов'янської писемності і культури: трансформації в XXI столітті» (присвячено Дню слов'янської писемності і культури) (Київ, 2012); «Сучасна славістика: ключові проблеми та тенденції розвитку» (присвячено Дню слов'янської писемності і культури) (Київ, 2013); «XIII Международная научная конференция по проблемам книговедения» (Москва, 2014); «Библиотека как феномен культуры» (Минск, 2013).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження викладені в одинадцяти публікаціях – у п'яти роботах у фахових періодичних виданнях «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (2012, 2013); «Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження рукописних та книжкових фондів» (2012, 2013, 2014); в одній роботі в збірнику, включеному до Російського індексу наукового цитування (РІНЦ), – «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» (2015), а також у п'яти роботах у збірниках матеріалів наукових конференцій.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Українська кирилична рукописна книга XVII ст. як об'єкт кодикологічного та палеографічного дослідження

Вивчення й описування східнослов'янської, зокрема української, РК розпочалося в XIX ст., коли активізувався процес становлення археографії та виявлення рукописних книг як пам'яток історії та культури. Створювалися археографічні комісії, проводилися експедиції для виявлення, атрибуції та описування рукописів, укладалися каталоги, виникло багато приватних колекцій та розпочалася збирацька діяльність в наукових та просвітницьких організаціях, бібліотеках, музеях, начальних закладах, починають розвиватися методи атрибуції, спеціальні історичні і філологічні дисципліни, зокрема палеографія, текстологія, хронологія, джерелознавство, філігранологія тощо.

Значний внесок у розвиток східнослов'янської палеографії здійснили російські дослідники – І. Срезневський, О. Соболевський, В. Щепкін, Є. Карський [457, 449, 512, 313], якими були визначені головні напрями дослідження й описування рукописних кодексів. Праці вчених, їхні узагальнення дали змогу утвердитись слов'янській палеографії як науковій дисципліні зі своїм об'єктом дослідження. Подальшому розвитку палеографії, зокрема принципам та основним палеографічним методам, присвячені праці Л. Черепніна, М. Тихомирова, М. Чаєва [500, 467, 499] та інших учених.

В Україні робота зі збирання, вивчення, описування й публікації слов'янських, зокрема українських книжних та документальних джерел, здійснювалася археографічними комісіями, науковими товариствами та провідними освітніми закладами: в XIX – на початку XX ст. тут сформувалося

кілька провідних центрів з вивчення книжкових пам'яток, зокрема й рукописних книг.

Детально історія вивчення рукописно-книжних пам'яток в Україні розглядалася в історіографічній та бібліографічній монографіях С. Міщука [387, 390]. Він охарактеризував основні центри дослідження рукописно-книжної культури, визначив особистий внесок українських та російських учених у виявлення та описування рукописних книг. С. Міщук детально проаналізував здобутки київських учених і Києва як наукового центру вивчення рукописної та книжкової спадщини, передусім, Університету св. Володимира, відзначив роль В. Перетца та його джерелознавчо-палеографічної школи, а також Київської духовної академії і Церковно-археологічного музею (археографічна діяльність М. Петрова та інших представників КДА). В його монографіях висвітлено роль Харківського університету, Одеського товариства історії та старожитностей, Новоросійського університету, Історико-філологічного інституту князя Безбородька, Музею українських старожитностей В. Тарновського. Також С. Міщук акцентував увагу на описуванні рукописних пам'яток та стародруків на Поділлі та Волині (діяльність Ю. Сіцінського та І. Каманіна, П. Абрамовича та О. Фотинського), на діяльності Полтавського єпархіального книгосховища та музею К. Скаржинської, Катеринославського музею ім. О. Поля, на колекціонуванні і науковому описуванні рукописних книг та стародруків у Західній Україні (А. Петрушевич, І. Свенціцький, Ю. Яворський, І. Крип'якевич).

На думку С. Міщука, друга половина XIX – початок XX ст. були періодом становлення практичної стадії історичного книгознавства на його синкретичному етапі: воно виникає в надрах мовознавства, літературознавства та історичних досліджень і поєднує в собі всі аспекти науки про книгу, зокрема бібліографічно-археографічний (описування рукописних книг та стародруків), бібліотекознавчий (формування фондів колекцій та зібрань), історико-видавничий (вивчення історії друку та друкарень). Формуються камеральні (розвиток наукового опису) та едиційні (методи видання пам'яток)

методики, а також два загальних типи описів рукописної спадщини та каталогів стародрукованих книг: оглядово-реєстраційний тип, де археографічний та бібліографічний описи були компонентами джерелознавчого дослідження, та обліково-реєстраційний тип, який розглядав рукописну книгу та стародрук як бібліографічні об'єкти [387, с. 3-6]. Ця праця стала відправною точкою для оцінки стану дослідження рукописної спадщини і слугувала, до певної міри, джерелом для нашого дисертаційного дослідження в аспекті осмислення внеску вчених в описування РК XVII ст. У зв'язку з тим, що в працях С. Міщука ці питання досить ґрунтовно розкриваються, ми зосереджуємо увагу лише на аспектах, пов'язаних з питаннями атрибуції та кодикологічного описування РК.

В Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. був започаткований напрям наукового описування рукописних джерел та РК. Провідним центром цього процесу стала Київська духовна академія, яка, на думку дослідниці історії КДА Н. Шип, була важливим центром освіти православного світу [509, с. 74]. Яскравими представниками київської археографічної школи КДА, які описували РК та укладали каталоги, були М. Петров, Ф. Титов, О. Лебедев, В. Березін. Вони займалися описуванням рукописних та стародрукованих книг, що зберігались в ЦАМ КДА, створеному в 1872 р. М. Петровим та його студентами було підготовлено три томи опису рукописних зібрань ЦАМ КДА, видані під назвою «Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии» [422]. Описування наступних надходжень до цієї колекції продовжив на початку XX ст. О. Лебедев [353].

Випускники КДА продовжували справу своїх викладачів, ґрунтовно вивчаючи рукописні церковні джерела. Так, Г. Крижанівський захистив магістерську дисертацію «Рукописные евангелия киевских книгохранилищ. Исследование языка и сравнительная характеристика текста» (1889.) та опублікував працю «Рукописные евангелия Волынского епархиального древлехранилища» (1896) [342, 343]. Відома також і праця Ю. Тиховського про

українські учительні Євангелія XVII–XVIII ст. (1905) [468]. У цих студіях є й описи РК XVII ст.

У рамках пошуку та вивчення джерел з історії літератури розвивалися дослідження РК в Університеті св. Володимира. Ними займався, зокрема, В. Перетц зі своїми учнями – С. Масловим, С. Щегловою, О. Назаревським, Ю. Яворським та ін. [368, 510, 398, 519]. Під керівництвом В. Перетца проводилися дослідження писемної книжкової спадщини не лише Києва, а й інших регіонів країни. Так, у період 1911–1915 рр. учасниками перетцівського Семінарію було здійснено декілька філологічних екскурсій з віднайдення та вивчення рукописних пам'яток на Волині, в Полтаві, Катеринославі, Житомирі. Вони працювали у фондах музеїв, бібліотек, книгосховищ, зокрема бібліотеки Волинської духовної семінарії, Полтавського єпархіального книгосховища та Музею К. Скаржинської, музею ім. О. Поля. Результати цих археографічних експедицій та описи пам'яток знайшли своє відображення на сторінках декількох публікацій під спільною назвою «Отчет об экскурсиях семинария русской филологии» [415, 416]. Інформація в цих роботах подавалась переважно у вигляді статей, описів рукописів; у передмові вказувалися прізвища науковців, які брали участь у дослідженні того чи іншого сховища або навіть окремих рукописів. Так, С. Масловим було укладено каталог стародруків Музею К. Скаржинської, що слугував додатком до «Отчета об экскурсии в Полтаву и Катеринослав (1911)» [387, с. 299]. Результатом дослідження колекцій та зібрань київських книгосховищ стали друковані каталоги С. Маслова – «Обзор рукописей библиотеки Имп. университета Св. Владимира» (1910) [368], С. Щеглової – «Описание рукописей Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Алексеевича» (1916) [510], Ю. Яворського – «Описание рукописей Императорской Александровской Киевской Гимназии» (1913) [519].

На визначній особистості керівника університетського Семінарію В. Перетца слід зупинитися окремо. Адже саме йому належить ініціатива з

організації, виявлення, збирання та дослідження рукописних слов'янських книжних джерел у різних містах України та Росії. Він першим узагальнив камеральну практику описування рукописів і запропонував систему їхнього наукового опису [386, с. 91]. Для української історіографії РК велике значення має праця В. Перетца «Из лекцій по методологии истории русской литературы» (1912) [411], в якій містяться матеріали з історії та методології історії літератури українських пам'яток, а найголовніше – ґрунтовно розкриті основні методи дослідження рукописних книг та подані деякі критичні зауваження до запропонованих методик. У своїх майбутніх працях В. Перетц спирався саме на цю роботу і саме за неї він отримав звання академіка. Наступна його праця «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков» (1926, 1928, 1929) [412] була написана ним уже як академіком Всеукраїнської академії наук, що засвідчувало важливість піднятої тематики для національного історико-культурного процесу в Україні.

Віднайденням та описуванням рукописних джерел займалося також Історичне товариство Нестора-літописця (1872) при Університеті св. Володимира, до якого входили відомі палеографи та археографи – М. Петров, В. Антонович, І. Срезневський, В. Іконников, Д. Багалій, С. Маслов, І. Каманін та інші. Члени Товариства, як зазначає С. Міщук, здійснювали спеціалізовані дослідження, публікували власні описання археологічного та етнографічного матеріалу, віднайденого в Київській губернії [390, с. 49]. Варто згадати плідну роботу професора В. Іконникова. Ним було підготовлено ґрунтовні огляди рукописних колекцій Росії, вивчалася історія друкарні Університету св. Володимира. Згідно з твердженнями І. Войцехівської, В. Іконников розглядав також проблеми збереження та описування архівних і музейних пам'яток, питання розвитку бібліотечної справи та книгознавства [202, с. 206]. Учений вивчав історію та склад фондів бібліотек різних рівнів: державних, монастирських, приватних, переважно російських (зокрема бібліотек в Ростові, Володимирі, імператорської Публічної бібліотеки тощо). Детально

В. Іконников досліджував історію бібліотеки КДА, її склад та шляхи поповнення. Тоді ж була створена спеціалізована комісія, метою якої було віднайдення церковних та монастирських пам'яток України. Комісія складалася з провідних науковців – М. Іванишева, В. Іконникова, І. Каманіна, М. Костомарова та інших. Слід зазначити, що працями І. Каманіна було започатковано українську палеографію. Ним укладено перший палеографічний альбом, в якому вміщено літографічні знімки з українських рукописів [311, 312], запропоновано метричний метод й розроблено графометр для вимірювання літер та проведення атрибуції рукописів за їхніми розмірами («Метрический метод в палеографии и результаты его приложения к изучению южнорусского устава и полуустава XVI–XVII вв.» (1905) [312, 311]. Ним у співавторстві з О. Вітвицькою також було укладено філігранологічний альбом «Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII вв. (1566–1651)» (1923) [310]. Отож його роботи й досі залишаються актуальними для кодикологічних та філігранологічних досліджень української книги.

Серед дослідників рукописної спадщини значне місце посідають також харківські учені, переважно викладачі Харківського імператорського університету та члени створеного при ньому Харківського історико-філологічного товариства, – Д. Багалій, Є. Редін, М. Сумцов, М. Халанський та інші. В 1902 р. під їхнім керівництвом готувалося проведення XII Харківського археологічного з'їзду; тоді ж було започатковане видання «Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда» (1902), в якому автори публікували свої дослідження рукописної спадщини. Інформація подавалась у вигляді стандартних стислих описів рукописів із зазначенням назви, дати, змісту, деяких елементів оздоблення та оправ [472].

Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині (нині – Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) в останній чверті XIX – 10-х роках XX ст. також був одним із значних осередків розвитку історико-книгознавчого, палеографічного, мовознавчого та літературознавчого

дослідження й археографічного описування та колекціонування рукописної та книжкової спадщини України [385, 386]. Значну роль в цьому напрямку відігравали викладачі інституту – І. Лілеєв, Є. Петухов та М. Сперанський. М. Сперанському, як і В. Перетцу, належать вагомий внесок в розвиток камеральної археографії, він провадив велику роботу з вивчення рукописного фонду бібліотеки, виховував студентів, які під його науковим керівництвом описували РК та стародруки зокрема та бібліотечні зібрання взагалі. Накопичені матеріали були видані М. Сперанським як науковий каталог бібліотеки Ніжинського інституту в 1900 р. [389, с. 250; 386, с. 265]. Каталог був побудований за хронологічним, тематичним та мовним принципами. Опис супроводжувався предметно-іменним покажчиком, науково-бібліографічним апаратом, який спирався на сучасні досягнення в галузі камерального опису рукописів другої половини XIX ст. [385, с. 18]. Ним були атрибутовані назви рукописних творів, дана їхня загальна характеристика. До каталогів були вміщені також таблиці, присвячені кириличним рукописам, що дозволяло точніше ідентифікувати рукописи, та власне зразки рукописів [389, с. 251]. Філіграні визначалися за спеціальними довідниками та каталогами К. Тромоніна та М. Лихачова. За спостереженнями С. Міщука, дані описи ґрунтуються на системному методі, коли залучалася вся відома в науці на початку XX ст. атрибутована та довідкова база [386, с. 267].

На Західній Україні колекціонуванням та науковим описуванням РК та стародруків займалися А. Петрушевич [425], І. Свенціцький [440, 443], Ю. Яворський [518].

Найбільший внесок у цю справу належить І. Свенціцькому, який описав колекції Народного Дому та уклав каталожні описи «Церковно- и русско-славянския рукописи Публичной Библиотеки Народнаго Дома во Львове» (1904) та «Опис рукописів Народного дому з колекції Ант. Петрушевича», які побачили світ у трьох томах, починаючи від 1906 по 1911 р. [443, 440]. Серед великої кількості пам'яток, важливе місце займали рукописи і стародруки. Науковий опис пам'яток, укладений ученим, містить, перш за все, назву,

характеристики письма, паперу, кількість сторінок, організацію сторінки, дату, встановлену через аналіз водяних знаків на папері, що здійснювався за допомогою філігранологічного альбому М. Ліхачова, а також констатацію стану збереженості аркушів, записи, бібліографію. На думку С. Міщука, головним у цих описах було відповідальне ставлення до дрібних елементів, які дозволяють максимально вірогідно атрибутувати рукопис [387, с. 325–326]. І. Свенціцький не зупиняється в своїх наукових дослідженнях, і надалі виходять його ґрунтовні праці про рукописну книгу, зокрема в 1922 р. опубліковано його студії стосовно рукописів і книг Галицької України «Прикраси рукописів Галицької України в XVI ст.», де описи рукописів супроводжуються фотокопіями пам'яток і прикрас, палеографічними таблицями. І. Свенціцьким також підготовлено працю «Нариси з історії української мови X–XVIII ст.» (1920) [422, 439].

Дослідження української рукописної книги в складі слов'янської книжкової спадщини протягом XIX – початку XX ст. переважно мають на меті виявлення рукописів та складання їхніх описів. Отож, цей період в історії дослідження РК характеризується процесом пошуку творів давньоруської та української літератури та пам'яток письма. Система атрибуції рукописів лише починала започатковуватися і здійснювалася згідно з власним науковим та палеографічним досвідом учених, які отримали вищу філологічну освіту в університетах, де викладалася історія літератури. Пошук та описування рукописних джерел РК відбувалися за довідковою базою, напрацьованою на початок XX ст., що стала вагомим підґрунтям подальших досліджень у сфері рукописної книги, і української зокрема. Формувалася наука палеографія, розглядалися питання аналізу почерків та філіграней як атрибутивних методів, якщо були відсутні записи та інші вказівки дати створення рукопису. Почало вивчатися українське книжне мистецтво. Склалися стислі та розширені археографічні описи, напрацьовувалися історико-текстологічні методики, створювалися загально методичні засади археографічного та текстологічного аналізу пам'ятки. У процесі атрибуції та описування визначалася історія

побутування твору в списках, а також пошук протографа та протоджерел пам'ятки. Опис складу більшості зібрань мав каталожний та науково-реєстраційний характер, в ньому розкривався зміст твору та його склад. Основна увага приділялася рукописам до XVI ст. Проте слід відзначити й перші спроби дослідження української книги XVII ст., зокрема її репертуар та мистецтво оформлення.

Предметна класифікація рукописів спиралася на систематичний принцип. Відповідно була вироблена певна система описування рукописних книг, якою послуговуються і в наш час. Так, М. Петров розподіляв роботу на облікові та змістові цикли, описи книг в його публікаціях розміщені за розділами, значну увагу вчений приділяв історії та походженню РК, складу та змісту, в описах повністю подано постатейний розпис пам'ятки. О. Лебедев був послідовником М. Петрова, свою роботу він проводив під його керівництвом, тож і під час дослідження РК дотримувався основних принципів наукового описування рукописів, запропонованих М. Петровим. В. Перетц у своїх описах книг, як рукописних так і друкованих, намагався більш докладно передавати збережені записи, детально вказував на особливості письма, почерку, мови, оздоблення тощо. Ним також актуалізувалися водяні знаки, але без посилок на будь-які каталоги філіграней. Методологічні основи опису рукописів І. Свенціцьким були започатковані ще за часів, коли він працював у бібліотеці «Народного Дому». Він часто спілкувався з М. Петровим, вони обмінювались досвідом. І. Свенціцьким також розроблена ґрунтовна схема опису пам'яток, основну увагу він приділяв графічним особливостям письма, що чітко можна простежити в його описі Бучацького євангелія.

Важливими для нашого дослідження є праці радянських науковців, які зробили великий внесок в археографію та історію книги. Так, вивченням історії та методології дослідження книги займався П. Попов. Навчався він у Київському університеті у таких відомих фахівців, як В. Перетц, С. Маслов, С. Гудзій та інших. У 1920-х роках П. Попов працював у Лаврському музейному містечку, і саме завдяки йому там було відкрито Відділ письма та друку [460,

с. 116]. Він займався вивченням різних питань фольклористики, мовознавства, образотворчого мистецтва, історії книги тощо. П. Поповим підготовлені ґрунтовні описи бібліотек КДА, Києво-Печерської лаври, Софійського собору, Пустинно-Миколаївського монастиря, Волинського музею тощо. За участі П. Попова, разом з С. Масловим та О. Назаревським, готувалось видання історії української книги в двох томах (1932). З 1929 по 1934 р. він займав посаду завідуючого відділом рукописів ВБУ, а в 1967 р. передав до цієї бібліотеки й власну колекцію рукописів і друкованих (в особовому архівному фонді П. Попова (ф. 285) налічується 7795 одиниць зберігання). Його працею «Матеріали до словника українських граверів XVII–XVIII ст.» (1924) дослідники української стародрукованої книги послуговуються й сьогодні. В цій роботі надані приклади письма пам'яток XI–XVII ст., репродукції заставок з Часослова 1616 р., Псалтиря 1624 р., описані рукопис «Звезда пресвятая» (ф. 285, № 6798) [36], який зберігся в незадовільному стані, Збірник XVI–XVII ст., що містить у своєму складі фрагмент Біблії Франциска Скорини, видану в Празі в 1517–1519 рр., та низка рукописних українських полемічних творів проти латинян (зокрема, ф. 285, № 6791) [35]. Як історик та археограф П. Попов зробив значний внесок у розвиток та вдосконалення книгознавчої науки.

П. Курінним була підготовлена праця з історії інтролігаторства «Лаврські інтролігатори XVII–XVIII ст.» (1926), присвячена історії створення майстерні Києво-Печерської лаври та особливостям книжкових опраць [347].

Тематиці та жанровому розмаїттю рукописних книг XVII ст. присвячена робота О. Назаревського «Повістевий репертуар київських рукописних збірок» [398].

Отож наукові дослідження П. Попова, С. Маслова, О. Назаревського, П. Курінного заклали підґрунтя для розвитку радянської археографічної науки та вивчення історії книги і методології описування.

На жаль, археографічні дослідження рукописних книг як окремого історико-культурного джерела практично припинилися починаючи з 30-х

років, коли національна українська книга перебувала під забороною, і до 60-х років ХХ ст. – періоду відлиги. Археографія рукописної книги втратила спадкоємність, хоча історія давньоруської та української літератури, а також української мови вивчалася і викладалася у вищих навчальних закладах, аналізувалися літературні твори та їхні автори, були видані деякі історичні пам'ятки. Однак власне рукописна книга як об'єкт дослідження не була актуалізована. У 60-х роках починаються окремі дослідження в галузі мистецтвознавства – оздоблення української рукописної ґрунтовно вивчає Я. Запаско, який присвятив цій проблематиці всю свою наукову діяльність. За понад сорок років він видав низку досліджень та мистецьких альбомів, які поповнили методологічний арсенал сучасного кодиколога. Його праці закладають засади аналізу оздоблення української РК XVI–XVIII ст., надають можливості атрибуції за її мистецькими особливостями. Я. Запаско виявив мистецькі книги, дослідив орнаментальне оформлення української рукописної книги – мініатюри, заставки, систему та принципи оздоблення книги [266-269].

Українська історична книга XVIII ст. стала об'єктом дослідження О. Апанович [181], яка зібрала інформацію про значну кількість списків українських пам'яток з різних книгосховищ, узагальнила матеріал за основними зовнішніми ознаками книги цього періоду. Ю. Ясіновським вивчалися музичні пам'ятки, зокрема Ірмологіони [528].

Згадані вище роботи до значної міри є джерельною базою для нашого дослідження як такі, що містять згадки про РК XVII ст. у своїх дослідженнях, а також з історіографічної точки зору – як розвивалися дослідження РК та які існували концепції опису книги – як об'єкта літературознавства, текстології та історичного джерела. Однак власне РК XVII ст. як окремий об'єкт спеціально не досліджувалася.

Вивчення української рукописної спадщини значно активізувалося з 90-х років ХХ ст., коли були зняті обмеження на дослідження національної РК. Акценти дослідження РК розширюються: вона стає об'єктом кодикології, палеографії, археографії, джерелознавства, текстології, мистецтвознавства та

інших спеціальних історичних, філологічних та мистецтвознавчих дисциплін. Вчені розглядають кириличні пам'ятки XVII ст. як у контексті тенденцій української рукописної книжної писемності від початків її існування і до XIX ст., так і дослідженнях, присвячених безпосередньо пам'яткам писемності, історії та літератури, видам і жанрам творів XVII ст. в їхньому побутуванні в списках.

Методологічною та методичною базою кодикологічних, палеографічних та археографічних досліджень давньої та середньовічної кириличної книги стає з 1992 р. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського [247, 254, 255, 248], де зосереджені книжкові колекції та зібрання з різних дореволюційних бібліотек, музеїв, просвітницьких установ, націоналізованих радянською владою в 20–30-х роках, і, відповідно, зібраний величезний комплекс книжкових джерел різного походження. Паралельно напрям дослідження історії РК як в цілому, так і за окремими напрямками починає розвиватися і в ЛННБУ, де зберігаються колекційні фонди західноукраїнських зібрань, та в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Українському католицькому університеті у Львові, Київській та Львівській консерваторіях тощо.

Рядом учених, зокрема Л. Дубровіною, О. Гальченко, Л. Гнатенко, О. Івановою, М. Іванніковою, Е. Клименко, В. Земою, Я. Запаском, В. Фрис, Ю. Ясіновським, О. Дзьобаном, Г. Чубою, М. Боянівською, М. Кольбух, Т. Гуцаленко та іншими, досліджуються й науково описуються середньовічні слов'янські кириличні, безпосередньо українські, РК.

У докторському дисертаційному дослідженні Л. Дубровіної (1993) та в монографічних студіях авторки вперше комплексно представлено кодикологію та кодикографію як спеціальну дисципліну в галузі дослідження історії української рукописної книги [249-251]. Нею розроблено (у співавторстві з О. Гальченко та О. Івановою) кодикологічну модель структури формалізованого опису української та східнослов'янської рукописної книги з

урахуванням здобутків вітчизняної та зарубіжної археографії – «Кодикологія та кодикографія української рукописної книги» (1992) [245].

Л. Дубровіною також розроблені загальні теоретичні засади кодикології та кодикографії української рукописної книги [250] як інтегрованої дисципліни, що має книгознавчий та джерелознавчий аспекти. Нею визначені зв'язки кодикології зі спеціальними історичними та філологічними дисциплінами, розкрито об'єкт і предмет кодикології та її прикладної галузі – кодикографії, спрямованої на проведення атрибуції та складання джерелознавчого наукового опису РК, запропоновано основні напрями дослідження української рукописно-книжної спадщини. Л. Дубровіною підготовлена наукова школа кодикологів та археографів [252, 245, 254, 246, 248] під її керівництвом за останні двадцять років захищено низку дисертацій, присвячених вивченню української кириличної книги. В її працях також ставилися питання створення інтелектуальної бази даних на РК; до цієї проблеми активно долучилися О. Гальченко, О. Іванова, М. Іваннікова, Е. Клименко, М. Кольбух та інші науковці.

Дисертація М. Боянівської «Українська рукописна книга в XV – першій половині XVII ст.: Виробництво і поширення» (1994) та низка статей дослідниці присвячені виробництву та поширенню рукописної книги в зазначений період [195–199]. Серед численних рукописних збірок нею виокремлено 15 рукописних книг першої половини XVII ст., зокрема й серед зібрань, що зберігаються в м. Києві, описи яких були проведені в кінці XIX – на початку XX ст. М. Петровим. Дисертантка проаналізувала рукописи XVII ст., спираючись на атрибуцію та датування, здійснені М. Петровим. У другому томі фундаментальній праці «Історія української культури» – «Українська культура XIII – першої половини XVII століть» М. Боянівська написала розділ «Книгописання» [309], де з'ясувала певні історичні особливості розвитку РК починаючи з кінця XVI ст. і до початку XVII ст. В своїх роботах дослідниця детально висвітлила процес виробництва та

поширення книжок, визначила книгописні центри зазначеного періоду, звернула увагу також на авторів та переписувачів рукописних книг.

Оправа середньовічних східнослов'янських рукописних кодексів та стародруків вперше глибоко досліджена в статтях, кандидатській дисертації та монографії О. Гальченко «Оправа українських рукописних книг та стародруків як об'єкт кодикографії» (1994), «Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: Історія, структура, опис» (2005) [207; 205]. Праці О. Гальченко мають важливе значення для нашого дослідження, оскільки в роботі міститься значний матеріал, зібраний та проаналізований дослідницею з історії, мистецтва та технології оправи, що є одним з важливих елементів конструкції РК. У праці О. Гальченко «Оправа українських рукописних і стародрукованих книг: сучасний стан дослідження і подальші перспективи» (2007) розглянуто сучасний стан вивчення оправ українських рукописних і стародрукованих книг та подальші перспективи дослідження [208]. Плідно в цьому напрямі працює й С. Зінченко: нею проведено узагальнююче історико-кодикологічне дослідження особливостей конструкції і декоративного оздоблення візантійських оправ Київської митрополії XIV–XVII ст. (2007) [275] та опубліковано низку статей з цієї теми [276-279]. В її працях розглянуті питання мистецького оформлення найдавніших українських оправ переважно із зібрань Національного музею у Львові та Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника [280], а також детально проаналізовано іконопис на українських книжкових оправах як унікальний вид інтролігаторства [282].

Кирилична світська рукописна книга XVII ст. в зібраннях ІР НБУВ розглянута в дисертаційному дослідженні М. Іваннікової (2003). В ньому вона виокремила 82 рукописних кириличних рукописи за каталожними описами, що зберігаються в ІР, провела уточнення датування та атрибуції світських кириличних рукописів, зокрема й XVII ст., різних редакцій [284]. Основні напрями вивчення української світської рукописної книги XVII ст. в Україні в другій половині XIX – в XX ст. подані в її статті, проте в цій роботі приділено недостатню увагу історіографії 90-х років XX ст. (2002) [286].

У 2007 р. Е. Клименко досліджено й здійснено комплексний науковий опис крюкових рукописних книг XII – початку XX ст., що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ [323].

Вивчення української кириличної рукописної книги XVII ст. як об'єкта кодикології, палеографії, філігранології, мистецтвознавства та археографії в 90-х роках XX – 10-х роках XXI ст. здійснюється і в роботі дисертантки [244].

Питання української кириличної РК XVII ст. розглядаються в узагальнюючих монографічних студіях та статтях з історії розвитку й дослідження української книги.

Загальним проблемам вивчення української рукописної книги, й РК XVII ст. зокрема, присвячена робота В. Фрис [478].

У працях В. Фрис «Історія кириличної рукописної книги в Україні: X–XVIII ст.» [483] на підставі літературних джерел висвітлено загальну історію розвитку кириличної рукописної книги з часу її появи на українських землях до XVIII ст. Охарактеризовано типи письма, стилі оформлення рукописної книги, описано способи виготовлення знаряддя для письма, пергамену, а також розглянуто причини втрат давніх манускриптів, проблеми репрезентативності збережених кодексів та ступінь достовірності й цілісності відтвореної картини книгописання в давні часи.

Конкретно українській рукописній книзі XVII ст. присвячено й статті В. Фрис, зокрема – «Про книгописання в Рогатині та його околицях у XVI–XVII ст.», «До історії кириличної рукописної книги перемишльської землі XVI–XVII ст.», «Книгописання у Львові у XVI–XVIII ст.: збережені кодекси та джерела» (у співавторстві з М. Голуб), «Кирилична рукописна книга україно-польського пограниччя XVI–XVII ст.» [493, 480]. В останній праці В. Фрис «Періодизація розвитку книги в Україні від найдавніших часів до початку XXI ст.» подано нову власну концепцію авторки стосовно періодизації, за якою книги XVII ст. віднесено до другого періоду десакралізації книги (друга половина XVI–XVIII ст.) [492].

Укладаються навчальні посібники (В. Пирко «Русская палеография»; М. Кріль «Основи палеографії» [428, 345]), та методичні рекомендації (О. Сокирко «Палеографія українських кириличних пам'яток XI – кінця XVIII ст.: Методичні рекомендації та програма спецкурсу для студентів історичного факультету» [450]), в яких викладачі узагальнили наукові досягнення для навчання студентів. Розробляються методичні рекомендації та правила передачі текстів для видання пам'яток: М. Пешак, В. Русанівський «Правила видання пам'яток української мови» (1961), В. Страшко «Правила передачі тексту кириличних документів XVI–XVIII ст.» (1990), В. Німчук «Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» (1995) [427, 260, 461, 401].

Бібліотеки як книгозбірні XVII ст. та їхня роль в тогочасному українському суспільстві розглядаються в роботах В. Фрис «Бібліотеки на західноукраїнських землях у другій половині XVII–XVIII ст.» (2002) та в співавторстві з О. Дзюбою – «Бібліотеки України II половини XVII–XVIII ст.» (2002) [479, 227]. С. Міщуком проведено встановлення історії, складу та наукового дослідження рукописних та книжних зібрань Волині, що зберігаються в ІР НБУВ [391]. У сучасній українській історіографії піднімається також питання про необхідність і проблеми створення в книгосховищах сучасних наукових археографічних каталогів описів слов'янських рукописних книг XVII ст. Зокрема, в статтях М. Іваннікової «Рукописні книги XVII ст. та рукописно-книжні зібрання Інституту рукопису НБУВ» та «Проблеми створення наукового каталогу слов'янської рукописної книги XVII ст. з фондів НБУВ: принципи датування» [289, 287] наголошується на необхідності укладання такого каталогу за фондами Інституту рукопису НБУВ, робиться огляд фондів, до складу яких входить слов'янська рукописна книга XVII ст., актуалізуються проблеми атрибуції. Короткий огляд монастирських збірок Інституту рукопису НБУВ, до складу яких входять рукописні книги XVII ст., зроблено і М. Яроцькою [522].

Загальним оглядам львівських рукописних збірок присвячено роботи В. Фрис «Рукописна книга в бібліотеці Львівського Ставропігійського братства» та «Кирилична рукописна книга у фондах ЛНБ» (1996, 1999) [495, 487].

Репертуар, історія створення і розвиток української рукописної книги XVI – першої половини XVII ст. розглядаються В. Фрис[482]. Вченою вивчається й проблема репрезентативності та відтворення цілісності [482, 498]. Вивчається українська рукописна книга і за жанрами, безпосередньо і як об'єкт кодикології та кодикографії: Євангелія XV–XVIII ст. (тетр, апракос, учительне) досліджуються О. Ясіновською, нею видано каталог описів кодексів зі збірки Львівського історичного музею [529].

Українським учительним Євангеліям другої половини XVI – першої половини XVII ст. присвячена монографічна студія Г. Чуби під назвою «Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи» (2011) та окремі статті [504]. Учительні Євангелія досліджуються також в статті М. Іванової (М. Яроцької) [291]. Кодикологічному й палеографічному вивченню кодексу 1601 р. присвячено роботу М. Голуб «Євангеліє тетр 1601 року зі збірки Музею мистецтва давньої української книги Львівської галереї мистецтв» (2008) [221]. Нею також досліджені Мінеї львівського походження, з коротким археографічним описом, зокрема, як джерело для вивчення середовища переписувачів, покупців та замовників кодексів, оформлення та будови книжкового блоку [222]. Катехізиси XVII–XVIII ст. розглядаються М. Корзо в праці «Украинско-беларусские кириллические букварные катехизисы XVII–XVIII вв.» (2006) [335]. До хронографічних джерел зверталися в своїх роботах В. Ульяновський та Н. Яковенко (1993) [475]. Полемічним творам XVI–XVIII ст. в збірках Львова присвячені робота В. Фрис (1996) та В. Земи (2001) [497, 272]. Досить активно розвиваються дослідження в галузі музичної кодикології та археографії українських кодексів, розглядаються й загальні питання специфіки вивчення музичних кодексів. Значний доробок у цій галузі належить Ю. Ясіновському, який спеціалізувався на виявленні, дослідженні й археографічному описуванні українських та

білоруських нотолінійних Ірмолоїв XVI–XVIII ст. Так, у роботі «Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть: Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження» (1996) автор виділяє 70 кодексів кінця XVI ст. і середини XVII ст. [528]. Підготовлено ряд статей, які безпосередньо присвячені вивченню Ірмологіонів [524-527]. Вагомою для розвитку музикознавства є новітня монографія «Візантійська гимнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу» (2011) [523], яка є першою в українській історіографії спробою прослідкувати формування наукових уявлень про візантійську гимнографію і церковну монодію; окреслено репертуар найдавніших слов'яно-руських та українських літургійних книг, зокрема нотованих (безпосередньо Ірмологіони); розглядаються кодекси і в кодиколого-палеографічному аспекті.

Ірмологіонам присвячена і праця Л. Корній та Л. Дубровіної «Болгарський наспів з рукописних нотолінійних Ірмолоїв України кінця XVI – XVII ст.» з кодикологічним дослідженням та археографічним описом 21 нотолінійного Ірмологіона різних редакцій [336]. Вченими атрибутовано та досліджено музичні рукописи із зібрань ІР НБУВ та ЛННБУ, Національного музею українського мистецтва у Львові (НМУМ). В основному це Ірмологіони XVII ст. та два списки кінця XVI – початку XVII ст. Розглядалися дослідницями й окремі Ірмологіони, зокрема Турійський Ірмолой початку XVII ст. та (в роботі Л. Дубровіної) Супрасльський ірмолой 1601 р. (в останній роботі проведений детальний аналіз зовнішніх кодикологічних ознак кодексу)[258, 259].

О. Шевчук провела ґрунтовні дослідження київського наспіву за середньовічними українськими кодексами, зокрема слід відзначити статтю «Київський наспів у контексті багаторозспівності (за матеріалами півчих книг XVII–XVIII ст.)» [508]. Півчі богослужбові книги в репертуарі рукописних книг у фонді Інституту рукопису НБУВ розглядаються також Л. Дубровіною та О. Івановою [253]. Музичні кодекси знаменної нотації з фондів Інституту рукопису НБУВ кодикологічно досліджуються й описуються Е. Клименко

[321-325]. В 2011 р. дослідницею підготовлено каталог «Кириличні співочі рукописи монодійної традиції XII – початку XX ст.», що включає 65 кириличних рукописів різних редакцій, серед яких 17 безлінійних рукописів XVII ст. та 7 нотолінійних рукописів XVII ст. (у складі яких також рукописи кінця XVII ст. та рукописи кінця XVII – початку XVIII ст.) [320]. Музичні кириличні рукописні пам'ятки розглядаються також у роботі Т. Добрянської, дослідницею атрибутовано і уточнено датування 7 кириличних рукописних Ірмологіонів XVII ст., зокрема з ф. 301, № 86–91 Л, № 96 Л при підготовці статті «Проблема датування українських кириличних кодексів XVII ст. з колекції ЦАМ КДА в каталозі О. Лебедева» [241].

Розвиваються дослідження паперу та його філіграней. Питанням розвитку філігранології в Україні та завдання її дослідження присвячено статтю О. Дзьобан та О. Мацюка (1990) [229]. У монографії О. Мацюка «Історія українського паперу» [370] висвітлюється зародження й розвиток української філігранології, подається історіографія, історія папірень та водяних знаків від XVI до початку XX ст. Дана праця увібрала в себе багаторічний досвід дослідника і стала продовженням його попередньої студії «Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.)» [371]. Завданням філігранологічних досліджень давніх українських джерел присвячена й робота Я. Дашкевича «Філігранологія та завдання українського джерелознавства» [226]. Безпосередньо питанням філігранології та вивченню водяних знаків східнослов'янських, безпосередньо українських, рукописних кодексів XVII ст. присвячена робота М. Іваннікової «Філігранологічний аналіз у кодикології рукописних книг XVII ст. (на прикладі Руського Хронографа редакції 1620 р.)» [290].

Атрибуції та датуванню кодексів XVII ст., що зберігаються в ІР НБУВ, присвячено такі роботи: М. Іваннікова, О. Іванова «Рукописна кирилична книга XVI–XVII ст.: основні принципи атрибуції», М. Іваннікова «Проблеми створення наукового каталогу слов'янської рукописні книги XVII ст. з фондів НБУВ: принципи датування» [288, 287], Т. Добрянська «Кирилична рукописна

книга XVII ст. у зібранні Бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька: історія описування та датування», «Проблема датування українських кириличних кодексів XVII ст. із колекції Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії в каталозі О. Лебедева» [239, 241].

Досліджується палеографія української рукописної книги, безпосередньо типи письма та графіко-орфографічні особливості кодексів. Слід зазначити ґрунтовний внесок у вивчення цієї проблематики В. Фрис, яка досліджувала західноукраїнські кодекси, – «Палеографія українських кириличних книг XVI – першої половини XVII ст.» (1993), «Регіональні особливості в палеографії кириличної книги України з середини XVI ст.» (1996), «Кирилична півуставна книга в Україні XVI – першої половини XVII ст.: особливості письма і оформлення та їх залежність від функціональної диференціації» (1998), «Культура переписування книг в Україні XI–XVII ст. (вибір протографа, причини виникнення помилок переписувачів і їх виправлення)» (2006–2007) [491, 494, 484, 489].

Окремий графіко-орфографічний напрям в палеографії розвивається Л. Гнатенко – «Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст.» (1996), «Поєднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток» (1999), «Правопис приголосних та буквених знаків у староукраїнських конфесійних писемних пам'ятках (у зв'язку з другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом)» (2000), «Графіко-орфографічні особливості передачі звука «йот» в староукраїнських пам'ятках другої половини XIV – початку XVII ст.» (2010) [212-214, 211] та інші праці.

Від 90-х років XX ст. побачили світ праці, присвячені писцям українських рукописних кодексів, в яких чільне місце посідають писці XVII ст. Плідно цим питанням займалися М. Боянівська, яка уклала словник переписувачів статтях [195-197], та Я. Запаско, результати досліджень яких

подано в монографічних студіях ним же до студії «Доброписці тоді славні були. Нариси з історії українського рукописного мистецтва» підготовлено словник майстрів української рукописної книги [264].

Декілька статей стосуються записів, зроблених у староукраїнських кодексах: М. Боянівська «*Marginalia w kodeksach rękopiśmiennych z XVI – XVII w. z dawnej greckokatolickiej kapituły przemyskiej (obecnie w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie)*»; Г. Чуба «Покрайні записи на сторінках рукописних Учительних Євангелій XVI–XVII ст.»; М. Іваннікова «Записи на книгах як мікроджерела історії кодексу (на прикладі світської книги) в контексті розвитку книжкового джерелознавства»; В. Фрис «Записи на рукописних книгах про «покладення» у храм: штрихи до вивчення світогляду вкладників» [199, 502, 283, 481].

Вивченням художнього оформлення української рукописної книги переважно займався Я. Запаско, яким досліджувалися й кодекси XVII ст. У ґрунтовній студії вченого «Українська рукописна книга» в двох розділах «Мистецтво української рукописної книги: друга половина XVI – перша половина XVII століття» та «Мистецтво української рукописної книги: друга половина XVII–XVIII століття» прослідковано особливості оформлення кодексів також і XVII ст. В каталожній частині даної праці подано 128 повних описів рукописних книг від XI до першої чверті XVIII ст., серед яких є чотири описи українських кодексів XVII ст. з фондів ІР НБУВ [270]. В наступних монографіях Я. Запаска також приділяється увага українській рукописній книзі цього періоду [267, 268].

В XVII ст. чітко простежується взаємозв'язок рукописної кириличної книги та стародрукованої, що теж неможливо залишити поза увагою. Рукописна книга побутувала вже паралельно зі стародрукованою, набувала популярності традиція переписування рукописних книг зі стародрукованих, а значна кількість рукописних кодексів XVII ст. вже містять у своєму складі стародруковані тексти чи уривки стародруків. Вагомою працею з вивчення стародрукованих книг є каталог слов'янських книг кириличного друку XV–

XVIII ст., укладений С. Петровим, яким можна і зараз послуговуватися при роботі зі стародрукованою книгою [423]. Розробляються каталоги кириличних видань за регіонами, зокрема В. Микитась звертає увагу на давні рукописи і стародруки Закарпаття [375], В. Фрис долучилася до декількох випусків каталогу, до якого ввійшли кириличні стародруки Львівської наукової бібліотеки [314]. М. Кубанська-Попова розглядала стародруки XVI–XVIII ст. що зберігаються в Києво-Печерському державному заповіднику [346].

До рукописної та друкованої книжної традиції звертались у своїх роботах С. Маслов, Я. Ісаєвич, Я. Запаско, В. Фрис [369, 308, 270, 483]. В. Фрис у своїй монографії «Історія кириличної рукописної книги в Україні: X–XVIII ст.» частково звернула увагу на рукописні книги, списані зі стародрукованих. Г. Ковальчук у навчальному посібнику «Рукописні книги та стародруки» розкрила етапи становлення стародрукованої книжної традиції [331]. Н. Бондар підготовлено ряд описів стародрукованих книг, в яких згадуються, зокрема, рукописні книги в складі стародрукованих книг [193]. Авторка звертає увагу на стародруковані ілюстрації в книгах як на окремі елементні частини гравюр наприкінці XVI–XVII ст. в статті «До історії побутування книжкових ілюстрацій в якості самостійних елементних гравюр наприкінці XVI–XVII ст.» [192]. Варто зазначити, що ще на початку XX ст. в С. Масловим у роботі «Библиографические заметки о некоторых церковнославянских старопечатных изданиях» було подано детальний опис зовнішнього вигляду гравірувальних аркушів друкарні Києво-Печерської лаври XVII ст. (кількість рядків, почерк, шрифт тощо). Про це ж йдеться і в роботі П. Попова «Ксилографічні дошки Лаврського музею. Українські старовинні гравюри типу народних картинок» [431].

Характерною особливістю розвитку сучасного суспільства є інформатизація всіх сфер життя, культури та науки, передусім масштабний процес створення електронних ресурсів, які становлять джерельну базу науки.

Рукописні пам'ятки і, зокрема, рукописні книги XVII ст. є вагомою складовою української культурної спадщини, тож ще одним важливим етапом

у роботі над рукописними кодексами є створення їхніх електронних баз даних. Це важливе завдання для оцінки культурного національного надбання, для реєстрації книжкових пам'яток та їхнього наукового дослідження й описування. Питання формалізованого опису РК і створення електронних ресурсів піднімалися в працях Л. Дубровіної, О. Іванової, О. Гальченко.

Аналіз РК проводився не лише вітчизняними науковцями, але й закордонними. Так, у 1989 р. Свято Шутзнером було укладено каталог манускриптів з Бібліотеки Конгресу США [534]. Автором запропоновано систему опису поданих рукописних книг. Зібрання містить 64 описи манускриптів, переважно це рукописні богослужбні книги, серед яких – Біблія, Ірмологіони, Псалтир, Молитвослов та ін. За хронологією каталог складають рукописи від кінця XII ст. і до 1601 р. включно. Манускриптів XVII ст. лише 2, зокрема це латинські уривки Часослову з датою 1500-ті роки – XVII ст. та Службник Архієрейський 1600 р., який датовано за оправою в турецькому стилі 1600 р. Як зазначає сам автор, каталог має стандартний формат опису і знаходиться ще на стадії розробки, тому не є ідеальним і остаточним варіантом опису. До опису дослідником включено такі основні елементи, як назва, рік створення, формат і організація сторінки, місце створення (локалізація), подано зміст, написи, інципіт, оправа та місце для приміток в самому кінці. Дослідницька програма Лондонського університету щодо рукописних та архівних документів тривала впродовж 1882–1985 рр. Її результатом став каталог Джанет М. Хартлі (1987), до якого вміщені описи з національних архівів, бібліотек, університетів, музеїв тощо, які мали хоча б якесь відношення до Радянського Союзу, а саме – це рукописи, приватні документи, плани, фотодокументи, мапи, друковані видання. Каталог містить пам'ятки з університетських бібліотек, церков, міст і містечок Об'єднаного Королівства, зокрема документи з бібліотек Кембріджа, Глазго, Лондона тощо. Значну частину становлять документи переважно XIX–XX ст., хоча є пам'ятки XVI–XVII ст., зокрема копії листів 1557–1611 рр. Матеріали, які стосувались

України та українців, згадуються по відношенню до Російської імперії та Радянського Союзу [532].

1.2. Джерельна база дослідження

Переважна частина української РК як основної джерельної бази зберігається в колекційних фондах архівів, бібліотек та музеїв. Джерельною основою дисертаційної роботи стали рукописні кодекси XVII ст. з фондів книгосховищ, а також конкретні дослідження різних вчених, вказані в попередньому параграфі, що присвячені окремим пам'яткам.

Як важливе джерело інформації дисертантка використовувала опубліковані каталоги рукописних книг, що були створені в XIX–XX ст., і в яких був проведений пошук РК XVII ст., що дозволило виявити загальний склад РК, уточнити їхнє сучасне місцезнаходження та уточнити датування. Дані каталогів, укладених в XIX – 30-роках XX ст., потребують сучасного наукового критичного перегляду й переописування, оскільки методи атрибуції пам'яток та текстологічного, джерелознавчого та філігранологічного дослідження суттєво розвивалися впродовж XX ст. Важливим науковим завданням є створення баз даних РК XVII ст., що розпочалося після заповнення бази даних на XI–XVI ст. в Інституті рукопису НБУВ.

Українські кириличні РК XVII ст., що входять до складу рукописних зібрань та колекцій різних релігійних та світських установ, були описані й зафіксовані у фондових каталогах кінця XIX – початку XX ст.: М. Петрова (1875–1904) [422], В. Березіна (1881) [187], О. Горського (1869) [233], М. Сперанського (1900–1905) [452–454], Редіна (1902) [472], І. Свенціцького (1904, 1906) [440, 443], В. Трипольського (1909) [470], О. Ристенка (1910) [437], С. Маслова (1910) [368] та в описах пам'яток В. Перетца (1910, 1914) [414–416], Ю. Яворського (1913) [518], С. Щеглової (1916) [510], О. Лебедева (1916) [353], а також каталогах кінця XX ст. (йдеться, зокрема, про описи книг

Закарпатського державного краєзнавчого музею та Ужгородського університету В. Микитася (1961) [374, 375].

Опрацьована нами історіографія з дослідження й описування української рукописної книги дозволила отримати археографічну та кодиколого-палеографічну інформацію щодо ступеня вивчення на сучасних наукових засадах української рукописної книги XVII ст. За нашими даними виконано й опубліковано 29 розширених описів пам'яток та 30 коротких описів, з яких нами досліджено 19 рукописів:

1. Розширені описи рукописів: **Ф. I**, № 177 [320, № 50, с. 187–190]; № 761 [320, № 5, с. 77–81]; № 3367 [336, № 6, с. 27–28], № 5540 [272, с. 53, 65–67, додат. 11], № 7475 [336, № 10, с. 30–31]. **Ф. V**, № 746 [320, № 6, с. 81–83]. **Ф. VIII**, № 20 М [336, № 7, с. 28–29]; № 206 М [272, с. 52, 60, додат. 8]. **Ф. XXVIII**, № 790 [259]. **Ф. 301 Петров**, № 346 [336, № 9, с. 30–31], № 350 [336, № 4, с. 25–26], № 646 [336, № 12, с. 32]. **Ф. 301 Лебедєв**, № 48 [291, с. 41–42], № 93 [270, № 124, с. 442–443], № 143 [297, № 243, с. 395–396], № 148 [320, № 10, с. 93–101], **Ф. 306**, № 287 [504, № 73, с. 147–148]. **Ф. 307**, № 476 [272, с. 52, 59–60, додаток 7], № 529 [291, с. 41; 60, № 29, с. 84–86], № 537 [297, № 182, с. 315–318]. **Ф. 308**, № 560 [270, № 119, с. 429–430, 431]. **Ф. 312**, № 33 [291, 2006, с. 41–42], № 35 [270, № 116, с. 423–426], № 60 [504, с. 316–323], № 112 [336, № 8, с. 29], № 113 [320, № 5, с. 77–81], № 180 [504, № 83, с. 163–165]. **Ф. 313**, № 15 [504, № 42, с. 107–109], № 16 [504, № 26, с. 78–80].

2. Короткі описи з уточненням назви, походження та часу написання рукописів: **Ф. I**, № 171 [216, № 43, с. 63, № 75, с. 82–83; 469, с. 170]; № 57487 (Лазаревський, № 48) [475, с. 9; 469, с. 159]. **Ф. VIII**, № 113 М [216, № 39, с. 61, № 14, с. 42–43, № 73, с. 81]. **Ф. XXX**, № 89 [216, № 44, с. 63–64]. **Ф. 301 Петров**, № 178/I [216, № 19, с. 46], № 178/II [216, № 13, с. 42], № 333 [279, № 218, с. 367–368, опис Л. Гнатенко], № 334 [279, № 221, с. 370–371], № 580 [514]. **Ф. 301 Лебедєв**, № 86 [241, с. 381–382], № 87 [241, с. 382–383], № 88 [241, с. 383], № 89 [241, с. 383–384], № 90 [241, с. 384], № 91 [241, с. 384], № 96 [241, с. 384–385], № 195 [241, с. 385], № 215 [241, с. 385–386], № 226 [241, с.

386–387], *Ф. 306*, № 359 [216, № 47, с. 65, № 76, с. 83]. *Ф. 310*, № 11 [241, с. 453], № 17 [241, с. 453], № 28 [241, с. 454], № 31 [241, с. 454], № 118 [241, с. 456], № 155 [241, с. 457], № 158 [241, с. 457], № 174 [241, с. 457]. *Ф. 312*, № 169 [216, № 23, с. 49]. *Ф. 313*, № 9 [216, № 1, с. 33, № 10, с. 40].

В ІР НБУВ зберігається близько 650 рукописних книг XVII ст., значну частину яких складають кодекси українського походження. Вони знаходяться, зокрема, в таких фондах:

Ф. I. Літературні матеріали (комплексний фонд). Був сформований з колекцій, зібрань та архівів церковних і світських установ та приватних осіб (напр.: книжні зібрання київських монастирів, колекції Києво-Печерської лаври, Волинського державного краєзнавчого музею (бібліотека Товариства дослідників Волині та бібліотека Волинської духовної семінарії), Українського державного музею, Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка, Кам'янецького краєзнавчого музею, архівів П. Житецького, В. Науменка, О. Левицького та ін.). Серед рукописів XVII ст. наявні зокрема: Діяння церковне 1697 р. [7], Ірмологон нотований другої половини XVII ст. [10], Мінея службова на квітень 1685 р. [2], Номоканон кінця XVII ст. [4] та ін.

Ф. VIII. Київський університет св. Володимира (зібрання рукописів). Зібрання рукописів університетської бібліотеки було передано до ВР ВБУ в 1925–1927 рр. У його складі знаходиться Збірник змішаного змісту середини XVII ст. [19], Літописець 1673 р. [20], Хронограф 1617 р. [21].

Ф. XXVIII. Колекція рукописів Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка. Починаючи з XIX ст. музей декілька разів змінював свою назву і вже в 1924 р. заснований як Всеукраїнський історичний музей імені Т. Шевченка (нині – Національний художній музей України). Колекція музею містить різного виду матеріали (рукописи, знімки, малюнки, мапи, метричні книги та ін.) переважно з історії України та її народу, історії Росії тощо. Хронологічні межі пам'яток переважно XVI–XIX ст. Серед них варто виділити такі українські рукописні кириличні книги XVII ст., як Суботник, писаний в 1674 р. [22] та Ірмологіон нотований першої третини XVII ст. [23].

Ф. ХХХ. Колекція рукописних книг ІР НБУВ. Фонд був започаткований у 80-х роках ХХ ст. і постійно поповнюється рукописами, отриманими в дар або придбаними НБУВ. Колекція містить: Пом'яник Луцької церкви 1677 р. [25], Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Матвія першої половини ХVІІ ст. [27], Збірник слів і повчань Іоанна Златоуста, Феодора Студина та ін. 1655 р. [28], два збірники змішаного змісту [31, 32].

Ф. 160. Київська духовна академія (зібрання рукописів бібліотеки). Містить рукописні книги ХVІ – початку ХХ ст. Серед них нами виявлено Катехізис кінця ХVІІ ст. [33].

Ф. 301. Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії (колекція рукописів). До складу колекції рукописних книг та документів музею належать матеріали з церковної історії та археології, богослов'я, філософії, літератури, права, медицини, збірники документів. Хронологічно зібрання включає матеріали від третього тисячоліття до н. е. до ХІХ ст. [422; 353]. Колекція вміщує: Ірмологіон нотований 1652 р. [45], Києво-Печерський Патерик 1657–1658 рр. [50], Повчальні слова Ісаака Сиріна та Петра Дамаскіна 1607 р. [74], Збірник проповідей Варлаама Ясинського кінця 80 – початку 90-х років ХVІІ ст. (до 1691 р.) [67], Палінодію Захарії Копистенського 1653 р. [68] та інші.

Ф. 306. Києво-Печерська лавра (зібрання рукописів бібліотеки). Зібрання містить такі пам'ятки, як Тлумачення чотирьох євангелістів першої половини ХVІІ ст. [75], Кормча кінця ХVІ – початку ХVІІ ст. [78], Патерик скитський початку ХVІІ ст. [86].

Ф. 307. Київський Михайлівський Золотоверхий монастир (зібрання рукописів бібліотеки). В ХІХ ст. колекція нараховувала 182 рукописні пам'ятки, частина з них, за сприяння єпископа Чигиринського Іринія Фальковського, заново оправлена. Було складеного опис монастирської бібліотеки [420]. У зібранні зберігаються такі рукописні пам'ятки ХVІІ ст., як: Зодіак або дорога до вічності 1685 р. [89], Євангеліє учительне 1604 р., що

міститься в складі конволюта XV–XVII ст. [90], Пом'яник Києво-Михайлівського монастиря 1667 р. [92].

Ф. 308. *Пустинно-Миколаївський монастир (збірка рукописів бібліотеки)*. Містить «Огородок» Антонія Радивиловського 1671 р. [93] та 1688 р. [94].

Ф. 309 *Видубицький монастир (зібрання рукописних книг)*. Містить Бесіди Іоанна Златоуста на діяння святого апостола Павла 1690 р. [95].

Ф. 310. *Ніжинський історико-філологічний інститут кн. Безбородька (зібрання рукописів бібліотеки)*. Рукописна кирилична книга XVII ст. займає чільне місце в зібранні, зокрема: Повчальні слова Авви Дорофея 10–20-х років XVII ст. [99], Збірник слів та житій 20-х років XVII ст. [100], Апостол початку XVII ст. [119], Ірмологіон останньої третини XVII ст. [120], Збірник слів та повчань 80–90-х років XVII ст. [122].

Ф. 312. *Києво-Софійський собор (зібрання рукописів бібліотеки)*. У складі фонду знаходяться: Апостол початку XVII ст. [127], Службник і Требник 1632 р. (Івана Боярського) [128], Тріодь Цвітна [129], Четья Мінея другої половини XVII ст. [134], «Вінець віри» Симеона Полоцького [135].

Ф. 313. *Почаївська лавра (зібрання рукописів бібліотеки)*. У зібранні рукописних книг XVI–XVIII ст. є Бесіди Іоанна Златоуста [137], Життя Святих 1626 р. [139], Мінея службова на березень - квітень 1696 р. [142], Устав церковний 1627 р. [143].

Також залучалися за історіографічними роботами археографічні, кодикологічні, палеографічні дані окремих кодексів з фондів інших книгосховищ України:

Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів:

Ф. 2 (НД) *Збірка кириличних рукописних книг Бібліотеки Інституту «Народний Дім» у Львові* – рукописний масив складають Євангелія тетр початку XVII ст., першої чверті XVII ст. [149, 152], Ірмолої нотовані 1682 р., кінця XVII ст. [153, 154]; Ф. 3 (Вас.); *Збірка рукописів Центрального*

василіанського архіву і бібліотеки у Львові, наявні – Ірмолой нотований (Львівський Ірмолой) кінця XVI – початку XVII ст. [155], Кормча першої половини XVII ст. [156], Ірмолой нотований 1695 р. [157].

Національний музей у Львові (НМЛ): у рукописному зібранні зберігаються, зокрема, Євангеліє 1608 р. [164] та Євангеліє початку XVII ст. [163, 165].

При опрацюванні рукописних фондів книгосховищ ми послуговувалися монографічною роботою Я. Запасака «Українська рукописна книги» із сучасним змістовним аналізом та бібліографічним описом пам'яток писемності від XI до XVIII ст., в якій подано, зокрема, й археографічний, кодикологічний, палеографічний, мовознавчий та бібліографічний матеріал пам'яток XVII ст. [270]. Пам'ятки XVII ст. переважно представлені з фондів Львівської національної бібліотеки імені В. Стефаника.

Наукова бібліотека Ужгородського національного університету. У зібранні рукописних книг XVII ст. є Олександрія хронографічна XVI–XVII ст. [162], Мінеї службові першої половини XVII ст. [158, 159], Октоїхи XVII ст., Службники XVII ст. [160, 161].

Закарпатський краєзнавчий музей. Серед пам'яток XIII–XVIII ст. наявне Євангеліє тетр XVII ст. [168], Апостол 1660 р. [169], Мінея загальна першої чверті XVII ст. [170], Тріодь Пісна 1692 р. [167]. Аналіз і опис цих рукописних книг і стародруків були здійснені В. Микитасем, результатом праці якого став укладений в 1961 р. науковий каталог описів пам'яток [374, 375].

Волинське єпархіальне давньосховище було засноване в кінці XIX ст. в Житомирі, а вже в 1925 р. його фонди перейшли до *Житомирського краєзнавчого музею*. В. Перетц досліджував документи з цієї установи, зокрема й рукописи, а свої дослідження друкував у періодичному виданні «Отчет об экскурсии Семинария русской филологии» [414–416]. Серед рукописів XVII ст. нами виявлені, зокрема: Євангеліє тетр [146] та Збірник повчань 1655 р. [147]. За ствердженням С. Міщука, «найцінніші фонди Житомирщини в 1929–1934 рр. були передані до Всенародної бібліотеки України (зараз НБУВ) та до

Музею українського мистецтва у Харкові». Він також зазначає, що подальша доля книжок також була непростю: якщо у фондах НБУВ пам'ятки збереглися, то харківська частина документів була знищена під час бомбардування в період Великої Вітчизняної війни [387, с. 279].

Визначена нами джерельна база дисертації розширена також за рахунок інформації з наукових каталогів. Зокрема, до порівняльного аналізу залучалися дослідження РК XVI ст. з каталогів, підготовлених О. Івановою, Л. Гнатенко, О. Гальченко, Е. Клименко, М. Кольбух [297, 320, 333]. Використовувалися й відомості зі студій, присвячених вивченню рукописно-книжних традицій, зокрема В.Фрис, Я. Запаска, М. Голуб, Л. Корній, Г. Чуби, О. Шевчук, О. Ясіновської [483, 270, 221, 222, 336, 504, 508] та ін.

1.3. Методологічні засади дослідження

У процесі дослідження ми виходили з того, що РК є пам'яткою матеріальної і духовної культури, яка синтезує через включені до її складу писемні джерела (переважно оповідні) передусім знання, набуті людством, що характеризують науку, літературу, освіту і мистецтво певних історичних періодів. Одночасно РК власне є історичним фактом і якісно окремим джерелом з історії книжної культури, яке містить знання про розвиток книги як явища, її матеріальну форму, зміст в залежності від текстів, що включені в її склад, організацію текстів, сторінок, розділів, допоміжний апарат, письмо, мистецтво оздоблення, техніку, мистецтво оправи тощо. Будучи явищем книжної культури рукописна книга є в кожному разі індивідуальним джерелом, створеним з певною метою і в певний час багатьма авторами як творів, так і матеріальної форми, в яку вони вміщені. Велике значення для історії РК має й вивчення історії кодексу в широкому розумінні – походження, функцій та долі книги.

Це й визначило систему загальнонаукових та історичних методів.

Основна мета історичного дослідження є вивчення реальних процесів, явищ, подій та з'ясування змісту історичної реальності, що здійснюється за допомогою принципів **історизму, наукової об'єктивності, загальноісторичних методів** – хронологічного (або ретроспективного), проблемно-тематичного, історико-порівняльного, історико-системного, методу класифікації джерел тощо.

Принцип історизму передбачає аналіз процесів, явищ, подій, окремих фактів історичного буття в тому контексті та вимірі, в якому вони відбувалися. Від дослідника це вимагає вивчення історичного часу, простору та конкретного середовища-контексту, причинно-наслідкових зв'язків, також рухів, змін, подій в цьому вимірі. Цей принцип стосується всього дослідження, але найбільш виразно він проявляється в розділі другому, де розкриваються специфічні аспекти політичного та історико-культурного процесу в Україні XVII ст., яка була розділена між різними державами та культурними, релігійними і політичними впливами. Застосування цього принципу в нашому дослідженні стосується всього дослідження історії РК в контексті середовища, де РК виникає як історичний факт XVII ст. і артефакт, що дозволяє вивчити об'єктивні процеси і тенденції розвитку історії книжної культури, відображає політичний стан, протиріччя та закономірності культурного розвитку та його прояв через РК релігійного та світського змісту, розвиток книжних технологій, мистецтва книги, її побутування в контексті XVII ст.

Важливою категорією є також поняття історичного контексту (вся сукупність факторів, чинників, умов, які визначили появу РК в XVII ст. та її поширення).

Цей принцип тісно пов'язаний з **принципом об'єктивності**, за допомогою якого науковець має дослідити процес, явище, факт в його об'єктивній сутності і відмовитися від упередженої думки, різних ідеологем та класифікацій, прагнути уникнення суб'єктивних оцінок. Суб'єктивізму під час аналізу будь-яких фактів можна уникнути лише в результаті їхнього всебічного співставлення, аналізу, логічної обумовленості в інтерпретації. Тут

важливе значення мають методи атрибуції РК, які є комплексними і передбачають достовірне встановлення авторства, назви, дати створення кодексу, а також протографу твору та його списків, місця створення (локалізації) та українського походження (що не завжди збігається з місцем локалізації). Лише після цього можливим є включення цих РК у систему аналізу книжної культури XVII ст., коли факт дати створення РК об'єктивно встановлений. Лише в цьому випадку зберігається принцип об'єктивності.

Застосування *хронологічного методу* відбувається не лише у встановленні дати створення рукопису та його подальшого існування під час використання, а й у хронологічному зв'язку та часовій послідовності створення РК, особливостей різних хронологічних етапів (зокрема початку, першої та другої половини XVII ст.).

З'ясування характерних особливостей жанрового складу та зовнішніх особливостей тексту відбувалося з допомогою *історико-порівняльного методу*. Це дозволило простежити специфіку історичного періоду розвитку книжного репертуару, виявлення особливостей та специфічних рис хронологічної атрибуції та тенденції розвитку жанрового розмаїття РК та її регіональних та загальних особливостей.

РК розглядається як історичний факт та історичне джерело не лише за змістом твору, що містить РК, а й за історичним значенням її структури та текстів, що поширювалися в XVII ст. і мали вплив на формування національної свідомості. Джерелом є інформація в РК, що містять історичну інформацію, передусім, це писемні джерела, а також мистецтво та технологія книги тощо. РК аналізується з позицій *структурно-функціонального аналізу* та встановлення достовірного знання про час, мету, обставини створення та побутування РК. Достовірність атрибуції в даному разі є достовірністю історичного знання про книгу. Це знання про об'єкт дослідження, істинність котрого доведена дослідженням походження, датування та встановлення місця створення РК і не потребує подальшого доведення та обґрунтування; є логічним результатом об'єктивного наукового пізнання.

Три необхідних координати історичного знання – часу (дата створення), простору (локалізація та поширення РК) та суб'єкта історичного руху (автори, переписувачі, перекладичі, митці, інтролігатори тощо) – реалізуються посередництвом *кодикологічного аналізу та створення системного і комплексного наукового опису*. Враховуються власне кодикологічні форми мікротекстових джерел – передмови, колофони, післямови, записи та дописки створювачів кодексу (авторів, редакторів, коментаторів, перекладачів, переписувачів тексту, інтролігаторів та палітурників, художників та оздоблювачів та ін.), читачів та власників.

Методи *класифікації* використано під час аналізу та розподілу текстів РК за тематичними групами за предметами, жанрами, локалізацією, часом створення, що дало можливість простежити динаміку створення РК в умовах впливів стародрукованої книги, а також конволюти як книги, що об'єднали різні за походженням тексти з метою збереження книг, де поєднувалися рукописні та друковані тексти, що також вважаються фактом книжної культури, об'єктом кодикології.

Кодикологічний аналіз РК включає всі деталі зовнішнього та внутрішнього опису РК як історичного факту і факту культури певної епохи, який містить багатоаспектну інформацію про створення пам'ятки, зміст твору, історію текстів в писемній культурі (у списках), мову, папір, оправу, оздоблення, структуру тексту та його особливості, типи та види почерків, методи представлення тексту в книзі та її побутування впродовж використання (що також є предметом аналізу передусім у таких вторинних джерелах, як маргіналії та численні записи), існування в складі зібрань тощо.

Отже, крім загальних історичних методів було використано й кодикологічні методи і методи практичної галузі кодикології – *кодикографії*, передусім споріднених історичних дисциплін та галузей історичної науки, що залучаються до кодикологічного аналізу. Згідно з дослідженнями Л. Дубровіної, в системі споріднених наук кодикологія займає проміжне місце між науками джерелознавчого та книгознавчого циклів, але має свої окремі

об'єкт (РК як комплексне історичне джерело), предмет (історію, методологію та методику) та історичний простір функціонування. Тому кодикологія, співіснуючи разом з цими науками, не може бути строго відокремлена лише описом зовнішніх ознак кодексів. РК повинна сприйматися як окреме комплексне історичне джерело з власними поняттями форми та змісту, які можуть не співпадати з поняттями форми та змісту окремого писемного джерела.

До методологічних питань відносяться визначення поняття об'єкта кодикології, *моделювання РК як кодикологічної та науково-інформаційної соціально-культурологічної системи* та її науково-комунікаційних функцій, а також класифікація РК за походженням і змістом. Методики зовнішнього та внутрішнього аналізу рукопису з урахуванням необхідності використання комплексного джерелознавчого та книгознавчого аналізу дають змогу вирішити проблеми походження та призначення кодексу, його змісту та подальшого існування в історико-соціальному середовищі [245, с. 14, 54].

До методичного апарату дисертації залучені також інші методичні розробки вчених в галузі багатоаспектних досліджень тенденцій розвитку книжної писемності, форми і змісту РК, зокрема розглянуті в першому параграфі цього розділу праці О. Лебедева, М. Петрова, В. Перетца, О. Ристенка, І. Свенціцького, М. Сперанського та інших учених.

У дисертації використовувалися й *методи формалізації інформації* про РК XVII ст. під час заповнення база даних «Кодекс», а також методи соціокомунікаційного аналізу, оскільки РК є одним з видів соціальної комунікації. Методичною основою наукового опису РК XVII ст. стала наукова праця Л. Дубровіної, О. Гальченко, О. Іванової «Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису» (1992), де була представлена розгорнута схема опису РК, що була розроблена на основі багатьох науково-методичних праць, створених як у вітчизняній, так і світовій археографічній теорії та практиці. Основне методичне значення цієї праці складається з того, що вона

подала детальну структуру опису РК, де було означені всі ознаки, що склали систему кодикологічного опису та можливості його розвитку. У нашому дослідженні продовжується вдосконалення цього опису з врахуванням особливостей книжної культури XVII ст. та виникнення такого явища, як переписування друкованої книги.

Співробітниками Інституту рукопису та Відділу стародруків та рідкісних видань підготовлені «Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України: Кириличні рукописні книги та стародруки» (2007) [373], що містять рекомендації щодо принципів заповнення бази даних кирилических кодексів XI–XIX ст., а також стародрукованих видань XV–XVIII ст. на базі кодикологічних методик.

Кодикологія тісно пов'язана з *іншими спеціальними історичними дисциплінами*, зокрема з джерелознавством, палеографією, археографією, текстологією, дипломатикою, книгознавством, бібліографією, мистецтвом книги. Ці дисципліни існують у тісній взаємодії. Методичні перехрещення цих наук пояснюються єдиною природою писемного джерела та історичним періодом існування рукописно-книжної культури.

Для атрибуції рукописної книги залучалися методи *філігранознавчого аналізу* паперу та *графіко-орфографічні та палеографічні методи* аналізу особливостей письма та його графіки з огляду на його українське походження. В цьому питанні дисертант спирався на дослідження українських вчених – І. Свенціцького, В. Панащенко, Л. Гнатенко. Важливим джерелом стали палеографічні альбоми та альбоми філіграней, методичні рекомендації щодо атрибуції текстів різних пам'яток, дослідження мистецтва книги.

Джерелознавчий аналіз передбачав вивчення видів історичних та літературних джерел XVII ст., історії кодексу в період його побутування із залученням *текстологічного аналізу* частин тексту, мікроджерел (переважно маргінальних записів, записів писців та створювачів тексту, а також записів, що свідчать про локалізацію та побутування кодексів).

Прийоми і методи дослідження були відпрацьовані під час роботи з базою даних «Кодекс», що функціонує та поповнюється в Інституті рукопису НБУВ починаючи з 1990-х років на базі універсальних принципів описування рукописної книги XI–XVIII ст., а також згаданої вище моделі кодикографічного опису, яка узагальнила вітчизняний та світовий досвід у галузі опису РК [245]. Спочатку база створювалася на програмному забезпеченні FoxPro, сьогодні вона конвертована в платформу «ІРБІС64» і заповнена інформацією про наявні в ІР НБУВ рукописні книги XI–XVI ст. З 2014 р. відбувається заповнення бази даних кирилических рукописних кодексів XVII ст. (відпрацьована методика та заповнена інформація про 48 рукописних кирилических книг XVII ст.).

В основу роботи покладено методичні та технологічно-практичні розробки співробітників ІР (О. Іванова, О. Гальченко) та відділу програмно-технологічного забезпечення комп'ютерних мереж НБУВ (К. Лобузін). Внесення здійснюється на основі ґрунтовного наукового опису РК на базі затвердженого робочого аркуша і варіанта стислої кодикологічного опису східнослов'янської рукописної книги [245]. На методичні аспекти створення електронного ресурсу РК звертають увагу Л. Дубровіна та О. Іванова в праці, присвяченій науковому опису РК в ІР НБУВ, – «Научное описание рукописных книг в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского и создание базы данных «Кодекс»» [252], а також у наступних працях – «Використання баз даних у кодикологічних дослідженнях рукописних книг на прикладі бази даних «Кодекс», «База даних рукописних кирилических книг «Кодекс» в Інституте рукописей Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского» (2007), «До питання публікації описів рукописів в інформаційному просторі», «Формування інформаційного ресурсу рукописних книг у базах даних: кодикологічний аспект» (2013) [292, 293, 295, 298].

В ІР НБУВ створюється електронний ресурс кирилическої рукописної книги в системі «ІРБІС64» [445], зокрема до БД рукописної книги «Кодекс»

внесено описи рукописів XII–XVI ст., внесені також кириличні рукописні книги XVII ст., переважно української редакції.

Характеризуючи соціокомунікаційну взаємодію рукописно-книжної комунікації, як і документальної комунікації в цілому, слід узагальнити, що ця взаємодія здійснюється посередництвом текстів джерел духовності і культури, що передаються з допомогою писемності та друку, а також книжного мистецтва і книжкової культури в цілому.

В основу інформаційного ресурсу покладений кодикографічний метод у кодикології, що представляє **науково-інформаційні та комунікаційні технології** та сукупність методик і прийомів аналізу РК та залучення їх до наукового обігу.

Перша стадія (аналітична): встановлення походження, атрибуція, виявлення та реєстрація всіх можливих інформаційних ознак про окрему РК. На першій стадії превалюють методики джерелознавчого, кодикологічного, палеографічного, лінгвістичного та інших аналізів РК.

Друга стадія (синтез емпіричних даних) – це узагальнення отриманої в результаті аналізу фактичної інформації про окрему РК та складання системи інформаційних позначень. На цій стадії розробляються методики репрезентації кодексу і створення описової статті (каталогізація).

Третя стадія – інформаційно-функціональна, коли розробляються уніфіковані методики підготовки описових статей до публікації в наукових каталогах та довідниках та зорганізовується допоміжний апарат.

Системне узагальнення та кодикологічний синтез сукупності даних, що містяться в описових статтях, надає можливостей сформулювати предметно-теоретичні засади для встановлення закономірностей і тенденцій розвитку писемно-книжної культури.

Робота з наповнення БД проводиться в співпраці з відділом програмно-технологічного забезпечення комп'ютерних мереж НБУВ, безпосередньо із завідуючем відділом К. Лобузіною, зусиллями якої впроваджується, підтримується та адаптується АБІС «ІРБІС64» в наукових підрозділах НБУВ

[358–361]. У роботах К. Лобузінної вирішуються технологічні питання створення електронних інформаційних ресурсів бібліотек, основні підходи до об'єднання бібліотечної діяльності: зведені каталоги, корпоративна каталогізація, інтегровані бібліотечні інформаційні системи з досвіду НБУВ у формуванні бібліотечно-інформаційних ресурсів. Значна увага приділена й формуванню електронних інформаційних ресурсів рукописної та архівної спадщини НБУВ.

Отже, в дисертації застосовано сукупність наукових принципів та методів аналізу та синтезу джерельної інформації, проведений комплексний аналіз РК як історико-культурної та соціокомунікаційної системи.

Висновки до 1 розділу

1. Проведений огляд історіографії засвідчує, що українська кирилична рукописна книга XVII ст. завжди привертала до себе увагу філологів та істориків. Вивчення й описування східнослов'янської, зокрема української, рукописної книги відбувається починаючи з останньої третини XIX ст., коли активізувався процес становлення археографії як науки про пошук, науковий опис та публікацію історичних актових та наративних джерел. Саме тоді в багатьох університетах та інших вищих навчальних закладах та музеях видатні вчені, зокрема М. Петров, В. Перетц, І. Свенціцький, М. Сперанський та інші, розгорнули активну діяльність щодо наукової реєстрації рукописних книг як пам'яток історії і культури. Розвивалися методи аналізу графіки письма (І. Каманін, І. Свенціцький), мистецтва книги (І. Свенціцький, М. Петров, П. Курінний, П. Жолтовський, П. Попов, Я. Запаско). Публікувалися каталоги РК та книжних колекцій, підготовлені такими знаними археографами, як М. Петров, В. Березін, О. Лебедев, Є. Петухов, М. Сперанський, І. Свенціцький, С. Маслов, С. Щеглова. Принципи атрибуції та археографічного опису запропонував В. Перетц, його учні С. Маслов, М. Петров, С. Щеглова, С.

Грузинський, В. Андріанова та М. Сперанський продовжили дослідження свого вчителя.

2. У 1920-ті роки – період українського «відродження» – активізувався інтерес до української книги, її проблематики, мистецтва оформлення, оправи, мовних особливостей. З'явилися перші праці К. Широцького, Д. Щербаківського, П. Курінного, В. Модзалевського, К. Сіверської, дослідження оправи та гравюри розпочав П. Попов. У 60-х роках поступово почалося відродження інтересу до РК у роботах Я. Запасака, Я. Ісаєвича, Г. Логвина, О. Апанович, М. Геппенера.

3. Системного вивчення РК набула тільки з 90-х років ХХ ст. Новаторський внесок у вивчення РК зроблено Л. Дубровіною, О. Гальченко, Л. Гнатенко, О. Івановою, М. Іванніковою, Е. Клименко, Я. Запаском, В. Фрис, Ю. Ясіновським, М. Кольбух, Г. Чубою, М. Боянівською та іншими фахівцями, в чійх працях досліджуються й науково описуються середньовічні слов'янські кириличні, безпосередньо українські, рукописні книги. Українська рукописна книга в історико-культурному процесі України в XVI – на початку XVII ст. розглядається в студіях В. Фрис, М. Боянівської, М. Іваннікової. Питаннями атрибуції й опису світських кодексів XVII ст. займається М. Іваннікова, графіко-орфографічним аспектом – Л. Гнатенко.

Історія та технологія оправи досліджуються О. Гальченко та С. Зінченко. Вивчається українська рукописна книга XVII ст. за жанрами: М. Голуб, Л. Дубровіна, М. Іваннікова, Е. Клименко, Л. Корній, В. Фрис, Г. Чуба, О. Шевчук, О. Ясіновська, Ю. Ясіновський. Розвиваються філігранологічні дослідження, укладаються довідкові каталоги: Т. Діанова, О. Дзьобан, О. Мацюк, Я. Дашкевич. Табличний метод дослідження філіграней запропонований М. Іванніковою. Укладаються навчальні посібники: В. Пирко, М. Кріль, О. Сокирко. Розробляються методичні рекомендації та правила передачі текстів та видання пам'яток: У. Едлінська, В. Страшко, В. Німчук. Взаємозв'язку рукописної та стародрукованої книжної традицій в загальноісторичному контексті приділена увага С. Масловим, Я. Ісаєвичем, Я.

Запаском, Г. Ковальчук. Значного розвитку набули дослідження музичної книги, які зараз базуються на новітніх наукових засадах.

Основна увага приділяється історії книги, її походженню та побутуванню, жанровості, дослідженню форми, змісту, мови, художнього оздоблення, а також взаємозв'язку рукописної книги зі стародрукованою.

4. Одночасно історіографічний огляд засвідчив, що розробка питань РК XVII ст., зокрема дослідження кодикологічної специфіки та атрибуції, певних особливостей власне РК XVII ст., характеризується фрагментарністю і ще не отримала повного й системного висвітлення як об'єкт історико-кодикологічного та книжного опису. В сучасній українській історіографії розроблені окремі аспекти української РК переважно першої половини XVII ст., кодекси другої половини цього століття майже не вивчені, недостатньо досліджений зв'язок РК зі стародруками цього періоду.

5. Значна кількість описів РК цього періоду досі залишилася на рівні атрибуції та описування початку XX ст., не проведено критичного перегляду датування та жанрової приналежності українських рукописних кодексів в опублікованих каталогах книжних колекцій та зібрань кінця XIX – першої третини XX ст. Тільки-но розпочалася робота зі створення нових описів, що сприятиме атрибуції української книги XVII ст., встановленню основних об'єктивних критеріїв її виокремлення з масиву східнослов'янського книжкового спадку цього періоду, уточненню датування, визначенню зв'язку з друкованою книгою тощо. Потребує подальшого уточнення та вдосконалення також методика створення електронного ресурсу української РК, що нині є неодмінним фактором розвитку доступу до джерельної бази історичних досліджень.

6. Основний масив залучених до дисертаційного дослідження джерел складають власне РК, що зберігаються в колекціях та зібраннях монастирів, церков, духовних та світських установ, а також приватних зібрань з фондів бібліотек, музеїв та інших книгосховищ. Дані фонди є різноманітними за своїм складом та змістом, жанровістю, історією формування та надходження, що дає

можливість виокремити як найбільш поширені книжні рукописні пам'ятки того часу, так і менш поширені, але які є не менш значимими для української книжної культури.

7. Потребує вдосконалення власне наукове описування РК. Науковий опис переважної більшості РК у каталогах XIX – початку XX ст. містить зовсім недостатню кількість облікових даних, а саме: назву, автора, дату написання (іноді навіть непряму, – вказується тільки століття), формат і кількість збережених аркушів. Оскільки основним завданням тогочасних дослідників було вивчення тексту пам'ятки, для деяких рукописів подавався більш ґрунтовний аналіз текстологічних особливостей.

8. Методологічною основою дисертації є методи історичного дослідження, соціокомунікаційні методи та дослідження провідних учених у сфері атрибуції і створення археографічного опису (Л. Гнатенко, Л. Дубровіна, О. Іванова, О. Гальченко, К. Лобузїна та інші).

РОЗДІЛ 2
УКРАЇНСЬКА КИРИЛИЧНА РУКОПИСНА КНИГА
В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ ПРОЦЕСІ
УКРАЇНИ XVII СТ.
ТА ЇЇ КОДИКОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

2.1. Суспільно-політичне становище, тенденції розвитку
культури та освіти в Україні XVII ст.

XVII століття має особливе значення для історії України. Суспільно-політичні процеси цього періоду на українських землях, що перебували в складі кількох держав, безпосередньо визначили розвій освітнього та релігійного руху в Україні, в тому числі впливали й на розвиток рукописно-книжної культури, яка була підґрунтям науки та освіти. «Велике сімнадцяте століття», за висловом Я. Ісаєвича, характеризується підвищенням рівня національної культури [306, с. 2]. Частина Правобережної України, окрім Києва, відійшла до Речі Посполитої, відповідно Лівобережна підпорядковувалася Московії. Після укладання Люблінської унії в 1569 р. Польща, об'єднавшись з князівством Литовським, стала могутнім противником у боротьбі за владу українських земель. Польське королівство домоглося підкорення українських земель задля збільшення та збагачення власної території, «але відмінна культура українців перешкоджала швидким загарбницьким планам» [379, с. 92]. Частина земель Правобережної України перебувала певний час під контролем П. Дорошенка, і лише наприкінці XVII ст. Східна Галичина і Правобережжя перейшли під шляхетську Польщу [435, с. 295].

На території, підпорядкованій Польщі, відбувались процеси, пов'язані з насадженням католицької віри, розширенням мережі навчальних закладів (протестантських та єзуїтських), ліквідацією православних храмів, коли православні церковні маєтності передавалися в руки уніатам, залишаючись без

вищої церковної ієрархії [189, с. 120]. Відповідно пригальмувалося й переписування православних церковних книг. З дозволу короля діяв орден езуїтів, досить активно та агресивно налаштований щодо православ'я, почався рух опору. Щоб хоч якось заспокоїти народ, в 1632 р. було прийнято низку постанов, що мали назву «Статті для заспокоєння українського народу», які узаконювали існування православної церкви поряд з уніатською, яка офіційно отримала право на православну ієрархію на чолі з митрополитом. Віруючі православні могли вільно відбувати церковні обряди, будувати церкви, засновувати братства, відкривати школи, друкарні тощо [435, с. 169–170].

Одним з видатних суспільних явищ стало українське козацтво, яке становило велику військово-політичну організацію, центром якої була Запорозька Січ, – українське козацтво завжди підтримувало українську православну церкву, національну освіту та мистецтво [379, с. 215].

Ситуація на українських землях значно змінилася під час гетьманування Б. Хмельницького, саме він зміг організувати спротив польській владі, завдяки чому було відновлено українську державність, український народ на мить відчув себе єдиним етнічним цілим, але так тривало недовго. За Андрусівським договором, за твердженням І. Рибалка, Запорозька Січ мала підпорядковуватися Росії та Польщі, проте козацтво було прихильнішим до Росії, не визнаючи влади Польщі [435, с. 292].

Не кращою була й ситуація на території, підпорядкованій Московській державі. Українські землі поступово втрачали свою політичну незалежність, а московський уряд взагалі проводив політику позбавлення українського народу його культурної самобутності. Такі дії позначилися також і на економічному розвитку, торговельних зв'язках, поступово втрачались стосунки із західними країнами, таким чином відбувалася докорінна переорієнтація на Московську державу. Після укладання так званого «Вічного миру» 1686 р. остаточно відбувся розподіл українських земель між Річчю Посполитою та Московською державою. З 1687 р. українська православна церква відійшла в підпорядкування Московському патріархату, розпочалися жорсткі цензурні

утиски стосовно української книги, а друга половина XVIII ст. взагалі стала періодом остаточної втрати української державності та ліквідації гетьманства та Запорозької Січі [379, с. 214-215].

Усі ці суспільно-політичні перипетії не могли не позначитися на розвитку освіти, науки та мистецтва, який відбувався в складних умовах та під впливом двох могутніх державностей. Враховуючи всю складність суспільно-політичної ситуації в Україні в XVII ст., освіта та власні набутки книжної культури й мистецтва до значної міри залежали від того, на якій території і в яких умовах залишались українські землі. І лише рукописна книга та українські стародруки залишалися важливими чинниками розвитку освіти, а отож і об'єднуючим фактором національної свідомості.

Щоправда, культурне та освітнє становище в Україні подекуди змінювалося й на краще під владою Польщі з її європейськими ідеями Відродження та Реформації [379, с. 92]: національна освіта значно змінилася під впливом західноєвропейських гуманістичних та реформаційних ідей; передові книжники, не втрачаючи українських традицій, сприймали гуманістичні ідеї західноєвропейських книжників та ідеї Відродження.

В умовах тиску на православну віру бажання зберегти свою національну ідентичність спонукало український народ до розвитку власної освітньої системи. У XVII ст. в Україні вже існували навчальні заклади, які ґрунтувалися на власних усталених освітніх традиціях, надавали освіту всім верствам населення, в тому числі міщанам та селянам. Так, найвідомішими на західноукраїнських землях були Львівська братська школа, заснована в 1586 р., та Острозька слов'яно-греко-латинська академія, найстаріша українська науково-освітня установа, заснована ще в 1576 р. князем Василем-Костянтином Острозьким, де вченими та освіченими письменниками викладалися такі науки, як філософії, богослов'я, проповідництво, медицина, математика, астрологія, вивчалася мови, мистецтво тощо. Відповідно укладалися та поширювалися тексти лекційних курсів та підручників. Наприкінці XVI ст. в Острозі була створена друкарня, яка почала активно

публікувати книги, передусім для потреб Академії [384, 406]. Серед острозьких друків слід назвати «Буквар» (1578), «Новий Завіт з Псалтирем», «Книжка, собрание вещей нужнейших» (1580), «Хронологія» Андрія Римші, а найголовніше – перше видання «Біблії» друкаря Івана Федорова (1581) церковнослов'янською мовою та кириличним шрифтом, яка постало внаслідок ґрунтовної редакційної роботи з різними списками.

Після закриття Острозької академії в 1636 р. головним освітнім і навчальним закладом став Київ, де в 1615 р. була створена Київська братська школа, а восени 1631 р. відкрилася інша школа – Лаврська, яку заснував архімандрит Петро Могила [379, с. 93]. У 1632 р. знову ж таки дбаннями архімандрита було започатковано Київську колегію, яка пізніше перетворилася на академію і отримала назву Києво-Могилянської, що постала на основі злиття Київської братської та Лаврської школи. Завдячуючи діяльності КМА в Україні зростала кількість освічених людей, викладачів початкових шкіл, мандрівних учителів.

Діяльність видатного українського релігійного діяча і просвітника Петра Могили М. Слабошпицький порівнює з діяльністю Костянтина Острозького, засновника першого вищого навчального закладу в Україні [447, с. 42]. КМА була відкрита для всього українського населення. Це була вища школа загальноосвітнього характеру, до якої вступала молодь усіх станів українського суспільства, починаючи від шляхти й козацької старшини і закінчуючи міщанами та селянами. Академія була єдиним на той час вищим навчальним закладом Східної Європи, де готувалися кадри для всього православного світу. Після закінчення академії випускники закладу ставали церковними, політичними, науковими та освітніми діячами й письменниками. Вони займали важливі релігійні та державні посади, за їхньої участі готувалися навчальні підручники, писалися полемічні твори, створювалася розгалужена система культурно-освітніх закладів, шкіл, бібліотек. Вихованцями академії були Феофан Прокопович, Варлаам Ясинський, автор першого підручника з історії України Інокентій Гізель, Симеон Полоцький та інші.

Крім братських шкіл в Україні на початку XVII ст. відкривалися також парафіяльні, дяківські школи, де навчались діти селян і козаків. Школи такого типу започатковувалися не тільки в найбільших освітніх центрах, але й на Запорожжі [435, с. 182]. Впродовж XVII ст. мережа середніх шкіл по всій країні поступово розширювалася, почали відкриватися школи і в Західній Україні, зокрема в Перемишлі, Рогатині, Галичі, Луцьку тощо. М. Попович зауважує, що українські школи та академії були всестановими, відкритими, викладачі не обов'язково повинні були бути ченцями, а для того, щоб займати вищі посади у військовій та адміністративній справі тощо, потрібно було вміти красномовно писати та вести інтелектуальні бесіди [433, с. 50]. Книга була джерелом знання, по церковних книгах вчилися грамоті, але не лише богослужбові книги були в арсеналі викладачів, – були й збірники повчань, слів, повісті, бесіди Іоанна Златоуста, Патерики, а також книги з церковного права тощо.

На українських землях, підвладних Польщі, – в Східній Галичині та на Правобережжі, продовжували функціонувати єзуїтські, протестантські та уніатські школи, а відкритий у Львові в 1661 р. університет активно використовувався для полонізації та покатоличення українського населення [435, с. 363]. Згодом, після остаточного розподілу українських земель, знову стався черговий вплив на культурні та освітні погляди українського народу.

На українській території, підпорядкованій Московській державі, теж проводилися реформи освіти, відбувалася русифікація населення, виникали нові типи шкіл. Так, на Лівобережній Україні, Слобожанщині наприкінці XVII ст. були відкриті школи станового характеру, в яких можливо було навчатися лише заможному населенню, а наприкінці XVII ст. почався й процес русифікації вищої освіти, зокрема КМА.

Цього не уникла й українська рукописна та друкована книжність, на яку значний вплив справляла російська державницька політика. В другій половині 20 – на початку 30-х років XVII ст. офіційно діяла заборона на поширення в Московській державі «литовських» рукописних та стародрукованих книг.

Спочатку було санкціоновано заборону на ввезення і торгівлю українськими і білоруськими книгами, а потім почала відбуватися тотальна конфіскація в прилеглих до Речі Посполитої землях, що свідчило, на думку А. Буличова, про політичну акцію, а не про оборону віри. Ці процеси хронологічно співпали зі спробою в Литві в 1620-х роках створити автономний уніатсько-православний патріархат, який міг стати за своїм статусом рівним московському [200].

Наука в XVII ст. розвивалася паралельно з освітою, доповнюючи одна одну. Простежуються науково-освітні зв'язки України з університетами Лейпціга, Кенізберга, Страсбурга, Кракова та ін. Тут училися й вдосконалювали свої знання українські студенти й професори, здійснювався науковий та інформаційно-книжний обмін, листування тощо. Природничі науки про землю, фізика, географія, астрономія були, як і скрізь в Європі, на початковій стадії розвитку. Розвиненішою в Європі була й математика, особливо геометрія, яких в галузі точних наук в Україні бракувало [344].

Освітні процеси треба було забезпечувати книгами. Друкованої книги не вистачало не лише для забезпечення потреб церкви, але й для забезпечення середньої та вищої освіти, тож одним із засобів забезпечення розвитку освіти та науки стала рукописна книга. Значна кількість підручників, лекційних матеріалів, наукових посібників та додаткових освітніх видань створювалася рукописним засобом самими викладачами та студентами. Серед рукописних книг XVII ст. шкільна література і підручниками займали важливе місце. Зокрема, за документами КМА Т. Міцан опублікована робота, в якій репрезентовані рукописні матеріали, присвячені історії української освіти XVII–XIX ст., де розкривається значення КМА як важливого освітнього й духовного закладу [394].

Не лише в монастирських скрипторіях, а й у братських школах, де вчителями також були й священики, переписувалися та вивчалися євангелія, часослови, псалтирі, граматики, лексикони та ін. Зокрема «ГраMATика» Мелетія Смотрицького була одним з основних підручників з церковнослов'янської мови, зараз вона налічує багато рукописних списків та видань як в Україні, так

і закордоном. «Граматика» стала поштовхом для створення інших навчальних посібників з мови в XVII ст. Цінний рукописний список цього підручника 90-х років XVII ст. зараз зберігається в ІР НБУВ (ф. 301, № 483 П) [47]. Ще однією важливою навчальною граматикою в XVII ст. була «Граматика слов'янська» Івана Ужевича 1643 р., на сьогоднішній день рукописний список даної книги зберігається в Парижі, бібліотеці м. Аррас [179]. Як вважає Я. Запаско, ця навчальна книга стала першою книгою з граматики української літературної мови. Дослідник також звертає увагу на те, що саме цей варіант рукописного списку має гарне художнє оздоблення, зокрема титульний аркуш у кольорових фарбах, заголовки, ініціали, кінцівки [270, с. 421].

В українській культурі та книжній традиції XVII ст. безумовно можна вважати яскравою та плідною епохою. Розвиток освіти, науки та поширення системи шкіл потребували більш сучасних підручників та книг. Створюються нові та розвиваються існуючі книгописні осередки, а книгописання в XVII ст. охоплює майже всю територію країни з окремими її містами та містечками. Незалежно від її змісту, практично кожна РК, на думку знаного бібліографа, історика давньої книги та дослідника волинської старовини Ю. Тиховського, є свого роду неповторним явищем, адже кожен її створювач, а також автор і переписувач могли компоувати її зміст на власний смак, окрім того, досить часто поживлявали мову оригіналу діалектними чи іншими лексичними особливостями [468, с. 355]. Українська РК стала цінним історичним джерелом української мови, освіти та культури в цілому.

В історії України значну роль відіграло козацтво, і не лише в суспільно-політичних процесах, але й у розвитку української історіографії, історико-мемуарної прози, національної культури, що проявилось у виникненні такого явища, як козацьке літописання (зокрема, літописи Величка, Грабянки, Самовидця), що описувало події XVII ст. і, поширюючись у списках, стало невід'ємною частиною історії української РК.

Релігійна ситуація в Україні викликала не лише активізацію переписування релігійної книги, але й активізацію в кінці XVI – на початку

XVII ст. полемічної літератури – творів, присвячених проблемним питанням релігійної дискусії між православною і католицькою церквами в зв'язку з появою памфлету польського єзуїта П. Скарги «Про єдність церкви Божої» (1577), Берестейською церковною унією 1596 р. та обговоренням питань об'єднання церков. Усі провідні діячі церкви писали публіцистично-богословські трактати на захист православної церкви [379, с. 218]. Ці твори користувалися великою популярністю, переписувалися, й сьогодні ця спадщина представлена не лише в стародруках, а й в рукописних творах XVII ст., що зберігаються в українських книгосховищах. Переписувалися твори видатних українських письменників-полемістів, зокрема Х. Філарета, І. Вишенського, С. Зизанія, М. Смотрицького, З. Копистенського, М. Андрелли та інших. Зокрема, «Апокрисис» («Відповідь») Х. Філарета, виданий в Острозі польською (1597 р.) і староукраїнською (1598 р.) мовами, «Тренос або Плач» М. Смотрицького, «Палінодія» («Книга оборони») З. Копистенського, «Раді про очищення церкви» І. Вишенського, «Протестація» І. Борецького та інші твори написані авторами як відповідь на памфлет П. Скарги. Значного поширення набув твір «Пересторога», авторство якого приписують І. Борецькому, що є спільною творчістю київського гуртка на чолі з П. Могилою, що створив твір «Літос» (1644 р.) тощо. Варто також згадати В. Зему, який досліджував полемічні збірники XVI – початку XVII ст. Зокрема в його роботі «Полемічні-догматичні збірники XVI – початку XVII ст.» проаналізовано і подано описи 12 полемічних та догматичних пам'яток цього періоду, з них 3 рукописи – XVII ст. [272, с. 53, 65-67].

Абсолютна більшість зі згаданих праць не була опублікована, а ті, що вийшли друком, переписувалися. Виявлення рукописних списків полемічної літератури та атрибуція її списків можуть надати багатий матеріал для історії поширення полемічної літератури. Зокрема, серед рукописних книг ІР НБУВ у фонді ЦАМ КДА (ф. 301) зберігаються два манускрипти «Палінодії» відомого філософа, вченого та літератора З. Копистенського (ф. 301, № 113 П та 309 Л) [37, 68] відповідно 90-х років XVII ст. та 1653 р.

Надзвичайно популярними також були повчальні твори, проповіді, переписувачі яких залишилися анонімними, та релігійна література, що переписувалася за потребою або в якості послухання, що було звичною практикою в монастирях. Зокрема, популярними були повчання та слова: Збірник слів і повчань Іоанна Златоуста, Феодора Студита та ін. (ф. 30, № 60) [28], Бесіди Іоанна Златоуста на діяння святого апостола Павла (ф. 309, № 563 П) [95]; повчальні слова Іоанна Дамаскіна: Повчальні слова Ісаака Сиріна та Петра Дамаскіна 1607 р. (ф. 301, № 901 Л) [74] та інші збірники слів та повчань.

Основними книгописними центрами, як і раніше, залишалися монастирі: Києво-Печерська Лавра, Михайлівський-Золотоверхий, Видубицький та великі монастирі на західноукраїнських землях – Унівська Лавра, Скит Манявський (Манявський Хресто-Воздвиженський чоловічий монастир). Так, Києво-Печерська Лавра, яка згуртовувала багатьох освічених людей, писців, накопичувала й поширювала знання, науку і освіту. До скрипторію Києво-Печерського монастиря запрошували досвідчених майстрів з Волині, Галичини і навіть з-поза меж України. Свідчення цього зустрічаємо в багатьох рукописних кодексах, збірниках, де є записи чи згадки про тих, хто трудився і служив при монастирях. Лавра була відомим скрипторієм від початку заснування монастиря і за часів розвитку друкарської справи. В ній як переписувалися богослужбові, так і створювалися оригінальні богословські праці. Відомі представники культури, освіти, науки – такі, як З. Копистенський, П. Беринда, Л. Зизаній, досить плідно співпрацювали у книжній справі із засновником першої в Києві друкарні при Києво-Печерській лаврі Є. Плетенецьким. Їхні твори в XVII ст. побутували в Україні в багатьох рукописних списках та витримали багато друків. Варто згадати не менш відомого українського письменника, культурного діяча та намісника Печерського монастиря Антонія Радивиловського, котрий з кінця 1684 і до смерті 20 грудня 1688 р. був ігуменом Пустинно-Миколаївського монастиря, ним же було написано в 1671 р. великий за обсягом збірник проповідей

«Огородок Марії Богородиці»; зараз рукописний список збірника, датований 1677 р., є в зібранні фонду Пустинно-Миколаївського монастиря (ф. 308, № 560/І) [93].

Розвинені скрипторії переважно діяли при монастирях і церквах, там же створювалися книгозбірні та бібліотеки, зокрема, варто згадати бібліотеки Києво-Печерської лаври, Києво-Софійського собору, Михайлівського Золотоверхого монастиря, колекційні фонди яких зберігаються сьогодні в ІР НБУВ. Так, бібліотека Софійського собору починаючи з XVII ст. була поповнена зібраннями настоятелів та вищих церковних ієрархів, – завдяки Варлааму Ясинському, Самуїлу Миславському та іншим рукописний фонд на той час нараховував близько 60 рукописних книг [520, с. 214].

Не зважаючи на досить відчутний вплив західноєвропейської писемної культури, українські писці, ілюстратори, художники та інтролігатори виготовляли оригінальні ошатні рукописні книги, зокрема, яскравим прикладом гарно витвореної рукописної книги XVII ст. є Служебник із Требником 1632 р. (ф. 312, № 60) [128]. Сам текст рукопису взятий у прямокутні рамки, гарно оздоблено титул різними акварелями, в тексті наявні кольорові мініатюри. Як зазначає Я. Запаско, в оздобленні рукописних книг брали участь також випускники Київської академії, де урокам малювання завжди приділялася велика увага, вони оформлювали зошити та лекції викладачів академії, віршовані панегірики, присвячені сановним особам тощо [270, с. 114].

Про приналежність рукописних кодексів до монастирів чи монастирських бібліотек свідчать записи, які знаходимо в книгах. Зокрема, в Катехізисі 1671 р. (ф. 306, № 181П) [80] на арк. 1 наявний запис 1671 р. про його приналежність ієромонахові Іллі, економу печерському; в Збірнику житій (ф. 301, № 416 Л) [69] внизу по аркушах є запис про приналежність рукопису до Видубицького монастиря.

Варто сказати, що у великих монастирях книгописання було поставлено на професійний рівень, саме тут існували давні традиції переписування книг, а

згодом і виникли друкарні. Займалися книжною справою представники духовенства, переважно високоосвічені писці, художники, кожен з яких відповідав за свою ділянку роботи – писав або оздоблював кодекс.

Розвиток освіти позначився і на потребі в літературі. Набуває поширення поезія, написанням віршів займались переважно представники нижнього духовництва, мандрівні дяки, які оспівували в своїх творах події Визвольної війни 1648–1654 рр., а поряд з віршами на релігійну тематику складалися вірші світського характеру, в яких відображалися життя людей, їхні настрої, почуття, популярними також були гумористичні вірші, панегірики тощо [435, с. 306]. Зокрема, в ІР в архіві П. Попова зберігається збірник західноруських віршів духовного змісту (ф. 285, № 532) [34].

Значного розвитку в Україні в XVII ст. отримало театральне мистецтво, яке розвивалося в двох напрямках: шкільна драма і вертеп. Як зазначав І. Франко, який був збирачем та дослідником старовинних книжок, театральні вистави були одним з улюблених та традиційних в XVI та XVII ст. явищ національного побуту, аргументуючи це життєздатністю вертепів і великою популярністю церковних колядок, що розвивалися під впливом давньої релігійної драми [477, с. 279–292]. Активними пропагандистами і шанувальниками вертепу були студенти Києво-Могилянської академії, які писали тексти до постановок та ін. [190, с. 72]. Театральні постановки зазвичай проводились українською мовою, а шкільна драма – переважно церковнослов'янською або ж українською мовами. Це ж підтверджує й відомий музикознавець Л. Корній, яка ґрунтовно досліджувала музичну культуру, духовну музику, шкільну драму в працях «Українська шкільна драма і духовна музика XVII – першої половини XVIII ст.» (1995), «Музична культура в Україні» (2003), «Проблема стильових нашарувань в українській музиці кінця XVI–XVII ст.» (2011) [337–339]. З розвитком драматургії в XVII–XVIII ст. поступово з'являються також інтермедії – короткі п'єси сатиричного і комічного змісту. За словами М. Гудзія, до нашого часу дійшли лише декілька українських інтермедій XVII ст., зокрема це дві інтермедії 1619 р. для

польської п'ятиактової драми «Про смерть Іоанна Хрестителя» Якуба Гаватовича. Дослідник також вказує на В. Перетца, яким було опубліковано «Интермедии на рождество Христово» [413], – дана п'єса відноситься до вертепної драми, записана вона була дяком Іваном Даниловичем у XVII ст. [473].

Потреба церкви і суспільства в нотних текстах у XVII ст. спонукала до написання музичних творів, ірмологіонів, співочих збірників. Зокрема Ірмологіон вважався основною нотолінійною рукописною книгою, яка містила репертуар усього річного циклу співів, які виконувалися в Україні та Білорусії. Кількість рукописних списків нотолінійних Ірмологіонів збільшується переважно на кінець XVII ст., це вказує на те, що репертуар церковного співу в XVII ст. в Україні вже сформувався [336, с. 5]. Писалися як безлінійні музичні рукописи, так і рукописи на лінійних нотах. Спів відповідно виконувався в один, а згодом у декілька голосів.

У XVII ст. в українському мистецтві розвивається стиль українського бароко. Формуються нові художні школи в Чернігові, Новгороді-Сіверському, а також з поряд вже існуючими центрами в Києві та Львові. Вивченням бароко як художнього стильового напрямку в оздобленні книг займалися такі відомі українські мистецтвознавці, як Д. Степовик, Я. Запаско [458, 459, 270] та інші. Бароковий стиль позначився на мистецтві створення книги, а точніше в оздобленні, оформленні заставок, рубрикаційних знаків, малюнків (зокрема відчувається вплив іконопису), а також у художньому оформленні титульних аркушів у вигляді різних архітектурних арок. Так, дуже гарно, у вигляді барокової арки оздоблено титульний аркуш Ірмологіона нотованого 1691 р. (БАН, № 12.3.15) [174] із зображенням святителів та чотирьох євангелістів з боків, яку увінчує зображення Ісуса Христа. Деяко схожим за своєю структурною побудовою є титульний аркуш 3

бірника слів та повчань 1655 р. (ф. 30, № 60) [28]. На титульному аркуші Хронографа другої української редакції 1699 р. (ф. 30, № 89) [29] також є арка з рослинним орнаментом.

Одним з характерних явищ культури XVII ст. стало активне переписування релігійної книги, книг Святого Письма та богослужбового характеру, агіографічних творів, збірників повчань, житій святих, піснеспівів тощо. В умовах дорожнечі друкованої книги та зростаючої потреби в книзі виникає таке явище, як переписування стародруків. На той час велика кількість творів письменства опинилася поза межами друкарства, і книгу в друкованому вигляді могли дозволити собі тільки навчальні заклади і заможні верстви населення. Тому, очевидно, активізується переписування друкованих книг.

У рукописних фондах бібліотек збереглася значна кількість кодексів, списки яких зроблені зі стародрукованих книг. Упродовж останньої чверті XVI, у XVII та початку XVIII ст. через низку історичних умов та утиски цензури багато творів писемної літератури, зокрема світської, не друкувались, а переписування книги залишалось одним з популярних способів її розповсюдження [184, с. 5].

Наявні й рукописні кодекси, в складі яких знаходяться стародруковані тексти або фрагменти. Переважно це збірники змішаного складу, які були об'єднані оправою задля збереження книги. Так, в ІР НБУВ нараховується низка таких кодексів XVII ст., зокрема у колекції ЦАМ КДА: Збірник житій 1671 р., до якого приєднано стародруковане Житіє св. князя Володимира 1670 р. (№ 416 Л) [69]; Збірника молитов і піснеспівів 50–60-х рр. XVII ст., в якому вміщено фрагмент Букваря Тимофія Вербицького, що був надрукований у 1627 р. (№ 181 Л) [65]; Збірник 20–30-их рр. XVII ст. містить стародрук під назвою Виклад на слова Іоанна Златоуста, 1636 р. (№ 886 Л) [72]; до Ірмологіона нотованого 20–30-их рр. XVII ст. (№ 350 П) [46] підшито фрагменти зі стародрукованої Азбуки простого вчення початкового нотного співу, виданого в 1784.р.

Вплив стародруків проявлявся й у використанні стародрукованого стилю у заставках, які можна побачити, напр., серед книг рукописного зібрання бібліотеки ІФІБ (ф. 310), у збірнику «Зерцало - Пчола» (№ 118) [117], де містяться два стародруковані аркуші «Дидаскалії», надрукованої в 1653 р.

У XVII ст. продовжується книгописання в головних культурних та релігійних центрах країни: Києві, Львові, Чернігові. Про це свідчать списки творів, написаних у Києві, що збереглися з того часу: Печерський Патерик (ф. 301, № 580 П) [46], Ірмологій нотований 1640 р. (ф. 301, № 91 Л) [62], а також Життя святих (ф. 301, № 416 Л) [69], збірники змінного складу початку XVII ст. (ф. 306, № 81) [79] та ін. Значна кількість рукописних кодексів була створена в Чернігові, одним з їхніх авторів є Зосим Прокопович, про що свідчать записи на сторінках рукописів, зокрема це Тлумачення Феофілакта Болгарського (ф. 306, № 14) [76], Збірник слів (ф. 306, № 217) [83], Патерик Скитський (ф. 306, № 270) [86] та ін.

У Львові, в Онуфріївському монастирі, на продаж до Сербії переписано Євангелія 1615 р. Писались книги і в Стрию, Дрогобичі, Яворові. Так, у м. Яворів, як пише Я. Запаско, створено Євангеліє 1608 р. (НМ, РК. 182 (4485) [164], яке вже через рік було перепродане до Львова [270, с. 91–92].

Залучена нами до дисертаційного дослідження джерельна база становить вагомий масив для аналізу характерних особливостей української рукописної кириличної книги XVII ст. Л. Дубровіна вважає, що важливо виявляти всі національні рукописно-книжні традиції, що полягають у наявності мовних особливостей, репертуару рукописних книг, свідчень про сукупність культурних впливів середовища, різних палеографічних ознак, спільних ознак мистецтва книги та оправи тощо [256, с. 300].

2.2. Тематичний репертуар, замовники та створювачі рукописних книг

Однією з особливостей XVII ст. є розширення репертуару рукописних книг. Про це свідчать сучасні зібрання РК у бібліотеках та музеях. Слід зазначити, що в ІР НБУВ зібрані колекційні фонди з усіх регіонів України,

однак їхня значна кількість знаходиться в ЛННБУ, інших вітчизняних бібліотеках та в закордонних книгосховищах, зокрема російських.

За соціальними функціями текстів весь масив РК можна поділити на такі типи, як *релігійна та світська РК*.

До першого типу належать РК Святого Письма та богослужбові книги: Святого Письма (Євангелія, Апостоли, Псалтирі), нотні співочі збірники (переважно це Ірмологіони нотовані, Октоїхи, Стихирари та ін.), а також Мінеї та Тріоді, Требники, церковні устави, синодики, книги церковного права – Номоканон, Кормча; літургійні книги, а саме: житія (частіше зустрічаються збірники житій), апокрифічні збірники, патерики та ін. В рукописних списках поширюються також полемічні твори, зокрема В. Фрис згадує копії творів Івана Вишенського, Герасима Смотрицького, Іпатія Потія, «Палінодію» Захарії Копистенського та інших [483, с. 105].

Другий тип репрезентують РК світського характеру, які набувають своєї популярності в другій половині XVII ст. Представлений такими книгами, як: літописи, хроніки, хронографи, збірники повчального та полемічного характеру, а також навчальна та наукова література (азбуки, граматики та ін.). З'являються історичні компіляції творів – «Густинський літопис» Михайла Лосицького, «Кройніка» Феодосія Сафоновича, «Київський Синопис» Іннокентія Гізеля, «Палінодія» Захарії Копистенського, місцеві літописці, повісті та сказання [285, с. 38–39]. Як приклад стилю української історіографії В. Литвин наводить «Кройніку» Феодосія Софоновича, яка охоплює події від найдавніших часів до 1673 р.; він також зазначає, що твори Григорія Граб'янки та Самійла Величка відкрили нову риторико-фактографічну течію в українській історіографії і отримали назву «козацькі літописи» [355, с. 253–254].

Під час вивчення репертуару книги важливо правильно визначити її тип та назву. Зокрема, серед творів богослужбової літератури значний масив становлять рукописні *Євангелія*. Частіше за все Євангелія переписувалися на замовлення або для продажу, або як послухання в монастирях, тому при

оздобленні цих книг велика увага приділялася зовнішньому вигляду, для більшої збереженості їх часто оправляли. На жаль, первинні оправи зустрічаються досить зрідка. Деякі Євангелія, що зберігаються в ІР НБУВ, частково реставровані й оправлені в ХІХ ст., тим самим втративши свій первинний вигляд. Так, Євангеліє апракос початку ХVІІ ст. перешивався вже в 1854 р., а Євангеліє тетр (ф. 30, № 6 та ф. I, № 7460) [24, 13] наявне нині із втраченим покриттям оправи, частково втрачені мідні прикраси. Відповідно до своїх функцій Євангелія поділяють на Євангеліє апракос, Євангеліє тетр, Євангеліє тлумачне, Євангеліє учительне. В апракосах текст розташований відповідно до читань церковної служби, починаючи з Великодня, а якщо на весь рік, то тільки суботні та недільні читання. Євангеліє тетр (застаріла назва Тетраєвангеліє або Четвероєвангеліє) вміщує відповідно чотири євангелія від євангелістів Матвія, Марка, Луки та Іоанна. Серед рукописних зібрань ІР НБУВ зберігається декілька рукописних Євангелій, а саме це Євангеліє апракос (ф. 312, № 33) [125], Євангеліє тетр (ф. 312, № 34) [126] із записом писця, що написав *сію книгу* Іоанна Семеновича в 1637 р., ймовірно книга була списана з друкованого видання Євангелія – в тексті на арк. 5, 80, 197, 245 є кольорові рослинні заставки стародрукованого типу, остання заставка взята в прямокутну рамку, і тло густо заповнене темно-синьою фарбою.

Апостол також становить невід'ємну частину кожної церковної служби та проповідей. Відповідно до опрацьованого джерельного масиву в ІР НБУВ зберігаються українські Апостоли, кожен з яких становить для дослідників рукописної книги, а особливо української рукописної книги ХVІІ ст., великий інтерес. Зокрема, Апостол початку ХVІІ ст. (ф. 310, № 155) [119], формату 4°, в задовільному стані, збережено початок, але без кінця, обривається словами *ти ги~ оу(с)лова (х) да нето их б҃҃҃ди (ш)*. На арк. 1 збереглася гарна різнокольорова рослинна заставка, взята в прямокутну рамку, тло якої густо заповнене синьою та червоною фарбами. За оправу кодексів слугують дошки, обтягнуті оксамитовою червоною тканиною. Ще один Апостол, теж початку ХVІІ ст. (ф. 312, № 42) [127], вже більшого формату, в 2°, в задовільному стані,

початок і кінець тексту не збережено, починається з 8 Діяння святих апостолів словами *его: и вѣ дни~ сѣи вѣ ст (г~) петрѣ посред-*. Послідовність діянь порушена, після закінчення 7-го Діяння святих апостолів на арк. 29 зв. починається 36-те Діяння святих апостолів. Писано кодекс півуставом, з використанням темно-коричневого чорнила та кіноварі. Рукопис реставрований в 1854, про що свідчить запис на звороті форзацного аркуша верхньої кришки оправи – «Переплетено 1854».

Тексти *Євангелія* та *Апостола* для зручності читань розділені на зачала. Зачала – це нумеровані фрагменти текстів Євангелія та Апостола, на які вони поділені при богослужіннях. Зачала за своїм призначенням поділяються на декілька видів: кожного дня впродовж року, святкових служб, для богослужінь під час Великого посту, для таїнств і треб та для служб святим. Часто зустрічаються зачала під назвою *от полу* або ж *от половины*. Зачало в даному випадку матиме два записи на полях, зокрема зачало в Апостолі початку XVII ст. (ф. 312, № 42) [127] на арк. 132 – *К Тимофею послание святого апостола Павла* розподілене так: перша частина читається 2 жовтня, а наступна в 31-шу неділю після П'ятдесятниці. Всі зачала, як правило, ідуть в нерозривному порядку, але варто зазначити, що автори кодексів не завжди притримувались чіткої послідовності.

Поширеною була і практика перепису *Псалтирів*, *Часословів* та інших богослужебних книг, які слугували переважно підручниками для навчання. Вони становлять зовсім малу частку серед рукописних богослужебних книг XVII ст.

Ще одним важливим різновидом рукописних книг, призначених як для служби, так і для читання, є *Мінеї*. За своїм функціональним призначенням вони поділяються на декілька видів, зокрема Мінеї службові (служби подані відповідно до кожного дня місяця), святкові (служби на релігійні свята року), загальні (служби загального лику святим – апостолам, мученикам), бувають випадки, коли декілька Міней об'єднані в одну. В ІР НБУВ зберігається значна кількість Службових Міней, зокрема на квітень (ф. I, № 1658) [2], на

липень-серпень (ф. I, № 7499) [15], на березень-квітень (ф. I, № 7500) [16], на січень-лютий [ф. 313, № 22] [141]. Для повсякденного читання також користувалися збірниками *Мінеї-четії*. Призначені вони для повсякденного читання починаючи з вересня місяця. Так Четія-Мінея на березень – серпень писана в другій половині XVII ст. (Ф. 312, № 278) [134]. Серед низки рукописних кириличних Міней XVII ст. значно менше Міней загальних, які містять вони загальні служби всім святым, зокрема, в колекції рукописних книг ІР НБУВ (ф. 30) зберігається одна Мінея загальна 70–80-х років XVII ст. (ф. 30, № 169) [30].

Рукописні *Тріоди* в XVII ст. побутували разом з друкованими Тріодями. Вони розподіляються на такі два типи, як Тріодь Пісна та Цвітна – служби до і після Великодня. Тріодь Пісна містить у своєму складі служби на дні Великого Посту на неділі, що передують Великодню, починаючи з Неділі про митаря та фарисея і до п'ятниці шостої седмиці Великого посту включно. Тріодь Цвітна є продовженням Пісної і включає піснеспіви до Неділі всіх святих (перша неділя П'ятдесятниці). Більше збереглося Тріодей Цвітних. Серед рукописних зібрань ІР НБУВ нами виявлено Тріоді Цвітні XVII ст., а саме в зібранні бібліотеки Софійського собору – Тріодь Цвітна 1608 р. [129] та Тріодь Цвітна початку XVII ст. [130]. Тріоді слугували переважно першоджерелами для рукописних списків співочих рукописів, про що свідчать записи в текстах, а також точне збереження писцем стародрукованого тексту (організація сторінки, кустоди, пагінація, фоліація та ін.). Зокрема, в Ірмологіоні нотованому 1652 р. (ф. 301, № 346 П) [45] є запис на арк. 338 про те, що книга списана з друкованої Тріоді Цвітної і Пісної.

Службниками користуються при щоденній службі. Серед джерельного масиву рукописів XVII ст. нами виявлено такі: перший з датуючим записом 1656 р., два наступні Службники датуються кінцем XVII ст. (ф. 301, № 68 Л) [53] та 60-ми роками XVII ст. (ф. 301, № 69 Л) [54], в незадовільному стані, книжні блоки розпадаються, краї аркушів частково пошкоджені, зі слідами замкання. Обидві книги мають гарне оздоблення, зокрема на арк. 4, 5, 11 зв.,

18, 32, 44, 110, 123, Службника кінця XVII ст. (ф. 301, № 68 Л) [53] орнаментально-сюжетні заставки та мініатюра із зображенням Ісуса Христа на арк. 17 зв. В обох рукописах гарні рослинні та подекуди сюжетні ініціали з використанням темно-коричневого чорнила та кіноварі. Окрасою серед рідкісних рукописних джерел XVII ст. являється Службник з приєднаним Требником 1632 р. (ф. 312, № 60) [128], що зберігається серед кодексів бібліотеки Софійського собору. Містить три традиційні літургії Іоанна Златоуста, Василя Великого та Григорія Богослова. Прикрашають рукопис відповідно три мініатюри до літургій та архітектурно-сюжетний титульний аркуш, виконаний різнокольоровою аквареллю.

Найбільший масив атрибутованих та досліджених нами РК XVII ст. становлять співочі рукописи – *Ірмологіони нотовані* та *Октоїхи*, які або не мають сучасних наукових описів, або коротко описані. В ІР НБУВ збереглося багато списків нотолінійних співочих рукописів. Зокрема, за даними Е. Клименко в ІР НБУВ нараховується близько 300 музичних рукописних книг, різних за жанрами, що охоплюють період XII – початку XX ст. [320, с. 30]. Можна припустити, що такий великий попит на співочу книгу переважав саме тому, що друк нотованих книг був справою складною, а сама друкована нотована книга коштувала досить дорого, тому й переписувалися співочі богослужбові книги доволі часто як на замовлення, так і для потреб суспільства.

Ірмологіон нотований 30–40-х років XVII ст. у складі збірника-конволюта (ф. 301, № 86 Л) [57] містить гарний титул (арк. 2) стародрукованого типу, з рослинним орнаментом (за основу слугує темно-коричнєве чорнило, а тло зафарбоване жовтою, синьою та червоною фарбами), а також є кілька гарних заставок і збереглась оправа 1803 р. (рукопис в 1803 р. перешивався ієреєм Миколаєм Миколайовичем, настоятелем Свято-Димитріївської церкви с. Несторовки, про що свідчить запис на арк. 2) з дошок, обтягнутих шкірою, і навіть із залишками золотої фарби. Також нотований Ірмологіон середини XVII ст. (ф. 301, № 90 Л) [61], Ірмологіон 1640

р. (ф. 301, № 91 Л) [62], а також нотований Ірмологіон 20–30-х років XVII ст. (ф. 301, № 350 П) [46], що містить у своєму складі три стародруковані аркуші «Азбуки початкового вчення простого нотного співу» (1784 р.). Октоїхи містять піснеспіви на весь тиждень і виконуються, як правило, одним гласом. Складаються вони з двох книг по чотири гласи (наспіви). Октоїх, датований 1639 р., містить Опівнічні наспіви (8 гласів) та Книгу Шестоднев, яка починається з арк. 22.

Схожими за своїм складом до рукописних збірників є *Требники* (застаріла назва Євфологіон, Потребник), вони не мають чіткої структури і завжди різняться за своєю жанровістю, бо складені відповідно до суспільних потреб. У сучасному значенні вони являють собою богослужбні книги, що містять молитви для церковних та повсякденних побутових богослужінь. Зокрема, Требник першої половини XVII ст. (ф. 312, № 97) [131], із записом на перших аркушах «книга мн (с~) тыря Межигорского», містить окремі статті перед сповіданням.

Релігійні збірники XVII ст. становлять вагомий масив рукописних книг. Серед таких збірників можна виділити *Збірники житій*, *Прологи*, *Патерики*, *Бесіди* та ін. Так, у рукописному зібранні ЦАМ КДА зберігаються дві редакції Пролога 1643 р. (ф. 301, № 178/І П) [39], перша його частина переписана писцем Лаврентієм.

Вагомий масив виявленим нами кодексів становлять рукописні *Збірники та Збірники-конволюти*. За своїм складом це можуть бути рукописні самостійні книги, які об'єднані під одною палітуркою задля збереженості книги. Варто розрізняти збірники і конволюти. В першому випадку книжкове наповнення визначалось переписувачем (упорядником), до книги одразу переписувався певний корпус текстів, а її вільні аркуші наповнювалися довільними записами пізніших читачів і власників, що дозволяло реконструювати читацьке середовище, в якому перебувала рукописна книга. Конволюти ж склалися штучно, з розрізнених частин рукописних книг, об'єднаних під однією оправою, часто без жодного сюжетного задуму, задля

збереженості текстів [188, с. 191]. Серед рукописних зібрань ІР є збірники, що містять житія, проповіді Отців Церкви, бесіди. Цікавим для нас є конволют, котрий містить у своєму складі декілька різножанрових рукописних текстів XVI та XVII ст. і фрагмент зі стародруку (Молитовник, 20-ті рр. XVII ст.; Тріодь Пісна 20-ті рр. XVII ст.; Мінея святкова, 80-ті рр. XVI ст.; Слідування таїнства причастя, стародрук XVII ст., арк. 232–256) (ф. I, № 4060) [11].

Ще одним важливим збірником рукописної книжної традиції є *Збірник - Пчола*. Конволют (ф. 310, № 118) [117]. Також були збірники різножанрових повістей повчального характеру. Щодо *Повчань*, то вони також становлять одну з важливих ланок рукописної релігійної літератури. Збірник–конволют XVII-XVIII ст. (ф. 301, № 901 Л) [74] містить Повчальні слова Ісаака Сиріна та Петра Дамаскіна 1607 р. Послання Ісаака Сиріна зберігаються і в рукописному зібранні Києво-Печерської лаври (ф. 306, № 232) [84]. Повчальні слова авви Дорофея 10–20-х років XVII ст. (ф. 310, № 11) [99] містяться серед рукописних зібрань бібліотеки ІФІБ.

Звернемо увагу на ще одну збірку святкових проповідей – «*Огородок Марії Богородиці*» видатного українського письменника Антонія Радивилівського 1677 р. (ф. 308, № 560 П) [93]. Як пише В. Крекотень, проповіді Антонія Радивилівського створювалися переважно в 50–80-х роках XVII ст., але більшість з них до 1671 р. [341, с. 12–18]. До наших днів дана пам'ятка збереглася в двох рукописних варіантах і в одному друкованому, зокрема «*Огородок Марії Богородиці*», надрукований в друкарні Києво-Печерської лаври в 1676 р. Відомий також ще один твір Антонія Радивилівського під назвою «*Вінець Христов*», надрукований також в друкарні Києво-Печерської лаври в 1688 р. [423, № 256, № 302]. Найстаріший з них, як стверджує В. Співак, рукописний «*Огородок Марії Богородиці*» 1671 р., складається з двох томів, опрацьованих у дерево і шкіру. У першому томі міститься 128 проповідей на різні свята. У другому томі – 159 проповідей на дні пам'яті святих та свята [456].

Серед творів Отців Церкви варто виділити рукописні Патерики. Зокрема, Києво-Печерський патерик є відомим збірником, який багато переписувався в XVII ст., зокрема рукопис 1657–1658 рр., що зберігається в ІР НБУВ (ф. 301, № 580 П) [50], цікавим є також богословсько-повчальний твір ченця Никона з Чорної гори «Пандекти Никона Чорноризця» початку XVII ст. (Дім, Муз. 3491) [75], Бесіди Іоанна Златоуста та інші твори.

Життя святих містять тексти, розписані за місяцями на кожен день пам'яті святого. Писалися вони як в окремих рукописних кодексах, так і в цілих збірниках житій зі словами на певні місяці. Більшість цих книг є дуже гарно оздобленими та в шкіряних оправах. Так, Збірник житій, конволют (ф. 301, № 416 Л) [69] зберігся в незадовільному стані, при повторному перешитті рукопису аркуші були складені не по порядку, але рукопис гарно оздоблений, а на арк. 253 взагалі наклеєна заставка зі стародруку. Рукопис в оправі, з дошок, з тисненням середником, навіть із залишками позолоти. Серед рукописних книг бібліотеки Почаївської лаври міститься житіє святих з датою 1626 р. (ф. 313. № 13) [139].

Серед релігійних збірників XVII ст. важливе місце посідають *Бесіди Іоанна Златоуста та Євангелія учительні*. Бесіди Іоанна Златоуста на Діяння апостола Павла 1690 р. (ф. 309, № 563) [95] збереглися в задовільному стані, кінець рукопису не зберігся. Євангельські діяння та послання відкриваються сказанням, останнє закінчується словами *І бо прож(д)е вси приведе*. Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна Богослова (ф. 313, № 3) [137] теж знаходиться в задовільному стані, але без початку, з вкладним записом.

Євангелія учительні Г. Чуба називає збірниками проповідей на недільні та святкові євангельські читання, які в українській книжній традиції з'явилися вже в перші роки християнства і, як уся тогочасна література, мали перекладний характер [503, с. 5]. Найбільшої популярності ці книги набули переважно в XV–XVII ст., саме тоді зустрічається переважна частина переписаних учительних Євангелій. Поширеними вони були ще й до XVIII ст. і подекуди навіть аж до XIX ст. [503, с. 6]. Зокрема в складі збірника на арк.

271–536 міститься Євангеліє учительне із записом писця Авраама Іоновича Беловоролського 1604 р. (ф. 307, № 529) [90].

Книги з церковного права становлять ще одну важливу групу рукописних кириличних книг XVII ст. Церква як соціальний інститут містить свій звід правил, що регулюють її організацію та діяльність. Зокрема, в зібранні літературних матеріалів ІР НБУВ зберігаються Номоканон кінця XVII ст. (ф. I, № 1782) [4]. Як вказано у фондовому описі, даний список пам'ятки виконано з видання «Номоканону» Києво-Печерської лаври в 1629 р. Про популярність та потребу в «Номоканонах» свідчать їхні численні рукописні копії, а також перевидання, зокрема в Києві в 1624 і 1629 рр., у Львові в 1646 р. [237, с. 19].

Варто також згадати ще такий вид рукописних кодексів XVII ст., як збірники церковних, світських правил і законів, якими часто користувалися в процесі управління церковними справами та в церковному судійстві – це є *Кормчі* книги, друга назва яких, за грецькою традицією, Номоканони. Книги церковних законів були дуже поширеними свого часу і дійшли до нас в багатьох рукописних списках. В ІР НБУВ зберігаються такі рукописні книги XVII ст., як Кормча (ф. 312, № 222) [133], писано рукопис на 340 аркушах, з датою написання 1615 р.; Кормча кінця XVI – початку XVII ст. (ф. 306, № 80) [78], з власницькими записами на перших аркушах про те, що книга належить Семену Михайловичу Черкашенку та Зосиму Прокоповичу, єпископу чернігівському. Збірник канонічного характеру початку XVII ст. (ф. 306, № 81) [79] містить на арк. 355–385 Номоканон. Популярними також були Діяння церковні (ф. I, № 3861) [7], зібрані у м. Глухові 1697 р. Крім цього, варто згадати Синодик Межигірського монастиря кінця XVII – XVIII ст. (ф. 301, № 565 Л) [70], Устав церковний Єрусалимський 1627 р. (ф. 313, № 26) [143], Пом'яник Києво-Михайлівського монастиря 1667 р. (ф. 307, № 538) [92]. Пом'яник, або ж Поминальник чи Синодик, являє собою рукописний кодекс або підшивку зошитів для молитовних поминань імен живих та померлих.

Складні суспільні умови в Україні в XVII ст. вимагали від людей освіченості, обізнаності в письменстві, мові, науці, тож популярною серед рукописних книг цього періоду була також навчальна рукописна книга. Використовувалися Букварі (на період XVII ст. переважно вже друковані), Арифметики, Словники, Граматики. В рукописних зібраннях ІР НБУВ міститься Арифметика кінця XVII – початку XVIII ст. (ф. 301, № 484 П) [48] на 95 арк., яка починається словами: «*сія мудрость есть изыскана отъ другихъ философовъ*»; Лексикон латинський кінця XVII – початку XVIII ст. (ф. I, № 5427) [12]. Зокрема «*Лексикон латинський*» є найбільшим староукраїнським словником, справжньою скарбницею церковнослов'янської та української лексики XVII ст., що відіграла, як зазначає В. Німчук, важливу роль в історії української та російської лексикографії [399]. *Граматики* були одними з основних підручників з церковнослов'янської мови, нараховується багато їхніх рукописних списків і видань як в Україні, так і за кордоном. Граматика стала поштовхом для створення інших навчальних посібників з мови. В ІР НБУВ зберігається копія «*Граматики*» *Мелетія Смотрицького* (ф. 301, № 483 П) [47], яка є рукописною копією з московського видання книги 1648 р. Рукописний варіант значно відрізняється від стародрукованого, зокрема:

[Мелетій Смотрицький] Граматика славянская. Стародрук 1648 р. (Зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань Інституту української книги НБУВ, під шифром Кир. 177). Видання дефектне, не вистачає 10 сторінок. Формат 4°, 378 арк. Є заставки.

«*Граматика*» *Мелетія Смотрицького.* Рукопис 90-х років XVII ст. (Зберігається в ІР НБУВ у ф. 301, № 483 П), формат 8°, 313 арк. Заставки відсутні.

Титульний аркуш з вихідними даними відсутній як в стародрукованому тексті, так і в рукописному. Причиною цьому було те, що після підтримання унії М. Смотрицький довгий час піддавався утискам з боку державної влади, і довгий час посилення на нього, як на автора твору, були заборонені. В. Німчук

згадує про «Граматику» М. Смотрицького як про ґрунтовний шкільний підручник XVII ст. [399, с. 110].

Першою граматикою української літературної мови XVII ст. вважається «Грамматика» Івана Ужєвича, написана в 1643 р. (№ 3876) [179]. Всього відомо два рукописні списки Граматики: перший список 1643 р. – зберігається в Парижі, в Національній бібліотеці Франції, другий – список 1645 р. – в бібліотеці міста Аррас.

Серед описів рукописних книг бібліотеки В. Григоровича, укладених В. Мочульським [395], згадується ще одна рукописна книга для навчання – *Сувої давніх прописів XVII ст.*, (№ 46, 47), але дослідником не вказано, до якої редакції належать ці сувої. Текст написаний досить просто: спочатку автор подає великі літери, взяті в коло, далі різнописання цих же маленьких літер, і нижче подані скорописні приклади різних висловів, молитов і настанов з використанням літер.

Катехізіс є одним з важливих навчальних збірників, оскільки містить основні положення про християнську віру. Катехізісами можуть послуговуватись не тільки Отці Церкви, викладачі, але й батьки при тлумаченні віровчення для дітей. Зібрання бібліотеки КДА містить Катехізіс кінця XVII ст. (ф. 160, № 418) [33], писаний недбалим скорописом декількох почерків, котрим широко користувалися, оскільки рукопис зберігся в незадовільному стані, без початку, деякі аркуші випадають з блоку книги. У Катехізісі з датою 1671 р. (ф. 306, № 181) [80] повний текст віровчень на заповіді Господні вміщено на 76 арк., закінчується поясненням на питання 8-ї заповіді про Слово Вічне.

Значний масив рукописних кириличних кодексів XVII ст. становить *світська рукописна книга*. Щоб правильно атрибутувати рукописних кодекс, спочатку треба ознайомитись зі змістом, визначити походження тексту та редакцію. Серед зібрання літературних матеріалів зберігаються *хронографи*, що залишилися в різних редакціях, в тому числі українській. Вони були популярним читанням і в церковному колі, зокрема Хронограф 60–70-х років

XVII ст. другої української редакції (ф. I, № 171) [1], а також Хронограф кінця XVII ст. (ф. VIII, № 113) [21], написаний церковнослов'янською мовою, української редакції, із записом на арк. 164 про те, що книга перекладена з грецької мови на слов'янську.

Важливе місце серед рідкісних світських книг займає *Хронографічна Олександрія (Історія Олександра Великого)* (НБ УНУ, № 55-Д) [162], рукописний список XVII ст. зберігається в бібліотеці Ужгородського університету, він прикрашений сюжетними акварельними малюнками. *Олександрія* була популярною книгою світської літератури, повістю, в якій у хронології описано життя і подвиги Олександра Македонського. існують різні редакції, відомі в перекладах з грецької, сербської та подекуди хорватської редакцій. *Олександрія Хронографічна* з'явилася у XIII ст. і неодноразово переписувалася в XVII ст.

Варто згадати також і про літописи та хроніки, які є важливими носіями інформації про життя, культуру, історію українського народу. Ю. Мицик, детально дослідивши Острозький літописець, говорить, що на початку XVII ст. в Україні була поширена також Галицько-Волинська хроніка, що висвітлює події XVI – початку XVII ст. Як вказує дослідник, написана вона не пізніше 1615–1619 рр. [381, с. 73]. О. Бевзо також говорить про Острозький літописець (1500–1636 рр.) та ще про одну важливу для нас пам'ятку – Львівський літопис (1498–1649 рр.) [185, с. 12].

Одним із важливих підручників з історії України був *Синопис* Інокентія Гізеля [88]. Цей історичний твір справив значний вплив на українську (літописи Г. Граб'янки, С. Величка та ін.), російську (твори М. Ломоносова та ін.), болгарську (твори св. Паїсія Хіландарського), сербську (твори Йована Раїча), молдавську рукописну культуру й освіту [380, с. 48]. В ІР НБУВ зберігається чимало списків книги, проте, більшість їх датуються XVIII ст.

Серед історичної літератури варто згадати рукописні списки «Палінодії» Захарія Копистинського, що зберігаються в ІР НБУВ серед рукописних зібрань

ЦАМ КДА (ф. 301), зокрема під № 113 П та 309 Л [37, 68], останню пам'ятку переписав київський міщанин у 1635 р.

Важливою є також рукописна книга XVII ст. *«Кройніка» Феодосія Сафоновича* – яскрава пам'ятка української історичної думки, текст якої складається і трох частин: *«Кройніка о Русі»*, *«Кройніка о початку і назвіску Литви»*, *«Кройніка о землі Полской»* [382]. В. Ричка вказує на те, що автор *«Кройніки»* приділяє велику увагу в частині *«Кройніка о Русі»*, яка становить більшу половину тексту [436, с. 103]. Відомо багато копій даного кодексу, так у рукописному відділі РНБ зберігається українська редакція літопису *«Кройніка» Феодосія Софоновича*. Конволют XVII ст. 1681–1682 рр. (РНБ, ф. IV, № 215) [172].

Значну частину світських рукописних книг становлять лікарські порадики, книги з космографії та ін. Дуже цікавим є зміст лікарських порадників (Лікувальник, Травник), куди вписано основні принципи застосування лікарських трав. Оригінальною також є рукописна книга XVII ст. *«Зодіак або дорога до вічності»* 1685 р. [89], яка є перекладом краківського видання *«Зодіаку»* 1636 р. Складається книга з 12 тлумачень зодіакальних знаків, наприкінці тексту вміщено реєстр перерахованих знаків.

Роль замовників книг в Україні в XVII ст. набула великого значення. Відродження власної культури, свідомості, потреба в освіченості для ведення справ на державному рівні, для проведення церковних служб тощо відігравали вирішальну роль у процесі вироблення власної якісної освіти та культури. Замовлялися книги як для суспільних потреб, так і для *«спасіння душі»* та своїх рідних, дарування до храмів або задля власних потреб у читанні [483, 137].

Судячи із записів у РК, замовниками для написання книг були не тільки заможні верстви населення, але й прості мешканці. Я. Запаско, з посиланням на дослідження І. Франка, вказує на те, що селяни на зиму наймали до своїх осель на утримання писарів спеціально для того, щоб ті переписували для них різні книги-співанки, повчальні збірники та повісті [270, с. 93]. Подібний запис

знаходимо в Ірмологіоні нотованому 1652 р. (ф. 301, № 346 П) [45], на арк. 315 зв., в якому писець пише про те, що гарною є робота, коли є гарна їжа. Як правило, роботу на замовлення писці виконували в себе вдома, але Л. Костюхіна згадує й про те, що написання книг відбувалось і в будинку замовника [340, с. 21].

Оплачували роботу на замовлення не тільки гарним прихистком та їжею, але й грошима. За даними В. Фрис, «на початку XVII ст. ціни на книги трохи зросли – в середньому книга коштувала 8–9 злотих (240–270 срібних грошів), а в другій половині XVII ст. Євангелія тетр коштували вже 8–15 злотих» [483, с. 140]. Платили зазвичай одразу авансом, куди входила власне плата за роботу, а також кошти на папір, шкіру, прикраси тощо [340, с. 21].

Писати книги доручали майстрам-книгописцям як у монастирях, так і у церквах. Обирали переважно освічених та обізнаних у своїй справі осіб. Найпоширенішими були замовлення на перепис рукописних книг для покладання до церкви чи світськими діячами для власних колекцій та бібліотек. Так, серед фондів Софійського собору зберігається рукописний список книги «Вінець віри» Симеона Полоцького (ф. 312, № 533 П) [135], де на нижньому полі арк. 2 є півуставний запис Варлаама Ясинського: «*Сія Книга е(ст) Варлаама [Ясинського] Митрополита Кієвского*». Рукопис жодного разу не видавався, тож митрополит замовив список даної книги для власної бібліотеки, а згодом, після його смерті в 1707 р., книга надійшла до бібліотеки Києво-Софійського собору. В Ірмологіоні нотованому середини XVII ст. (ф. 301, № 90 Л) [61] на форзаці міститься вкладний запис від священика с. Яблонова Іоанна Мироновича. Також дарчий запис про надання рукописної книги до храму Преображення Господнього отцю Кирилу за прощення гріхів читаємо на арк. 15–19 Ірмологіона нотованого 1640 р. (ф. 301, № 91 Л) [62]. В Ірмологіоні нотованому початку 90-х років XVII ст. (ф. 301, № 87 Л) [58] на арк. 55–84 є запис про те, що за сприяння Тимофія Щербацького книгу надано з кафедральної бібліотеки до новозбудованої церкви с. Борщагівка. Митрополит Тимофій (у миру Тимофій Іванович Щербицький) був відомим

церковним та релігійним діячем кінця XVII – середини XVIII ст. Замовником ще одного рукописного Ірмологіона 1660 р. (РНБ, ф. 152, № 75) [171] є Михайло Ханенко – відомий український діяч, політик, гетьман козацького війська в 1669–1680 рр. Про те, що він був замовником цього рукописного кодексу, свідчить герб сім'ї Ханенків на арк. 1, 117 та запис на арк. 2 зв. – 18 зв., в якому вказано, що книга надана в 1660 р. від сім'ї *Миха(и)ла Степановича*.

За кошти і старання козелецького протопопа Фоми Кодрицького писано Мінею службову на квітень, про що вказано на титульному аркуші (ф. I, № 1658) [2]. Про замовника Службника і Требника 1632 р. (ф. 312, № 60) [128] Івана Боярського вказано на титулі, там же міститься вказівка на писця рукопису – Лаврентія Яцкевича. Дослідники Службника і Требника 1632 р. В. Александрович та Ю. Мицик у своїй статті піднімають питання про замовника даного рукопису, вказуючи на прізвище І. Боярського, котрий тимчасово передав кодекс П. Могилі, після чого і з'явилась оправа книги з власницьким гербом (герб Петра Могили) на верхній кришці оправи та початкових аркушах рукопису. Автори статті згадують також заповіт І. Боярського, в якому вказано що книга була позичена митрополиту П. Могилі, з проханням її повернути [180, с. 79].

Отже, коло замовників і власників свідчить про широку освіченість населення – не лише заможних верств, видатних державних та церковних діячів, а й простих міщан та селян.

Інформація про творців, меценатів, замовників рукописних книг є вагомим джерелом для кодикологічного і палеографічного дослідження. Подається вона, як правило, в записах тексту, на титульному аркуші чи авантитулі. Писцями українських кириличних рукописних книг XVII ст. виступали переважно представники духовенства, діячі культури та освіти, частими є згадки про писців різних соціальних станів, а також населених пунктів чи монастирів, де виконувалась робота над написанням книги.

Створення РК є процесом колективного авторства. Л. Дубровіна стверджує, що це творці тексту, співавтори, редактори, перекладачі, коментатори, упорядники, художники, палітурники, переписувачі, читачі, які могли дописувати текст [256, с. 297].

Писці були особливою категорією створювачів кодексів, які працювали з переписування книг десятки років, мали свій індивідуальний почерк і користувалися повагою. Робота займала багато часу та сил і вважалася непростю: доказом цього є той факт, що за день писець встигав написати від двох до чотирьох аркушів книги [449, с. 9]. Оплачувалася робота писця досить дорого, зокрема В. Фрис, порівнюючи оплату праці годинникаря, який у 1601–1619 рр. за тиждень отримував 15 срібних грошів, або вчителя, що мав за той само період 4 злотих (а це 120 срібних грошів), стверджувала, що плата міського писаря коштувала в першій половині XVII ст. аж 80 злотих (це 2400 срібних грошів) [483, с. 142].

Приступаючи до написання книг, писці дотримувалися певних правил: починали з молитви [489, с. 236], не мали права змінювати текст на свій розсуд, прагнули писати чітко. Закінчення роботи було святом для писців, і деякі з них вважали за потрібне залишити про це згадку на сторінках книги, подякувати Господу Богу за допомогу у виконанні роботи, про що свідчать записи писців на останніх аркушах рукописів. Такі записи в XVII ст. стали зустрічатися частіше, ніж у попередній час, що також є свідченням проникнення ідей Відродження та зростання ролі особистості навіть і в такій консервативній справі, як переписування релігійних книжок. Переписуванням займалися переважно представники духовенства, часто вживаною є фраза «раб божий» або «недостойний», що вказувало на те, що писець був людиною церковною. Виготовляли книги переважно в монастирських скрипторіях, де існувала рукописна традиція, були налагоджені шляхи постачання паперу та різних елементів для оправи книг (застібки, кутики, вичинка шкіри). Фаховий рівень писців (переписувачів) книг теж був досить різним, частіше

зустрічаються тексти з недбалим письмом, що свідчило, як правило, про молодий вік писаря.

Досліджуючи питання замовників та створювачів українських кириличних рукописних книг XVII ст., значний пласт інформації можна виявити у записах в рукописних книгах, які в XVII ст. зустрічаються частіше, ніж у XVIII ст. Так, у рукописному Ірмологіоні 1682 р. (ЛННБУ, НД, № 123) [153] на арк. 406 є запис про те, що 1682 р. книгу написав Степан Селецький з с. Новосілки. В Ліствиці Іоанна Синайського початку XVII ст. (ф. 306, № 237 П.) [85] на арк. 7–8 першого рахунку читаємо запис писця ієромонаха Печерського про те, що книга писана ним в 1668 р. Ліствичник 1610 р. (ДІМ, ф. 23905, № 653) [176] містить запис писця ієромонаха Гаврила: на арк. 210 вказано, що книгу написано в Пустинно-Миколаївському монастирі. Учитель Яворівського училища Юрій Тимкович у 1608 р. переписав Євангеліє тетр (НМЛ, РК № 182) [164]. Євангеліє тетр (РНБ, ф. 583 № 144) [173] переписав у Грімному молодий писар Власій.

Культурно-освітні й церковні діячі також писали книги. Зокрема, Антоній Радивиловський написав у 1671 р. книгу під назвою «Огородок Марії Богородиці» 1671 р. (ф. 308, № 560 П кн. 1) [93], який був опублікований у 1676 р. Ймовірно, рукопис було писано в одному з Києво-Печерських монастирів, адже в 1671 р. Антоній Радивиловський займав посаду намісника Києво-Печерського монастиря.

Разом з писцями в книгописних осередках працювали також художники (малюрі), які займалися художнім оздобленням рукописів, та інтролігатори, котрі відповідали за оправу книги. Зустрічаються РК, що не були закінчені, тобто текст був завершений, але місця в тексті для заставок, ініціалів та записів не були заповнені, зокрема у відомому рукописному списку «Вінець віри» Симеона Полоцького (ф. 312, № 533) [135], подекуди не вписані ініціали. Це саме спостерігається і в Бесідах Іоанна Златоуста на Діяння та Послання апостола Павла 1690 р. (ф. 309, № 563) [95], де на арк. 77, 90, 292, 358 зв. залишене місце для заставок. Після написання текст перевірявся редактором,

про що свідчать редакторські правки, виправлення помилок або дописування в рукописних текстах. Іноді писці намагалися виправити помилки протографа, часто редагували текст і звіряли з першоджерелами і навіть друками. Поширеною була також традиція одночасного перекладу й написання книг, переписувачем і перекладачем часто виступала одна й та ж особа. В основному таку інформацію писці намагались подати на початку рукописного тексту – на титульних аркушах, зокрема, на титулі рукописного «Зодіаку» (ф. 307, № 474) [89] вказано, що книга перекладена з польської мови.

З розвитком рукописної справи XVII ст. збільшувалась і кількість рукописних майстерень, де виготовленню рукописних книг та оправ приділялась велика увага. За даними записів, основні книгописні осередки згуртовувалися в основному при монастирях. Найбільші з них діяли в Києві, Львові та Чернігові. Зокрема П. Курінний, вивчаючи інтролігаторство Києво-Печерської лаври, зазначав наявність для оправи РК XVII ст. західноєвропейських впливів, зокрема Італії та Німеччини, з чіткими рамками та фарбуванням шкіри, а також оздобленням золотом [347, с. 6].

Вишукано виконані та оправлені книги передавалися до храмів і, як правило, містили вкладний або дарчий запис. Про це в рукописних текстах XVII ст. вказано в записах писців, із зазначенням своєї посади чи соціального статусу. У рукописному Євангелії початку XVII ст. (ф. 30, № 6) [24] можна прочитати вкладний запис до храму від Никифора Григоровича Ховрашченка. В Ірмології нотованому середини XVII ст. (ф. 301, № 90 Л) [61] на форзаці верхньої кришки оправи міститься вкладний запис від священника с. Яблонова Іоанна Мироновича. Звичними були й дарунки книг між монастирями, храмами чи церквами, так званий книгообмін, зокрема на форзаці нижньої кришки оправи Ірмологіона нотованого 1640 р. (ф. 301, № 91 Л) [62] є дарчий скорописний запис «*Нотный ирмолой конца XVII ст. получ. 19 сентября з Киевопечерской Фодосіевской церкви*». Запис про дарування книги до храму св. великомученика Феодора Тирона в м. Жидачеві (Львівської обл.) містяться на

сторінках Мінеї службової (№ 6-Д) [158], але в записі не вказано, хто подарував рукопис до храму.

2.3. Особливості української рукописної кириличної книги XVII ст. як засади для атрибуції в системі кодикологічного опису

Українська рукописна книга XVII ст. розвивалась у складних суспільно-політичних та культурно-історичних обставинах, але, не дивлячись на це, вона залишалася важливою складовою культурного та освітнього процесу XVII ст., набула своїх характерних рис, за якими її можна виокремити з масиву східнослов'янських рукописних книг та включити цю інформацію в дослідження історії культури. Л. Дубровіна вказує на важливість виявлення національних рукописно-книжних традицій, про які свідчить наявність мовних особливостей, репертуар рукописних книг, свідчення про сукупність культурних впливів середовища, різні палеографічні ознаки, спільні ознаки мистецтва книги та оправи тощо [256, с. 300]. Тож під час опису та атрибуції саме української рукописної книги XVII ст. потрібно враховувати всі особливості форми та змісту кодексу.

Особливості кодикологічного аналізу та опису РК XVII ст. передбачають залучення всіх змістовних та формальних ознак книги, які завжди є атрибутованими елементами. Огляд основних зовнішніх особливостей змісту, історії створення та побутування рукопису дає нам можливість оцінити українську кириличну рукописну книгу XVII ст. як важливу пам'ятку історії та культури, зокрема й книжного мистецтва.

Для кращої атрибуції та датування української рукописної книги XVII ст. важливо залучати до аналізу всі необхідні особливості, а саме: встановлення основних тематичних груп української рукописної книги XVII ст., визначення формату рукописної книги, матеріалу письма та водяних знаків, графіко-орфографічних особливостей письма, мови, оздоблення, за можливості встановлення також історії написання самого кодексу, що включає

відомості про писця, його походження тощо. Для історії книги важливим є також її перебування в складі різних зібрань та колекцій, але варто зазначити, що основним критерієм, яким послуговувались при визначенні української рукописної книги з масиву східнослов'янських книг XVII ст., були палеографічні особливості тексту, аналіз почерку та наступний – за місцем створення, тобто локалізація. Основними критеріями атрибуції та локалізації, якими послуговуються при виділенні української рукописної книги з масиву східнослов'янських книг XVII ст., є мова, палеографічні та кодикологічні особливості.

Жанри і тематика української рукописної книги XVII ст.

Тематика української РК XVII ст. визначалася у відповідності до потреб церкви та суспільства. Частіше за все писали та переписували Євангелія, Тріоді, Мінеї. Сюдт також відносяться музичні збірники – Ірмологіони нотовані, Октоїхи, – їхній друк було освоєно значно пізніше. Часто переписували Прологи (за даними, зокрема М. Боянівської, Прологи, починаючи з другої половини XVI ст. та початку XVII ст., жодного разу не друкувалася, тож і побутували лише в рукописному вигляді [309]). Так, в ІР НБУВ серед рукописної колекції ЦАМ КДА (ф. 301) зберігаються дві частини Прологу XVII ст. (ф. 301, № 178 П (I, II частини) [38, 39] української редакції.

Ще однією важливою особливістю, яка притаманна РК XVII ст., є компонування збірників під єдиною оправою у відповідності до близькості різних рукописних творів, для їхнього кращого зберігання або зручного використання. Серед рукописних джерел української книги XVII ст. часто зустрічаються різночасові збірники або збірники-конволюти, об'єднані жанрами чи видами рукописних творів. Серед сакральних пам'яток це – збірники слів, повчань, збірники житійної літератури тощо. Відповідно збірники-конволюти XVII ст. склалися з рукописних книг, написаних у різні роки чи навіть століття: наприклад, Збірник Житій. Конволют XVII ст. (ІР, ф. 301, № 416 Л) [69], Збірник-конволют XV–XVII ст. (ф. 307, № 529) [90], до

складу якого входять два Прологи, написані в XV ст. та XVI ст. і Євангеліє учительне 1604 р.

Від другої половини XVII і до початку XVIII ст. розвивається світська література, зокрема історична проза, літописання, хронографи. Українська світська РК XVII ст. представлена в основному хронографами та літописами, літописцями, хронографами української редакції, сказаннями, історичними повістями тощо. Центральне місце займає Хроніка з літописців стародавніх Феодосія Сафоновича (1672–1673), видатного українського письменника і релігійного діяча. Одним з характерних явищ української рукописно-книжної культури стало друге народження українського козацького літописання (зокрема, Величка, Граб'янки, Самовидця), яке є проявом розвитку української історіографії та історико-мемуарної прози. До унікальних джерел пізньосередньовічного монастирського і місцевого літописання XVII – початку XVIII ст. відносяться Львівський, Острозький, Густинський, Добромильський, Межигірській, Чернігівський літописи, Літописці «Волині та України» та інші.

Репертуар світської української рукописної книги розширювався також за рахунок оригінальних та перекладних творів поезії, драми, історіографічної прози, правової літератури: *Олександрія*, *Троянська війна*, *«История в память приидуцим родам» Авраамія Паліцина* ... тощо [309].

Виникнення на українських землях братських шкіл, колегій, таких навчальних закладів, як Острозька академія та Києво-Могилянській колегіум (надалі Академія), спричинило появу значної кількості оригінальних рукописних курсів, створених видатними українськими філософами, риториками, релігійними діячами. Більшість українських навчальних книг – Букварі, Абетки, Граматики – у XVII ст. вже побутували в друкованому вигляді, але їхнє поширення відбувалося й рукописним способом: відомі рукописні списки даних творів, зокрема «Грамматика» Мелетія Смотрицького, «Грамматика слов'янська» Івана Ужєвича тощо. Значний пласт складала навчальна література як релігійного змісту, так і книги з філологічних та

природничих наук (Лексикони, Граматики, «Зодіак або дорога до вічності», підручники з математики тощо).

Формат РК, папір та філіграні.

За форматом українська рукописна книга XVII ст. особливо не відрізняється від інших слов'янських книг вказаного періоду і наслідує загальну технологію книги. Частіше зустрічаються книги економного середнього формату в 4°, переважно це Збірники, Мінеї тощо. Під час написання рукопису папір складала чотири рази, тож водяний знак на папері розташовувався при корінці рукопису. Зрідка, але зустрічаються рукописи форматом у 2°, переважно це Євангелія, Ірмологіони, Пом'яники, Хронографи тощо. Відповідно папір складався два рази, і філігрань вже розташовувалася посередині аркуша. Маленьким форматом у 8° побутували переважно молитовники, навчальні книги, зокрема, граматики тощо. Відповідно папір для рукописів маленького формату складався вісім разів, і філігрань вже розташовувалася на краях чотирьох аркушів.

В українських скрипторіях у XVII ст. писали книги винятково на *папері*, пергамен уже не використовувався (рукописні книги на пергамені зустрічаються ще в другій третині XVI ст.).

Для визначення особливостей української кириличної рукописної книги XVII ст. важливо звернути увагу на *особливості паперу та філіграней (водяних знаків), письма*, а також, за можливості, встановити історію походження паперу та власників тієї чи іншої папірні. За словами О. Мацюка, у XVII ст. в Україні зароджується ціла низка паперових промислів, які розвивалися в таких містах, як Львів, Київ, Чернігів, де за твердженням автора, виникли і розвивалися папірні [370, с. 61-63]. Користувалися також папером, привезеним з-за кордону – з Італії, Франції, Німеччини, про що свідчать водяні знаки на папері.

Аналіз паперу та типу філіграней має принциповий характер для датування рукописної книги, оскільки вони є власницькими знаками, що

характеризують час створення паперу. Їхня типологія з часом також змінювалася. Якщо в XVI ст. переважали такі прості типи філіграней, як: кабан, сокира, голова бика тощо, то вже на папері XVII ст. відбувається зміни типів і зустрічаються різноманітні варіанти таких типів філіграней, як герби, філігрань Аламода (для другої половини століття), глечики (для першої половини століття), голова блазня (для середини та другої половини століття), орел тощо. Уточненню датування сприяє те, що, як правило, використовувався різний папір, отож пам'ятка могла містити декілька типів однієї філіграні. Так, в Пом'янику Межигірського монастиря (ф. 301, № 565 Л) [70] визначено герб м. Амстердама двох типів: I тип, на арк. 346–347 з літерами ID, II тип, на арк. 337, але вже без діаграм).

На українських землях в XVII ст. великою популярністю користувався папір голландського та французького виробництва. В. Щепкін відносить водяні знаки герб міста Амстердам і голова блазня до голландського паперу, для французького паперу характерним було використання філіграні глечик. Дослідник також вказує на те, що в середині XVII ст. в Московській державі досить популярним було використання голландського паперу з філігранями голова блазня та герб міста Амстердам [512, с. 199]. Питання ідентифікації водяних знаків на папері є одним з важливих завдань для датування пам'ятки. Зустрічаються РК, в яких, як вже зазначалося, філіграні неможливо ідентифікувати (проглядається лише певна конфігурація чи фрагменти водяного знаку на папері), – це залежить від якості паперу та чорнила. Наприклад, серед зібрання ІФІБ нами виявлено конволют «Зерцало-Пчола» XVII–XVIII ст. (ф. 310, № 118) [117], в якому філігрань на арк. 1–26 не простежується. Е. Лауцявічюс підтверджує, що це може залежати від паперу, коли для виготовлення книг застосовувався застарілий папір. Він також припускає, що сітку для виготовлення паперу періодично не струшували, тому рідина ставала дуже густою [352, с. 43].

Філігранологічний аналіз дає змогу уточнити дату написання пам'ятки. Дата створення кодексів може бути пряма, тобто з точною вказівкою на рік

написання (але таких небагато, приблизно 1/6 частина), і непряма, коли рукопис датується в межах десятиліть. Серед опрацьованих нами пам'яток рукописних книг з прямою (точною датою) написання значно менше, ніж з непрямою датою. Якщо ми говоримо, що рукопис має пряму дату написання, то свідченням цьому є вказівка самого писця про написання книги в певному році. Дані відомості подаються переважно на титульних аркушах або в самому тексті (в основному на полях рукописів). У Мінеї службовійна квітень (ф. I, № 1658) [2] вказано, що книга була написана завдяки старанням і коштом протопопа козелецького в 1685 р. На титульному аркуші Хронографа другої редакції (ф. 30, № 89) [29] зазначається, що книга написана в Чернігівському Святотроїцькому Іллінському монастирі стараннями ієромонаха Леонтія Боболинського в 1699 р. Мінея службова (ф. I, № 7500) [16] на арк. 5 містить скорописний запис про написання книги в 1695 р. Варто також зазначити, що точну дату написання рукопису слід піддавати перевірці через те, що писець міг просто перенести дату написання з протографа, з якого списувалась книга. Так було в рукопису «Вінець віри» (ф. 301, № 849 Л) [71], на титульному аркуші якого стоїть дата написання 1670 р., але філіграні дають більш пізніше датування, тож можна піддати сумніву достовірність вказаних даних.

Якщо в тексті відсутні будь-які записи чи вказівки на рік написання, то єдиним варіантом датування пам'ятки залишається філігранологічний аналіз, який включає поаркушевий перегляд рукопису, виявлення водяних знаків та встановлення дати за філігранологічними альбомами. Важливою особливістю для визначення філіграні є формат книги, відповідно до якого буде розміщена філігрань, а для точного відтворення водяного знаку важливим є встановлення обох частин філіграні (верхньої та нижньої). Наступним етапом після визначення конфігурації водяного знаку є визначення малюнка відповідно до альбому філіграней, після чого вказується назва філіграні, номер та датування, подане в альбомі. Щоб встановити дату написання рукопису, бажано визначити всі філіграні, доцільним застосування такого філігранологічного аналізу буде під час атрибуції конволютів. Нами уточнено датування

українських рукописних книг XVII ст. з фонду ЦАМ КДА, датування яких подано в межах десятиліть або століття. Напр., Ірмологіон нотований (ф. 301, № 85 Л) [56] містить декілька типів однієї філіграні, зокрема ріг поштовий двох варіантів, які визначено нами за альбомами Ностица та Діанової (1993) відповідно 1639 р. та 1629 р., виявлено також філігрань підкова, яка за альбомом Каманіна датується 1647 р. Тож відповідно до проведеного філігранологічного аналізу рукопис було датовано другою чвертю XVII ст. Якщо філіграней в рукописі дуже багато, і точно встановити дату не вдається, то, на нашу думку, варто застосувати ґрунтовний метод філігранологічного аналізу, розроблений М. Іванніковою при підготовці дисертаційного дослідження, зокрема на прикладі Хронографа 1620 р. [290]. Полягає цей метод у поаркушевому перегляді філіграней у рукопису, які потім розбиваються відповідно до назви і типу і співвідносяться з розташуванням зошитів, частинами текстів та аналізуються.

Мова, тип письма, правопис

Мова та мовна редакція. Л. Дубровіна констатує: «Українська рукописна книга на сьогодні представлена творами глаголичного, кириличного, латиномовного письма починаючи від X до XVIII ст. Поштовхом до її виникнення стало розповсюдженням християнства, тому значна кількість кодексів переписувалися церковнослов'янською та давньоруською мовами і мала сакральний характер» [256, с. 298]. Однак XVII ст. є плідною добою творення власної української культури, книжності, мистецтва та мови. Значний вплив на початку формування мовних особливостей рукописної книги XVII ст. мав той факт, що українські землі в цей період входили до складу декількох держав, відчувались значні соціальні та культурні відмінності між різними регіонами, що значно впливали на репертуар та зовнішні особливості української РК, а також характер її мови.

Закономірно, що більшість релігійних богослужбних книг написані саме церковнослов'янською мовою, але починається розвиток і проникнення в

книжну культуру української народної розмовної мови та розвиток української книжної мови. І. Огієнко розподіляє українську літературну мову XVII ст. на два періоди: польська доба (від Люблінської унії 1569–1654 рр.) та московська доба (1654–1798 рр.). У першому періоді значно відчутні польські та латинські мовні впливи, до українського словника увійшло багато польських слів. Під владою Московської держави українські письменники все ще продовжують писати українською літературною мовою, або мовою «простою», слов'яно-руською [403]. За спостереженням М. Іванникової, в XVII ст. автори часто застосовували назву «руська мова», але це зовсім не означало те, що рукописи писалися російською мовою [285, с. 57]. Найбільш сталими традиції письма залишалися у великих монастирських скрипторіях, де твори написані староукраїнською мовою, що набула поширення в Україні ще з XIV ст. Так, Хронограф 60–70-х років XVII ст. (ф. I, № 171) [1] написаний староукраїнською мовою, скорописом XVII ст., також і Літопис Феодосія Сафоновича 1681–1682 рр. (РНБ, Ф. IV, 215), [172], написаний економом Києво-Печерської лаври Петром Кохановським.

Книги, призначені для повсякденного читання, писалися в основному простою народною розмовною мовою, доступною і зрозумілою суспільству. Переписувалися також ділові та канцелярські документи, які відзначалися вже усталеними формами написання тексту та книжною мовою.

Церковнослов'янська мова української редакції була мовою Церкви і науки, нею послуговувалася більшість книжників та письменників. Використання церковнослов'янської мови української редакції в українській книжній писемній традиції було офіційно кодифіковане в 1619 р. Граматикою Мелетія Смотрицького. словником Памви Беринди *«Лексіконъ славенороскій и имень тлъкованіє»* (1627) та ін. Граматикою староукраїнської мови стала *«Грамматика словенская»* І. Ужевича (1643, 1645). Староукраїнською літературною мовою писалися полемічні твори Іоанникія Галятовського – *«Ключ Розуміння»* (1665), Андрій Радивиловський писав живою українською мовою – збірники проповідей *«Огородок Богородиці»* 1676 р. та *«Вінець*

Христов» 1688 р.). Староукраїнською літературною мовою (простою) писалися наукові праці переважно в XVII ст., в XVIII ст. в наукових книгах «проста мова» вже не використовувалася.

Староукраїнська літературна мова досягає розквіту в XVII – на початку XVIII ст., але згодом поступово замінюється слов'яно-руською. Ю. Шевельов наголошував, що зворотній процес, спрямований на відродження слов'янщини, зрештою взяв гору; і вершиною його стала поява праць, в яких церковнослов'янська мова пропагувалася як єдина літературна мова в Україні, – наприклад, у граматиках Лаврентія Зизанія (1596 р.) та Мелетія Смотрицького (1619 р.) чи в словнику Памви Беринди (1627 р.). Це тяжіння до свідомого відновлення «чистої» старослов'янської мови та впровадження її в усі царини письменства було близьким до повної реалізації. Недарма П. Могила саме цією мовою komponував свого щоденника, навіть оповідаючи найганебніші події буденного життя. Призначенням цієї переробленої старослов'янської мови було витіснення народної мови з літератури, а не мирне співіснування з нею в межах різних літературних жанрів.

Особливості письма. В XVII ст. на зміну уставному письму приходять півустав та скоропис. Лише на початку століття в західних землях ще використовували так званий «новий український устав», який використовувався, зокрема, у волинських скрипторіях у другій половині XVI ст. (ним було написано знамените Пересопницьке Євангеліє). Визначення письма рукописних книг є одним з важливих аспектів, на які звертають увагу дослідники під час встановлення редакції написання пам'ятки. Варто зазначити, що письмо української рукописної книги XVII ст. є різноманітним за своєю формою, розмірами та кількістю почерків, тож потрібно звертати увагу на графіко-орфографічні особливості написання й вживання літер, на виносні літери, скорочення та розділові знаки.

Український півустав XVII ст. має свої особливості, за якими можна визначити саме українські РК серед інших слов'янських книг. Досліджуючи особливості російського півуставу, Л. Костюхіна виокремила так званий тип

українського півуставу, вказавши на його особливості написання. Тож, щоб звернути увагу на особливості українського півуставу XVII ст. серед півуставного письма інших слов'янських країн, проведемо зіставлення півуставного письма московського та кирило-білозерського за Л. Костюхиною. Авторка дослідила значну кількість рукописних пам'яток XVII ст. і прийшла до висновку, що в московському півуставі доволі просте написання «ж» з видовженими ніжками та перехрещенням майже вгорі, біля щогли, а також «в», яка має декілька варіацій: просто у вигляді чотирикутника, перекресленого чотирикутника або у вигляді скручених калачиків. Деякі схожі особливості притаманні для написання «в» в рукописах кирило-білозерського краю, зокрема у вигляді прямокутника. Літери «д» і «ж» є трохи схожими за написанням, їхні верхні частини завжди сходяться в якусь одну сторону, так само, як і в письмі кирило-білозерського краю. Літера «з» (земля), як правило, завжди має довгий хвилястий хвостик, «р», «у» з дуже довгими або зовсім коротким хвостиками тощо. Хвостики «ú», «-» із заокругленими петлями, а хвостики дещо тягнуться догори, інколи в текстах зустрічаються трохи заокруглені кутикові петлі [340, с. 26, 37-39]. А якщо брати подібні літери в рукописах кирило-білозерського краю, то висота літер «т», «ú», «-» завжди варіюється, інколи виходить навіть за межі поля.

Аналізуючи письмо двох зазначених редакцій, Л. Костюхіна виділяє ще один тип півуставу – український півустав, який за особливостями письма значно відрізняється від московського чи кирило-білозерського півуставу. Взявши за основу рукописний твір «Зерцало духовне» 1658 р., який був списаний з видання КПЛ, дослідниця вказує, що схожість даного почерку серед досліджуваного нею півуставу знайти важко, хіба що при порівнянні українських рукописних книг і грамот другої половини XVII ст. [340, с. 41]. Дане спостереження вказує на те, що серед церковнослов'янських книг російської редакції можна також віднайти низку рукописних книг, написаних українськими писцями. Відповідно почерк і письмо рукопису буде значно різнитися. Хоча український півустав XVII ст. і має деякі особливості письма,

схожі за написанням до московського та кирило-білозерського півуставу, але все ж є певні відмінності, за якими можна чітко сказати, що це саме український півустав XVII ст.:

– якщо в російському півуставі літера *В* зустрічається переважно у вигляді прямокутника, то українська графема «*в*» дещо схожа на сучасне написання літери *В*, але верхня петля з прямою лінією і заокруглена під кутом, зустрічається, як правило, на початку речень: *Восп (е) ои (м) , Весел-теси , Все ст~ый Дх~ú* тощо. А в першій частині рукопису 1671 р. «Огородок» Антонія Радивиловського (ф. 307, № 560 /I) [93] взагалі помітний вплив скоропису, в написанні великої і малої літери *в*, хоча пам'ятка написана чітким півуставом, з легким нахилом управо;

– в залежності від стилю написання *Ж* має декілька варіацій. Якщо в російському півуставі одна частина верхнього хвостика заокруглена, то в українському півуставному письмі заокруглення біля мачти відсутні, графема в текстах більш приземлена, симетрична, хоча й зустрічаються варіанти написання літери *ж* в українському півуставному письмі більш розмашисто, дещо схоже на скорописне написання. Зокрема в рукописній Тріоді Цвітній 1690 р. (ф. I, № 1659) [3] нараховується близько п'яти півуставних почерків, які переплітаються в тексті й містять різні варіанти написання не тільки графеми «*ж*», а також «*в*», «*з*» (*земля*), «*у*», «*р*», «*ц*» з різними видами хвостиків тощо;

– в українських рукописних книгах XVII ст., писаних півуставом, *З* (*земля*) зустрічається двох видів: у вигляді цифри сім, із трохи вигнутою спинкою, з довгим або довгим і хвилястим хвостиком, в словах *вси ре (м) ли , ворнесенУ* тощо, а також у вигляді цифри 3: *јбразУ , знамена , зе (м) лю* тощо. В деяких текстах українського походження можна навіть зустріти одночасне написання даної графеми декількох типів.

Порівнюючи деякі особливості написання російського і українського півуставу, Л. Костюхіна вказує, що українські півуставні графеми «*з*», «*р*», «*ц*», «*щ*» мають хвилясті або різко вигнуті хвостики [340, с. 41].

Серед українських РК, написаних півуставом, виявлено також ще одну особливість, а саме – це заміна деяких літер на латинські або грецькі, так у рукописах українського походження можна часто зустріти заміну літери *c* на *E* (сигма), *y* на *b*, а літеру *n* на *N*, зокрема в Номоканоні кінця XVII ст., який був написаний в КПЛ (ф. I, № 1782) [4] заголовна літера *H* та дві наступні літери *n* в слові замінені на *N*. У тексті Мінеї службової на квітень (ф. I, № 1658) [2], написаної в 1685 р. в м. Козелець, часто зустрічаються слова із заміною графеми *c* на *E* (сигма) *Етаранемі* тощо. На таку особливість написання графем вказує також і Л. Костюхина. Серед рукописних фондів Державного історичного музею (ДІМ) в Росії дослідниця звертає увагу на два рукописи українського письма, зокрема в збірці П. Щукіна – Патерик алфавітний 1656 р. (№ 410) та Мінея службова 1688 р. (№ 503) [340, с. 41]. Як бачимо, український та російський півустав має як схожі, так і відмінні особливості в написанні, єдиним правильним рішенням щодо визначення походження рукопису буде палеографічний аналіз тексту (виявлення відмінностей і особливостей написання саме для українського півуставу), аналіз особливостей почерку, притаманний саме для визначеного періоду та філігранологічний аналіз, встановлення дати написання. Важливо також звернути увагу на записи в тексті, де можуть міститись певні відмітки про місце написання рукопису тощо. На основі отриманих даних можна зробити певні висновки і визначити мовну редакцію рукопису.

В українському півуставному письмі починаючи вже з першої чверті XVII ст. спостерігається поділ на слова, використовуються розділові знаки, такі як двокрапка, кома; зменшується кількість виносних літер, зустрічаються переважно виносні: *C* - гла(*c*~), *D* - Утверж(*d*)ает, *X* - сти(*x*), *H* - п-с(*n*~) тощо.

Окремі особливості написання притаманні і для українського скоропису, хоча під час палеографічного і текстологічного аналізу тексту ми звертаємо увагу на особливості написання усіх літер, притаманних українській редакції, але зараз спробуємо виокремити найголовніші, за якими можна чітко віднести

пам'ятку до української. А саме це літера *Б*, яка в XVII ст. набуває ознак трикутника з хвилястим догори хвостиком. Вже наприкінці XVII ст., починаючи з 90-х років, часто зустрічаються в тексті графема *б*, дещо схожа за написанням на сучасну велику літеру *б*: *бозы, подобны* тощо.

В – з другої половини XVII ст. має вигляд літери *а*, трохи звуженої зверху, з витягнутим і заокругленим всередину хвостиком. Починаючи з 70-х років XVII ст. написання літери уподібнюється до літери *с*, повернутої в інший бік із закрученим всередину хвостиком.

Ж – в українському скорописі схожа на сучасну літеру *ф* із заокругленими з боків петлями та загнутим на ліву сторону хвостиком. Збірник проповідей Варлаама Ясинського (ф. 301, № 226 Л) [67] писаний декількома скорописним почерками XVII ст., але все ж збережена певне окреслення літери, нижній хвостик в усіх типах направлений управо, а верхній завиток трохи різниться повнотою заокруглення.

І – трохи схожа за написанням на сучасну українську *і*, зустрічаються навіть варіанти *ї* або видовженої цифри дев'ять з рисою посередині.

Т – в українських скорописних текстах XVII ст. зустрічається у вигляді трьох ніжок, переважно однакових за розмірами та підкресленою зверху горизонтальною лінією. В скорописних записах (власницьких, датуючих тощо) дана графема зустрічається переважно у вигляді літери *г* з хвостиком, який може бути загнутим вліво чи право.

Графема *ц* та *щ* мають довгі заокруглені хвостики. Якщо в рукописах, писаних переважно до середини XVII ст., можна побачити графему «ц» із хвостиком у вигляді заокругленої петлі, як в Ірмологіоні нотованому кінця XVI – початку XVII ст. (ЛННБУ, Вас. № 50) [155] бачимо довгий петлястий хвостик, то починаючи вже з кінця XVII ст. літера *ц* змінює свій вигляд і має просто довгий хвилястий хвостик.

Я – є ще однією важливою особливістю скоропису, за якою можна чітко віднести рукопис до українського чи московського скоропису, зокрема українська скорописна *я* схожа на літеру *з* із заокругленим хвостиком збоку, а

російська *я* більш схожа за написанням на скорописну літеру *а* з хвостиком догори, подекуди навіть можна зустріти схожу на сучасну літеру *я*. Дана особливість графеми явно простежується в деяких рукописах російської редакції скоропису, зокрема в Мінеї святковій 1670 р. (ф. 301, № 119 Л) та в Псалтирі 1670 р. (ф. 301, № 12 Л).

В. Панашенко виокремлює дві найголовніші риси, притаманні українському скорописові за написанням і стилістикою. За її словами, в українському скорописі майже кожна літера має кілька типових графем в декількох формах. Кожна типова графема визначає склад письма, його форми, такі як: зовнішній вигляд, стиль, почерк тощо [410, с. 36]. Авторка розділяє український скоропис XVII ст. на декілька типових груп: I група – письмо, що наслідує традиції київського скоропису першої половини XVII ст. (округлі літери, чіткі, дрібні, розмір майже однаковий; застосовуються витіюваті згини надрядкових і підрядкових елементів графем). Письмо рівномірне за своїм написанням, без особливих натисків пера, графеми з невеликим нахилом вправо. Під кінець століття змінюється загальний вигляд письма; наступну II групу становить письмо, що вбирає в себе специфіку київського нового письма. Нахил літер ледь помітний, зменшується кількість виносних графем. Літери витягнуті й змінюються в сторону збільшення під кінець століття; III група українського скорописного письма XVII ст. відрізняється меншою чіткістю, літери розташовані нерівномірно, переважно з розчерками, нахил літер ледь помітний; останню IV типову групу українського скоропису XVII ст. становить так зване парадне письмо. Всі літери даного письма витримані в одній висоті, певного розміру і нахил під одним кутом, літери пишуться під одним згином, письмо набуває гарного вигляду. Український (під назвою київський) скоропис згадує також Л. Черепнін, він вказує, що московський, білоруський та українських скоропис дещо схожий за написанням, але український скоропис відрізняється плавністю написання, заокругленням ліній, зв'язністю; літери маленькі, розташовані близько одна до одної, переважно однієї висоти, розділові знаки майже не використовуються [500, с.

378]. Переважна більшість рукописних джерел XVII ст. були атрибутовані як українські саме за графіко-орфографічними особливостями письма.

Серед 179 українських рукописних книг XVII ст. рукописних зібрань ІР НБУВ виявлено 36 рукописів з точною датою написання. У першій половині XVII ст. значна частина писана півустановом, принаймні всі богослужбні книги, менше рукописів, написаних скорописом, але з другої половини XVII ст. починається поступове погіршення написання півустановом, і скоропис починає витісняти півустанов.

У зібраннях ЛННБУ ім. Стефаніка, серед 9 рукописних книг залучених до дослідження, - 2 кодекси є точно датованими, і писані вони півустановним письмом, а Ірмологіон нотований кінця XVI – середини XVII ст. зі збірки Василянського архіву (ЛННБУ, Вас. № 50) [155] виконаний скорописом. Варто зазначити, що на той час всі світські книги вже писалися скорописом, а богослужбні все ще продовжували традиції півустанову. В півчій традиції півустанов зустрічається рідко, переважна більшість Ірмологіонів писалася скорописом.

Серед зібрань Закарпатського краєзнавчого музею та бібліотеки Ужгородського національного університету виявлено 14 рукописів релігійного змісту (Октоїхи, Ірмологіони, Мінеї, Службник) – першої половини – середини XVII ст. – написаних півустановом. Більшість з них збереглася в незадовільному стані, деякі аркуші обдерті та зі слідами грибка, що ускладнює процес визначення філіграней, тому деякі з пам'яток фіксувалися в каталогах під широкою датою створення – в межах XVII ст.

Значна кількість українських рукописних книг XVII ст. зберігається також і в закордонних книгосховищах, зокрема серед рукописних зібрань РНБ нами виявлено 3 точно датовані рукописи, які писані чітким півустановом української редакції Так, у Літописі Феодосія Софоновича 1681–1682 рр. (РНБ, ф. IV № 215) [172] півустанов за своїм написанням наближений до скоропису.

Виявлення специфічних графіко-орфографічних особливостей, властивих саме українській рукописній книзі XVII ст., є важливим етапом для визначення місця написання та походження рукописних пам'яток.

На території сучасної Львівської області також написано декілька рукописних Ірмологіонів, а саме в м. Золочів у 1695 р. створено Ірмологіон нотований (ЛННБУ, ф. 3, № 417) [156], наступний Ірмологіон нотований (ЛННБУ, ф. 2, № 123) [153] написано в с. Новосілки в 1682 р. Зазначені рукописи XVII ст. виконані чітким українським півустановом, різними почерками, що свідчить про те, що написанням книг займався не один писець. Книги писали, оздоблювали відповідно своїх знань, навичок письма, смаків та отриманих коштів за матеріали та роботу. Почерки перших двох Євангелій дещо схожі один між собою, витримана одна висота, літери рівні, але в першому Євангелії тетр півустанов трохи щільніший. Почерки Ірмологіонів нотованих зовсім різні, хоча й обидва писані маленьким півустановом. У першому Ірмологіоні нотованому почерк чіткий, витриманий з нахилом управо. Півустановне письмо останнього Ірмологіона нотованого значно відрізняється, подібне до скорописного з нахилом уліво, хвостики літер *з*, *п*, *р* довгі, розмашисті. Півустановом та скорописом написано в Полтаві Ірмологіон нотований останньої третини XVII ст. (ф. I, № 3860) [6].

Значна частина рукописних книг ІР НБУВ сербської та російської редакції зберігаються в зібранні ЦАМ КДА: рукописи російської редакції під № 119 Л, 150 Л, 181 Л, 52 Л, 831 Л, 888 Л, 889 Л, 892 Л, та ін., сербської редакції під № 11 Л, 154 Л, 130 Л, 131 Л, 128 Л. Це лише невелика частина рукописних книг інших редакцій, на які ми звернули увагу під час роботи над джерельною базою українських кириличних рукописних книг XVII ст.

Правопис. За традицією в українському письменстві використовується давній кириличний алфавіт, який із введенням у 1708 р. Петром I громадянського шрифту був залишений тільки в церковних книгах. Лише в Галичині стара кирилиця використовувалася до 1842 р. Саме в XVII ст. на Україні відбувається упорядкування нового церковнослов'янського правопису,

основою якого стали пам'ятки церковнослов'янської мови української редакції. Це реформування церковного українського правопису було проведено Мелетієм Смотрицьким у науковому граматичному трактаті *«Граматики Славенския правильноє Сінтазма»*. Це була перша слов'янська граматика, автор якої проаналізував і систематизував та унормував правопис. Цінним у його граматиці було спрощення надрядкових знаків, які утруднювали читання, введення літери *Г* замість африкати *КГ*, яка вживалася в словах *кгрунт*, *кганок* і подібне. Однак він залишив ще чимало вже «неживих» літер (*ь*, *ы*, *ь* та ін.). Проте це була перша граматика, якою користувалися в Україні, Білорусії й Росії ще кілька століть. Як зазначає І. Огієнко, окремі зайві застарілі правописні ознаки ним були опущені, а новітні, які вже існували, введені або закріплені. Так, ученим була закріплена в правописі буква *г*, яка була введена в українську писемність з кінця XVI ст. (у львівському *«Адельфотесі»* 1591 р.). Ця буква використовувалася переважно в рукописних книгах, які писалися староукраїнською літературною мовою протягом XVII ст., і була вилучена з абетки в 1708 р. [404]. У книгах, що писані староукраїнською літературною мовою, використовувалися північноукраїнські ознаки в правописі. Канцелярійною мовою того часу була мова північноукраїнська зі своїми характерними ознаками: *е* замість *ѣ*, що збігалися з білоруськими ознаками. З мови канцелярійної ці ознаки перейшли й до книжного правопису й міцно трималися до кінця XVII ст., а частково й до кінця XVIII ст.

На початку XVII ст. в Києві виник другий культурний осередок, який об'єднав освічених людей навколо Київської колегії. Петро Могила домагався, щоб у Київській колегії суворо дотримувалися орфографії старослов'янської мови, що загальмувало використання в письменстві народної мови.

Організація сторінки

Організація сторінки також відчуває зміни – важливою кодикологічною ознакою для РК XVII ст. є такі складові, як: поле тексту, нумерація аркушів, розліновка. Змінюються параметри поля тексту. Як правило, в більшості

рукописних книг XVII ст. для поля тексту характерне подвійне розлінування аркушів з боків та одна лінія на рядок (ф. I, № 1782, 1789, 3995 та ф. 301, № 346 П, 646 П, 565 Л) [4, 5, 8, 45, 51, 70]. Для лексиконів продовжують структурувати тексти у формі стовбців (у залежності від кількості мов). Лексикон латино-руський кінця XVII ст. (ф. I, № 5427) [12] виконаний скорописом, темно-коричневим чорнилом в два стовбці. Рукописна книга у формі стовбців на території східнослов'янських земель зустрічалась переважно в Росії, лише на початку XVIII ст. за указом Петра I стовбці були замінені на зшитки, на котрі затрачалось значно менше паперу [449, с. 8]. Нумерація текстів XVII ст. містила вже фоліацію та пагінацію. Фоліація для рукописних книг зазначеного періоду проставлялась у правому верхньому кутку. Зустрічаються також рукописи, в яких фоліація (і пізніша пагінація аркушів) дещо розходиться (ф. I, № 1782; ф. 301, № 416 Л) [4, 69], адже при повторному опрацюванні чи реставрації книги деякі аркуші могли бути втраченими або навіть мінялися місцями.

Організація тексту та рубрикація.

Рубрикація текстів – давня традиція рукописної культури. Вона є часткою організації тексту. У XVII ст. відбувається помітний розвиток структури тексту. Рубрикація стала більш різноманітною і набула різних форм порівняно з XVI ст., змінюється оформлення розділів та підрозділів, рубрикаційні знаки. Лише починаючи з XVII ст. в рукописних книгах з'являється *титул*, який змінює традицію складання заголовку тексту (ф. 308, № 560) [93], (ф. 307, № 474) [89]. Під впливом друку іноді з'являються *авантитули* рукописного тексту (ф. 312, № 533) [135], починають з'являтися *передмови, звернення до читача* (чительника), виокремлюється *початок і кінець* кожної частини. Ці структурні частини відокремлюються знаками, прикрашаються формою, кожна рубрика окремо виділялася в оздобленні заголовків до глав чи статей, за традицією використовувалася кіноварна фарба та сурик, рідше різнокольорова. Кінець тексту більшості рукописних книг

виконувався переважно у формі кінцівки-конуса (одноконусна, двоконусна кінцівка).

Художнє оздоблення

Організація сторінки РК нерозривно пов'язана з художнім оздобленням, зокрема для книг релігійного змісту, що були створені на початку – в першій половині XVII ст., на відміну від світської рукописної книги, яка за своїм художнім оздобленням значно простіша. Художнє оформлення РК на початку XVII ст. Я. Запаско характеризував як «яскраве захоплююче мистецтво», вказував на орнаментальне розмаїття української РК початку XVII ст., різноманітні стилі, форми та композиційні витвори і вважав, що в умовах конкуренції з боку друкарства майстри рукописів більше почали приділяти уваги загальному художньому виглядові рукописної книги [270, с.97]. Книгописна традиція XVII ст. характеризується гарно оздобленими титулами з бароковими арками, мініатюрами, заставками із сюжетним зображенням святих, сюжетними малюнками, заставками з плетінчастим або ж рослинним орнаментом. В мистецтво книги проникають традиції іконопису, зображення святих, мучеників нагадують звичайних людей того часу, реальні обличчя з властивою кожній людині неповторністю, особливим характером, своєрідним внутрішнім світом.

В оздобленні української РК першої половини XVII ст. набуває поширення рослинний орнамент, рослинні композиції, майже реалістичне змалювання бутонів, квітів, плодів, використовується вишукана кольорова гамма з різною палітрою тонів [270, с. 98]. Писці, художники, маляри використовували в оздобленні різнокольорові фарби – від насиченого синього, зеленого, малинового до золотавих відтінків. Зустрічається й використання золота, різноманітних кольорів [270, с. 90]. Різнокольорові барви використано в Патерику Скитському початку XVII ст. (ф. 306, № 270 П) [86], Ліствичнику 1610 р. (Дім, Щук № 653) [176], Ірмологіоні нотованому 40-х років XVII ст. (ф. 301, № 91 Л) [62].

Одночасно в художнє оздоблення проникають демократичні риси – малюнки та заставки в народному стилі. У першій половині століття в художньому оздобленні ще використовуються розписані мініатюри, що містять багато побутових деталей, зображення людських постатей, побутових реалій [270, с. 99]. Так, мініатюри із зображенням чотирьох євангелістів прикрашають низку українських рукописних книг першої половини XVII ст., зокрема в Євангелії тетр початку XVII ст. (ф. 30, № 6) [24], в Євангелії тетр 1637 р. (ф. 312, № 34) [126], Євангелії тетр 1602 р. (РНБ, Погод. № 144) [173] також є мініатюри чотирьох євангелістів, зокрема євангеліста Матвія на арк. 16 зв., Марка на арк. 100 зв., Луки на арк. 152 зв., Іоанна на арк. 239 зв., в оздобленні яких використані різнокольорові фарби: червона, синя, зелена, оранжева, жовта.

У зображення стали проникати і реалістичні портрети. Варто згадати яскраву пам'ятку української рукописної книги XVII ст. – Службник і Требник 1632 р. (ф. 312, № 60) [128], в якому відображено реалістично вималюваний портрет Іоанна Златоуста, який вважається деякими вченими портретом самого Петра Могили, а також традиційно зображені (і певною мірою, схоластично) також кольорові мініатюри Василя Великого та Григорія Богослова. Якщо на початку XVII ст. спостерігається тенденція гарного художнього оздоблення рукописних книг, то починаючи з другої половини XVII ст. і до початку XVIII ст. простежуються поступові зміни в художньому оздобленні української рукописної книги: вона значно демократизується, стає доступнішою, але в художньому плані не витримує конкуренції з друкованою книгою, її оформлення втрачає яскравість.

Гарно оздоблювали кодекси і яскравими малюнками, гравюрами, кольоровими заставками та заголовками: в Ірмологіоні нотованому 30–40-х років XVII ст. (ф. 301, № 86 Л) [57] гарно оздоблені заставки на арк. 3 у вигляді восьмикутної зірки із зображенням Ісуса Христа, на арк. 6 – у вигляді сонця із зображенням Святого Духа, на арк. 49, 159 – у вигляді трикутника із сонячним промінням, на арк. 91 – у вигляді вази з квітами та титульний аркуш

стародрукованого типу з рослинним орнаментом; в Ірмологіоні нотованому кінця 80 – початку 90-х років XVII ст. (ф. 301, № 89 Л) [60] – чотири гарні сюжетно-орнаментальні заставки в прямокутних рамках. В наступній співочій богослужбній книзі – Ірмологіоні нотованому 1640 рр. (ф. 301, № 91 Л) [62] є три джгутоподібні заставки з концентричних кольорових сплетінь (синя, жовта, зелена та червона фарби), на арк. 1 – сплетіння червоною та темно-коричневою фарбами та ін. Запис маляра Михайла Кобенського нами віднайдено на останньому аркуші в Ірмологіоні нотованому 1697 р. (ф. 301, 95 Л) [63]. Я. Запаско наголошує на запозиченні художніх орнаментів зі стародрукованих книг. Так, у богословсько-повчальному творі ченця Никона Черногорця (ДІМ, Муз. 3491) [175] часто використовується перемальовування прикрас (заставок, ініціалів, кінцівок) з друків Івана Федорова, зокрема острозьких, а також стрятинських і крилоських. Євангеліє учительне 1606 р. (вжито відбиток гравірованої рамки з титулу цієї книги) автор відносить до творів західноукраїнського регіону і за оздобленням атрибує кінцем першого десятиліття XVII ст. [270, с. 414-415].

Спрощення рукописної книги це - дуже прогресивне явище: книга стала доступною для різних верств населення. Ця тенденція в художньому оформленні буда підмічена ще Я. Запаском, який відзначав, що «рукописна книга переходить у середовище рукописних майстрів-аматорів: звичайних писарів, учителів-дидакалів, дяків тощо» [270, с. 107]. Рукописна книга тяжіє до народних мотивів та сюжетів. Помітні ознаки народного орнаменту в оздобленні титульних аркушів, заставок, ініціалів, навіть в оздобленні оправ можна помітити різноманітні рослинні орнаменти, плетінки, накатки з квітів. Часто в рукописних кодексах зустрічається багато мініатюр, малюнків, заставки виконані в одну фарбу (переважно темно-коричневе чорнило або туш). Так, в Ірмологіоні нотованому 1682 р. (ЛННБУ, № 123) [153] зображено Іоанна Дамаскіна. Ірмологіон нотований 90-х років XVII ст. (ф. 301, № 87 Л) [58] також містить три мініатюри, виконані штрихами, тушшю. Варто також

згадати Супрасльський ірмологіон 1601 р. (ф. I, № 5931), теж художньо оздоблений рослинним орнаментом.

В оздобленні українських РК XVII ст. простежується вплив західноєвропейських течій, набуває популярності українське бароко, що найбільш вдало проявляється в художньому оформленні титульних аркушів у вигляді різних архітектурних арок.

В оздобленні українських рукописних книг XVII ст. помітні також впливи друкованої книги. Писці та художники намагалися переписати кодекс з точною відповідністю до друкованого протографа. Копіювали як сам текст, так і титули, заставки. Про копіювання друкованих титульних аркушів згадує Я. Запаско, вважаючи, що копії рукописних титулів робились з друкованих фортів, але оздоблювачі так і не досягли високого художнього рівня в порівнянні з друками [270, с. 110]. Частим є використання вирізаних з стародруків та наклеєних у рукописних текстах заставок, мініатюр, стародрукованих аркушів із заставками для рукописних текстів тощо (ф. 301, № 350 П, 85 Л) [46, 56]. Розповсюдженою технікою перепису друкованих книг на українських землях XVII ст. було копіювання, наближене до оригіналу.

Характеризуючи це явище, В. Фрис спостерігає тенденції до повного копіювання зовнішнього вигляду книги, її тексту та оздоблення, включаючи вступні та кінцеві статті, розміщення тексту, спуски в кінці розділу, художнє оформлення, хоча й спрощуючи прикраси, запозичуючи з них найбільш скромні і легкі для копіювання. Використовувалися прикраси зі стародруків, заставки вклеювалися в рукопис, а в деяких копіях їх ще розмальовували, до заставок домальовували декоративну рамку (так званий «друкарський орнамент», тобто орнамент, який нагадує чорно-білі відбитки з гравірувальних дощок, які застосовувалися для прикраси стародруків). Дослідниця вважає, що іноді саме завдяки рукописним копіям можна дізнатися, як виглядала друкована книга, примірники котрої досі не знайдено, прикладом чого може служити «Книга душі» Петра Могили, надрукована в Києві малим форматом, а рукописна копія, на думку дослідниці, зроблена в Галичці, ймовірно в

Підгорецькому монастирі, зберігається в одному збірнику-конволюті, що зараз знаходиться в ЛННБУ [483, с. 130-131].

У XVII ст. переписування стародруків в Україні було поширеним явищем, при цьому рукописна книга як культурне явище поступово, починаючи з другої половини XVII ст., втрачала позиції перед друкованою книгою, але все ж такий стан подій позитивно вплинув на тематику, завдяки чому вона поступово розширювалась, значний вплив помітний і в оздобленні рукописів.

Часто переписувачі книг використовували заставки в стародрукованому стилі, іноді використовували самі заставки або гравюри в рукописних текстах, просто приклеюючи їх до рукопису. Зокрема, в рукописному «Зодіаку» 1685 р. (ф. 307, № 474) [89] на титульному аркуші зображено Антонія та Феодосія Печерських на фоні печерських монастирів, в Ірмологіоні нотованому початку 90-х років XVII ст. (ф. 301, № 87 Л) [58] на арк. 3 зв. – Цар Давид та на арк. 54 – преподобний Іоанн Дамаскін, а також в Ірмологіоні нотованому кінця XVII ст. (ф. 301, № 88 Л) [59] гарно виконана мініатюра на аркушах: 15 зв. – Благовіщення, 72 зв. – зображення Мойсея, 120 зв. – Різдво Ісуса Христа, 152 зв. – зображення Бога Саваофа, 340 зв. – зображення Симеона Столпника. Набувають поширення мініатюри сюжетні різнокольорові або ж виконані просто олівцем чи тушшю. В рукописному Ірмологіоні нотованому початку 90-х років XVII ст. (ф. 301, № 87 Л) [58] тушшю гарно виконано дві мініатюри з розвороту аркуша: арк. 3 зв. – Цар Давид, арк. 54 – преподобний Іоанн Дамаскін. В Службнику і Требнику 1632 р. (ф. 312, № 60) [128] маємо 3 мініатюри: Василя Великого на арк. 4 зв. Іоанна Златоуста на арк. 33 зв. та Григорія Богослова на арк. 110 зв. Всі три мініатюри гарно виконані, кольорові, кожен образ взятий в прямокутну рамку на тлі сюжетних реалістичних зображень.

У порівнянні з релігійною книгою XVII ст., світська рукописна книга оздоблена значно простіше. Переважає темно-коричнєве чорнило, для виділення заголовків, ініціалів використовується кіновар, подекуди сурик. На

спрощення художніх прикрас в РК світського характеру вказує також М. Іваннікова, зазначаючи, що прикраси в книгах світського характеру набувають схематичного характеру, а заставки та ініціали стають значно простішими [285, с. 91].

Оправа української рукописної книги XVII ст.

Важливою складовою для визначення походження рукописної книги є також оправа. Звичайно, впродовж XVII ст. в Україні діяла ціла низка скрипторіїв, зокрема в Києві, Львові, Чернігові тощо, які мали свої власні традиції та погляди щодо виготовлення та оздоблення оправ. Як зазначає дослідниця оправи О. Гальченко, кінець XVI – початок XVII ст. став переломним моментом у зміні технологій інтролігаторства [205, с. 109]. Вона ж вказувала на особливості оправи українських та російських рукописних книг XVII ст. Основою для оправи РК в XVII ст., як для українських, так і російських, слугувало дерево, і лише з XVIII ст. оправа з дерева використовувалася тільки для церковних книг, для інших – папір чи картон. Але оздоблення оправи змінюється, зокрема в українських (на відміну від московських) РК широко застосовуються сюжетні середники, кутики, застібки, на що вказував ще С. Клепиков [316, с. 59]. З кінця XVI – початку XVII ст. в українських РК зустрічаються канти та ранти, а в рукописній книзі російського походження, зокрема на оправах Троїце-Сергієвої лаври – лише канти по всіх обрізах, але без рантив. Шкіру для оправи застосовували переважно телячу, свинячу, темно-коричневого кольору, навіть коричневу, світло-коричневу та коричневу з червоним відтінком [205, с. 221-222]. Прикладом такої оправи XVII ст. в темно-коричневій шкірі є оправа Службника 60-х років XVII ст. (ф. 301, № 69 Л) [54], Ірмологію нотованого кінця XVII ст. (ф. 301, № 88 Л) [59] тощо.

Серед оздоблення оправ рукописних книг XVII ст. використовувалися різноманітні прикраси: тиснення, накатки, середники, металеві прикраси чи оздоблення золотом, позолотою. Зокрема середники української РК використовувалися переважно на всіх рукописних книгах різного жанру на

відмінну від російської рукописної книги, де середниками прикрашали лише Євангелія. На українських рукописних книгах можна зустріти середники різних типів, переважно ромбовидні та округлі, в тому числі із зображенням Розп'яття Ісуса Христа з предстоячими, переважно на Євангеліях. Металеві прикраси представлені переважно застібками та жуками (мідь чи латунь), жуки використовувалися теж в основному на Євангеліях, щоб книга довше прослужила і оправа не стиралася при частому використанні. Схоже оздоблення можна побачити на нижній палітурці Євангелія 1608 р. (НМЛ, Рк. 182) [164]. Зав'язки використовувались вже для більш пізніших картонних оправ, переважно російського походження.

Серед оздоблення РК українського походження використовувалось тиснення рослинними мотивами (квіти, пелюстки), як на оправі Збірника житій (ф. 301, № 416 Л) [69] чи на оправі Номоканону, написаного в КПЛ наприкінці XVII ст. (ф. I, № 1782) [4], в якому краї оправи оздоблені рослинним тисненням із залишками позолоти. О. Гальченко пише, що «тиснення золотом на верхній кришці та сріблом на нижній кришці оправи вперше застосовувалось у майстерні КПЛ в XVII ст., а вже потім поступово почало вживати і в інших майстернях, але вже для оздоблення Євангелій» [205, с. 225]. С. Клепиков звертає увагу на те, що керівництво московських палітурень намагалось всіляко викоренити будь-який натяк на сюжетний малюнок, а в Україні навпаки – сюжетний орнамент застосовувався досить широко [315, с. 54].

Досліджуючи українські оправи з блінтовим тисненням серед рукописних зібрань ЛННБУ ім. В. Стефаника, С. Зінченко визначено декілька рукописів, які написані на Буковині, в монастирях, що входили до складу сучасної митрополії наприкінці XIV – на початку XVII ст. Дослідниця робить висновок, що для рукописних книг з Буковини притаманна візантійська технологія оправлення, зокрема використання грубих дерев'яних дощок, розмір яких збігався з розміром книжного блоку; дошки були обтягнуті телячою шкірою, з шовкових кольорових капталів, а обрізи фарбувалися в

різний колір: найдавніші – в жовтий та блакитний, пізніші – в червоний [279, с.460].

Взагалі, до нашого часу збереглося дуже мало українських рукописних книг з первинною оправою, переважно це вже частково реставровані або заново переоправлені рукописи. Також серед українських рукописних книг XVII ст. зустрічаються й рукописи зовсім без оправи – Збірник проповідей Варлаама Ясинського (ф. 301, № 226 Л) [67], Ірмологіон нотований (ф. 301, № 85 Л) [56], Тріюдь Пісна 1692 р. (ЗКМ, И-428) [167] тощо.

Локалізація.

Як вже зазначалося, не менш важливим етапом атрибуції української кириличної РК XVII ст. є визначення місця, де було написано рукопис, тобто його локалізація. Відповідно до отриманої інформації з рукописів XVII ст., опрацьований нами матеріал доцільно буде розподілити топографічно. Завдяки віднайденим записам, в яких вказано місце написання, рік, писець, можливо було виділити українську РК XVII ст. з масиву східнослов'янських книг.

Виявлення специфічних графіко-орфографічних особливостей, властивих саме українській рукописній книзі XVII ст., є важливим етапом для визначення місця написання та походження рукописних пам'яток. Зокрема, під час дослідження були визначені рукописні книги XVII ст., написані в Києві, Чернігові, на Львівщині, в Козельці, Межигір'ї, Івано-Франківську, Каневі, Луцьку, Полтаві тощо.

До нашого часу збереглося багато українських богослужбних книг, написаних на Західній Україні, які містять записи про написання книги в тому чи іншому місті: так, Євангеліє тетр (НМЛ, № 182) [164] написане в 1608 р. дидакалом Яворівського училища Юрієм Тимковичем; список наступного Євангелія тетр (РНБ, ф. 583, № 144) [173] виконав в 1602 р. писець «юноша» Василій із с. Грімне, того ж року книгу виправив і дописав писець Іоанн з с. Коропуж (на сьогодні ці два села входять до складу Львівської області); Тріюдь пісна 1608 р. написана в Дрогобичі (ЛННБУ, ф. 2, № 2) [148]. Книги писали, оздоблювали відповідно своїх знань, навичок письма, смаків та отриманих

коштів за матеріали та роботу. Почерки перших двох Євангелій дещо схожі між собою, витримана одна висота, літери рівні, але в першому Євангелії тетр півустав трохи щільніший. Почерки Ірмологіонів нотованих зовсім різні, хоча й обидва писані маленьким півуставом. В першому Ірмологіоні нотованому почерк чіткий, витриманий з нахилом управо. Півуставне письмо останнього Ірмологіона нотованого значно відрізняється, воно подібне до скорописного з нахилом уліво, хвостики літер *з*, *п*, *р* довгі, розмашисті.

На титульному аркуші Мінеї службової на квітень (ф. I, № 1658) [2] є запис, який свідчить про те, що дана книга списана в м. Козелець завдяки старанням і коштові протопопа козелецького Фоми Кодрицького. Місто Козелець також згадується в Тріоді Цвітній (ф. I, № 1659) [3]. У порівнянні з попередніми рукописними книгами, які були написані на початку XVII ст., рукописи з м. Козелець датуються кінцем XVII ст., хоча й писані півуставом, але за своїми графіко-орфографічними особливостями значно відрізняються.

Велика кількість українських рукописних XVII ст. була написана в Києві. Зокрема в КПІ переписано Номоканон кінця XVII ст. (ф. I, № 1782) [4] та збірник слів (ф. 30, № 60) [28], написаний в 1655 р. ігуменом Феодосієм. У Києві при Миколаївському монастирі в 1610 р. ієромонахом Гаврилом на кошти ієромонаха Паїсія написано Ліствичник (ДІМ, Щук № 653) [176].

Як видно із запису на форзаці Ірмологіона нотованого останньої третини XVII ст. (ф. I, № 3860) [6], написано його в Полтаві. Текст виконано середнім півуставом та скорописом. Збережено організацію сторінки, бокове розлінування тексту та дванадцять нотних рядків.

До нашого часу збереглося багато рукописів XVII ст. українського походження із вказівкою на місце створення. Джерельною базою для встановлення локалізації рукопису були переважно записи в тексті. Значну кількість записів про те, що рукопис писано в Україні, можна побачити серед кодексів XVII ст., які зберігаються в Західній Україні, а саме в рукописних зібраннях ЛННБУ ім. В. Стефаніка, НМЛ ім. А. Шептицького тощо. Якщо говорити про рукописні зібрання та колекції з ІР НБУВ, то писцями переважно

вказані монастирі, в яких списувалися книги. Так, часто зустрічаються записи зі вказівкою про те, що книга списана на території КПШ, Видубицького, Пустинно-Миколаївського монастирів тощо.

Висновки до 2 розділу

1. Аналіз складу рукописних книг та створювачів свідчить про те, що рукописна книга, не дивлячись на складні та суперечливі суспільно-політичні умови розподілу українських земель між двома державами в XVII ст. та на відсутність єдиного політичного й духовного центру, була знярядям і фактором національно-культурного розвитку українського народу та відстоювання його незалежності. Власне рукописна форма книг дозволяла вийти за обмеження тексту друкованої книги, мала більше можливостей для самовираження її створювачів, ніж у попередньому XVI ст. Русійними силами на шляху до національного відродження стало посилення інтересу до власної мови, історії, релігії та культури, а також європейські реформаційні впливи. РК цього періоду, представляючи елітну культуру різнопланового українського суспільства, відображає становлення власної культури та включення багатоаспектних культурних впливів східних, західних та північних культур, формування національних особливостей релігійної та світської культури, завершуючись періодом українського бароко.

2. Проникнення тенденцій Відродження в українські землі впливає на те, що значно поширюється переписування світської літератури, розширюється її репертуар, виникає таке унікальне явище, як нова хвиля пізнього літописання та козацькі літописи, що створюють окремий пласт РК. Крім того, переписуються та створюються праці з медицини, риторики, космографії, географії, хроніки, хронографи, синопсиси, історичні повісті та сказання, записи мандрівних дяків, в рукописних списках поширюються прозові твори, вірші, збірники постійного та непостійного складу. Великого поширення набувають навчальні книги (алфавіти, арифметики, граматики), підручники з

іноземних мов, історії, курси лекцій з поезики, риторики, богослов'я, філософії, природничих наук (у багатьох випадках латинською мовою), збірники історичних та публіцистичних творів, поширюються рукописні збірники змішаного складу. Склад цих збірників був несталим, оскільки вибір статей залежав від потреб переписувача або вимог замовника.

3. За соціальним функціонуванням увесь джерельний масив РК розподіляється на релігійну та світську книги. Серед цих груп можна виділити основні жанри рукописної книги XVII, а саме: до першого типу можна віднести книги Святого Письма, співочі збірники, Требники, Тріоді, Мінеї, книги з церковного права, агіографічні книги тощо. Світська книга представлена літописами, хроніками, хронографами, збірниками повчального змісту, навчальною літературою. З розвитком рукописної книги збільшується й кількість скрипторіїв. Окрім писців над виготовленням книг працювали художники, інтролігатори, які виготовляли прекрасні книги в залежності від потреб суспільства чи бажань замовників.

4. Продовжувалося переписування РК релігійного характеру. Значний масив РК в XVII ст. становили книги Святого Письма, які за жанрами представляли: Євангелія, Апостоли, Псалтирі та книги богослужбні: Мінеї, Тріоді, Службники і Требники та нотовані співочі збірники (Ірмологіони нотовані, Октоїхи). Значною є кількість збірників Житій, а також Прологів, які побутували переважно в декількох рукописних частинах. Часто переписувалися книги церковного і світського права: Номоканони та Кормчі, Устави церковні Єрусалимські.

5. Однією зі специфічних рис української рукописної книги XVII ст. є її взаємозв'язок з друкованою книгою, який мав значний вплив на подальший її розвиток. Набуває поширення традиція переписування стародруків, виникає специфічний стиль у мистецтві книги, відомий як стародрукований, коли заставки та ініціали повторювали прикраси стародруків. Зазнає змін архітектоніка книги.

6. Атрибуція української кириличної рукописної книги XVII ст. є важливим етапом роботи зі східнослов'янською книгою. Потрібно враховувати всі можливі атрибутивні дані, зокрема звертати увагу на особливості змісту і форми, історії створення та побутування рукопису тощо. При дослідженні української рукописної книги XVII ст. важливим є встановлення тематики, матеріалу письма, паперу та водяних знаків, формату книги та особливостей письма, мови і художніх особливостей рукопису.

7. Для написання українських кириличних книг XVII ст. використовували папір як власного виробництва (з папірень Києва, Львова, Чернігова), так і закордонний. Судячи з водяних знаків, в Україні XVII ст. поширеним був папір італійського, французького, німецького виробництва. Мовою релігійних богослужбних книг була церковнослов'янська, вже пізніше спостерігаємо проникнення до книжної культури української народної розмовної мови та української книжної мови. Рукописні книги, які призначалися для повсякденного використання, писались переважно народною розмовною мовою, яка була ближчою і зрозумілішою для населення. Відповідно до тематики рукописних книг світські книги писалися в основному скорописом, в написанні релігійних богослужбних книг присутня півуставна традиція, хоча бувають і винятки, зокрема є українські кириличні Ірмологіони, написані півуставом і скорописом.

8. Українські кириличні релігійні книги XVII ст. оздоблені значно краще, ніж світські рукописні книги. На початку XVII ст. в оздобленні українських рукописних книг спостерігаються народні, рослинно-орнаментальні мотиви, зокрема в оздобленні титулів, заставок, ініціалів тощо. Продовжується іконописна традиція, рукописи гарно оздоблюються кольоровими заставками, навіть з елементами позолоти, а також гравюрами, малюнками. Починаючи вже з другої половини XVII ст. помітні зміни – простіші візерунки, оздоблення більш подібне до стародрукованої книги, навіть зустрічаються випадки стародрукованих заставок в рукописах чи просто наклеєних заставок, вирізаних зі стародруків. Серед оздоблення оправ українських рукописних

книг зустрічаються різноманітні тиснення, накатки, переважно рослинного оздоблення, металеві прикраси тощо. Середники на оправках притаманні саме для Євангелій українського походження, на відміну від російських Євангелій, де середники майже зовсім не зустрічаються.

9. Не менш важливим етапом під час атрибутування української рукописної книги є встановлення місця написання рукопису, а саме локалізація. Отримати дану інформацію можна переважно із записів чи в тексті. Після проведеного аналізу джерел нами виявлено, що значна кількість богослужебних книг написана в Західній Україні, Києві, зокрема багато рукописів створено в Києво-Печерській Лаврі, а також у Полтаві, Чернігові та на Львівщині.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ Й МЕТОДИ АТРИБУЦІЇ ТА НАУКОВОГО ОПИСУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КИРИЛИЧНОЇ РУКОПИСНОЇ КНИГИ XVII СТ. ТА СТВОРЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО КАТАЛОГУ

3.1. Принципи атрибуції за назвою.

Датовані й недатовані кодекси в системі атрибуції

3.1.1. Атрибуція за назвою

У попередньому розділі ми розглянули основні особливості РК XVII ст., які є атрибутованими ознаками в своїй сукупності. Дослідник книги зобов'язаний вивчати та глибоко аналізувати конкретну РК та її походження з визначенням усіх її атрибутивних даних, власне кодикологічних особливостей, які включають види РК, текст, назву, редакцію, мову, тип та графіку письма, формат, кількість аркушів, організацію сторінки та тексту в цілому, оздоблення тексту, конструкцію оправи та її прикраси, всі існуючі записи про створення та побутування тексту тощо.

Сьогодні кодикологічне дослідження має стати підґрунтям для складання електронних баз даних як інформаційних систем, що дозволяють здійснити науково-інформаційну функцію кодикології та археографії РК. Серед найголовніших науково-інформаційних рубрик моделі такого опису слід визначити, зокрема, принципові для атрибуції ознаки:

1. Збереження: країна; місце; сховище; шифри.
2. Ідентифікація: автор; назва рукопису; предмет (або тема).
3. Класифікація РК за змістом: біблійні книги; церковно-півчі; богослужбні із зазначенням ритуалу; полемічно-догматичні; історико-літописні; РК-архів; музичні; природничо-наукові; математичні та ін.
4. Склад РК: кількість частин; вторинний текст; відновлений текст.

5. Мова: основна; мова впливу; мова вторинного тексту (вставки, приписки, коментарі, доповнення та ін.).
6. Локалізація: місце написання; скрипторій.
7. Датування: дата створення рукопису; точна дата; хибна (помилкова) дата.
8. Стан: вигляд; збереженість рукопису.
9. Обсяг: кількість аркушів основного тексту; загальна кількість аркушів за формулою.
10. Розмір: формат; склад зшитків; розмір аркуша; нумерація (алфавіт); сигнатура.
11. Матеріал рукопису: вид матеріалу (папірус, папір, пергамен); загальний аспект; філіграні.
12. Матеріал письма: чорнило, олівець, кіновар.
13. Організація сторінки: розліновка рядка, колонки; поле тексту.
14. Організація тексту: рубрикація тексту; структура; особливі види тексту (тайнопис, таблиці, каліграми, «гра текстом»).
15. Письмо: алфавіт; тип письма; кількість почерків; пунктуація; правопис.
16. Оправа: характер оправи; датування; розмір; матеріал кришок; тип покриття; матеріал покриття та колір; обріз; фурнітура; оздоблення.
17. Оздоблення ркп: в'язь; ініціали; заставки; кінцівки; мініатюри; гравюра; малюнок; інші види оздоблення.
18. Зміст: перелік текстів; лакуни; довідкові розділи; вторинний текст (доповнення).
19. Творці кодексу: редактор; укладач; коментатор; перекладач; переписувач; ілюмінатор; палітурник; їхнє походження.
20. Історія побутування: замовник; власник; вкладник; читач; власницькі знаки; локалізація.
21. Мікротексти вторинного рівня: записи творців кодексу; записи, що відносяться до історії кодексу (власницькі, вкладні, купівлі-продажу,

історичні, про явища природи, молитовні, фольклорні, проба пера, побутові, випадкові).

22. Вивчення та використання ркп: надходження на зберігання; обробка; бібліографія; укладач опису.

Усі інші науково-інформаційні системи опису РК відрізняються від АО мірою поглиблення інформації [250, с. 74–75].

Розвиток систем археографічного та кодикологічного опису та його модель були розкриті в згаданих дослідженнях Л. Дубровіної, О. Гальченко, О. Іванової, Л. Гнатенко та інших, про які йшлося в першому розділі, тому ми детально не зупиняємося на його особливостях, а будемо акцентувати лише на окремих найважливіших аспектах атрибуції та створення сучасних електронних ресурсів для РК, які дозволяють надати дослідникам найголовнішу інформацію про РК та розкрити можливості її подальшого вивчення.

Для виокремлення кодексів українського походження потрібно застосовувати методика атрибуції рукописних пам'яток за назвою, локалізацією, місцем створення, особливостями мови та редакційними правками, записами про побутування (вкладні, власницькі, читацькі і ін.). У разі відсутності кодикологічних записів підставою для атрибуції є комплексне палеографічне, філігранологічне, текстологічне, мистецтвознавче та інші дослідження писемної пам'ятки.

Однією з особливостей РК XVII ст. є те, що, на відміну від попередніх століть, майже у всіх РК позначена назва на титульному аркуші, що дозволяє атрибутувати її за автором та назвою (передусім це стосується світських РК).

Однак, це не означає, що йдеться про просте копіювання назви на титулі. Цей процес також потребує додаткового дослідження і встановлення індивідуальної та поширеної назви РК. В будь-якому разі дослідник зобов'язаний дослідити увесь текст та його складові з метою з'ясування монолітності тексту або його складових, звернути увагу на наявність різнорідних частин.

Найважливішим є встановлення збірників, серед яких є й значна кількість конволютів. Так, ми вже згадували про *Збірник- Пчола. Конволют* (ф. 310, № 118) [117], де є тексти XVII ст. та збірники різножанрових повістей повчального характеру. До конволютів належать також *Збірник житій* (ф. 310, № 28) [105], де поєднуються різні тексти XVI та XVII ст.; *Требник. Конволют*, де включено РК 60–70-х років XVII ст. та стародрук XVII ст.; 80–90-х років XVI ст. (ф. 301, № 334 П.) [42]; *Ірмологіон нотований*. Конволют. 30–40-ві роки XVII ст., середина XVIII ст., 1803 р., 255 арк. (ф. 301, № 86 Л.) [57]; *Збірник-конволют XV–XVII ст.* (ф. 307, № 529) [90], до складу якого входить два Прологи, написані в XV та XVI ст. і Євангеліє учительне 1604 р.; *Збірник молитов і піснеспівів 50-х років XVII ст.* (ф. 301, № 181 Л) [65], що містить у своєму складі окрім молитов та співів ще й друкований фрагмент Букваря Тимофія Вербицького 1627 р.; *Збірник. Конволют* (ф. 301, № 901 Л) [74], що вміщує Повчальні слова Ісаака Сиріна та Петра Дамаскіна, написані в 1607 р., та Повчальні слова середини XVIII ст.; *Збірник. Конволют* (ф. 301, № 886 Л) [72], в якому містяться Повчальні слова 20–30-х років та стародрук 1636 р. – св. Іоанна Златоуста, архієпископа Константинопольського, на Отче наш виклад, також в текст вписані тексти другої половини XVIII ст. Такі РК слід розглядати, як два окремих об'єкти описування і реєструвати за кількістю складових частин. Хоча постатейний розпис для збірників вже більше століття є обов'язковим, питання опису різночасових текстів у складі одного кодекса актуалізується сьогодні, коли науковий опис кодексів стає об'єктом створення електронних ресурсів та спеціальних баз даних, де головним принципом є непротирічність інформації.

Однак і написана назва на титулі не завжди відображає назву, встановлену в історичній традиції. Тому під час опису кодиколог вказує загальнопоширену назву і самоназву в тексті. Важливо вказати також назву, що зазначена в попередніх описах, зокрема для порівняння : *Празники* (ф. 310, № 129) (у каталозі М. Сперанського – Свята на нотах); *Ірмологіон* (ф. 310, № 158) (у М. Сперанського – Обиход нотний): *Обиход та Трезвони* (ф. 310, №

176) (у М. Сперанського – Збірник нотний; у Ю. Ясиновського – Ірмологіон крюковий); *Збірник слів та повчань* (ф. 301, № 246 Л) (у каталозі О. Лебедева – Збірник сказань); *Пом'яник* (ф. 301, № 565 Л) (у О. Лебедева – Синодик); *Пом'яник* (ф. 301, № 566 Л) (у О. Лебедева – Синодик) тощо.

Питання атрибуції недатованих переписувачами кодексів є головним в науковому описі РК, воно покликане встановити об'єктивну дату створення тексту твору та його списків, які свідчать про потребу в тих чи інших текстах у різній суспільній практиці і різний час. Лише в цьому випадку дослідники суспільно-політичного, релігійного та історико-літературного процесу можуть оцінювати достовірно історичні реалії розвитку кодексу.

Під час визначення РК XVII ст. з різних описаних зібрань слід завжди уважно вивчати принципи атрибуції та аналізувати рукопис де візу, лише окремі писемні пам'ятки, серед яких є й українські, вивчаються та переописуються сучасними вченими, а наукові описи XX ст. слід додатково переглядати. І якщо засади для атрибуції викликають сумнів, завжди слід брати до уваги й те, що розвиток археографії, джерелознавства, текстології, філігранології постійно уточнює назви пам'яток, отож слід вказувати альтернативні назви, що характеризують пам'ятки РК XVII ст.

Встановлення назви є важливою процедурою, але пам'ятка може існувати в рукописній традиції декілька віків. Встановлення дати списку за кодикологічними ознаками є не лише встановленням дати книги як артефакту, а й можливістю використання її як історичного джерела, як факту поширення ідей, формування загальної культури, освіти в різні історичні періоди.

3.1.2. Датовані кодекси

Датовані РК є найбільш важливими в системі атрибуції, оскільки вони подають точний час створення рукопису. Кодикологічні ознаки такого кодексу дають можливість відтворити систему письма, мови, оздоблення, рубрикацій і

потім використовувати їх в системі методичних засад атрибуції. Такі рукописи допомагають в уточненні філіграней для атрибуції інших РК так, як це дають точно датовані стародруки, а для оповідних джерел дуже важливими є саме датовані філіграні.

Датовані РК мають записи, які свідчать про написання книги в певний відрізок часу, а також дату написання і місце або ж разом з роком написання вказується й писець. Такі книги є найбільш важливими для вивчення історії писемності.

Зокрема, відомий рукописний твір XVII ст. *Палінодія Захарії Копистенського* (ф. 301, № 309Л) [68] містить запис на арк. 365 про те, що книга писана в 1635 р. київським міщанином *Василем Лапицьким*.

Рукописні пам'ятки з точною (прямою) датою написання займають вагоме місце в колекції рукописних пам'яток ЦАМ КДА (1872–1923). На сьогодні немає повного новітнього наукового каталогу описів даної рукописної колекції. Рукописна частина колекції перших років існування музею була описана М. Петровим та студентами КДА ще в 70-х роках XIX ст. Її описи подано у вказаних каталогах М. Петрова та О. Лебедева [422; 353].

Здійснена нами нова атрибуція кодексів дала можливість підтвердити або спростувати дату написання, а також виділити українські кодекси.

Основними критеріями для проведення датування були переважно записи в тексті про дату створення, де вказані роки написання, а також титульні аркуші, на яких переважно вказуються основні вихідні відомості про рукопис. Філігранологічні альбоми використовувалися для того, щоб уточнити і звірити дату, вказану в записах, і остаточно впевнитися, що рукопис відноситься до певного століття. Зокрема, серед фондів ЦАМ КДА (ф. 301): *Пролог 1643 р.* (№ 178 / I П) [38] містить запис 1643 р., *Ірмологіон 1670 р.* (№ 646 П) [51] із записом 1670 р. на останньому 292 арк.; в *Ірмологіоні нотованому* (№ 95 Л) [63] вказано дату 1697 р. та ім'я Михаїла Кобенецького; *Збірник-конволют* (№ 901 Л) [74] містить у своєму складі *Збірник слів Ісаака*

Сиріна та Іоанна Дамаскіна з датою 1607 р. на арк. 373 зв.; *Києво-Печерський Патерик* містить (№ 580 П) [50] на титульному аркуші дату 1657–1658 рр.

Значна кількість датованих кодексів знаходиться в зібранні рукописних книг Києво-Печерської лаври (ф. 306): *Збірник* (№ 216) [82] із записом писця на арк. 417 про закінчення книги в 1610 р.; на титульному аркуші *Катехізіса* (№ 181) [80] вказано, що написана книга в 1671 р.

Рукописне зібрання бібліотеки Київського Золотоверхого монастиря (ф. 307) містить кодекс під назвою «*Зодіак*» (№ 474) [89] із вказівкою, що книга списана в 1685 р. з друкованого видання 1632 р.; у *Пом'янику Києво-Михайлівського монастиря* (№ 538) [92] вказано, що рукопис виконано в 1667 р. ігуменом Феодосієм Софоновичем.

Відомий рукописний твір Антонія Радивиловського «*Огородок Марії Богородиці*» міститься серед зібрань Пустинно-Миколаївського монастиря (ф. 308, № 560 I/II) [93]. Рукопис складається з двох частин: перша датована 1671 р., а друга – 1688 р.

Серед зібрань Видубицького монастиря зберігається рукопис *Бесід Іоанна Златоуста на діяння та послання святих апостолів* (ф. 309, № 563) [95], на форзаці верхньої кришки оправи вказано, що книга переписана в 1690 р.

Датовані рукописні кодекси XVII ст. містяться також у рукописному зібранні Києво-Софійського собору (ф. 312.), а саме: *Службник і Требник* 1632 р. [128], *Євангеліє тетр* 1637 р. [126], *Тріодь Цвітна* 1608 р. [129] (в останньому рукопису згадується поселення Грежани (зараз це територія сучасної Житомирщини), *Кормчая книга* 1615 р. [133].

Зібрання рукописних книг бібліотеки Почаївської лаври (ф. 313) містить *Бесіди Іоанна Златоуста на Євангелія від Матвія* (№ 3) [137] із записом ієрея Самуїла про написання книги в 1694 р.; в *Мінеї службової на січень - лютий* (№ 22) [141] на верхній кришці оправи є запис про приналежність книги до Почаївського монастиря; на останньому арк. 260 *Мінеї службової на березень - квітень* (№ 23) [142] вказано 1696 р. написання; в *Уставі церковному*

Єрусалимському (№ 26) [143] вказано, що написання книги розпочато й закінчено в 1627 р.

У ф. I (Літературні матеріали) наявні такі рукописні кодекси XVII ст. з прямою датою написання: *Діяння церковні*, рукопис зібрано в м. у 1697 р. (№ 3861) [7], а також *Мінея на липень - серпень 1640 р.* (№ 7499) [15]. Колекція рукописних книг ІР НБУВ (ф. 30) містить такі датовані рукописні кодекси: *Пом'яник Луцької братської церкви*, список книги виконано ієромонахом Савицьким в 1677 р. (№ 50) [25], а також *Збірник слів і повчань Іоанна Златоуста, Феодора Студина та ін.*, списаний у Києво-Печерській Лаврі в 1655 р. (№ 60) [28]. У колекції рукописів Всеукраїнського історичного музею імені Т. Шевченка (ф. 28) виявлено *Суботник*, або *Пом'яник церкви Преображення Господнього м. Канева*, який переписав Стефан Чупка в 1674 р. (№ 762) [22].

Серед фондів рукописних зібрань зберігаються також рукописні кодекси різних редакцій. Так, серед зібрань ЦАМ КДА (ф. 301) виявлено рукописи XVII ст. Масив таких рукописних кодексів становлять пам'ятки російської, сербської редакції, а також грецькі, польські: № 12Л, 52Л, 119Л, 150Л, 181Л, 438Л, 721Л, 831Л, 840Л, 888Л, 889Л, 892Л – російської редакції, а № 288Л – твір Кирила Транквіліона Ставровецького *«Зерцало богословія»* виконаний в двох редакціях: українській – арк. 1–91, та російській – арк. 92–109; № 11Л, 128Л, 130Л, 131Л, 154Л – рукописні кодекси XVII ст. сербської редакції. В рукописному *Пендикостарі* (Тріюді Цвітній) (ф. 301, № 371 П) на арк. 322 вказано, що рукопис виконано в 1646 р. на горі Афон, також у *Суботнику уніяйної Переволокської церкви* (зараз Переволокськ це територія Тернопільської області) на арк. 4 читаємо запис про переписування книги в 1663 р. при польському королі І. Казимирі.

Однак при описуванні рукопису необхідним є уточнення вказаної в ньому дати написання та врахування, при наявності, історичних відомостей про автора і твір. Існують рукописи, де переписувач вказує дату протографа, копіюючи повністю текст з датою, що вводить в оману недостатньо

кваліфікованих дослідників. Іноді необхідно вивчити весь контекст створення РК та її автора.

Наочним прикладом цього посилу є проведене нами дослідження списків рукописного твору *«Вінець віри»* відомого письменника та проповідника Симеона Полоцького (в миру Самуїла Гавриловича Петровського-Сітніяновича, 12.12.1629–25.08.1680, випускника КМА), що зберігаються в ІР НБУВ. Вивчення його творів неможливе без знання біографії та аналізу діяльності. М. Возняк говорив про Симеона Полоцького як про представника київської освіти в Москві, недивлячись на те, що він представляв білоруську і московську літературу [201, с. 587].

Даний богословський компендіум *«Вінець віри»* став першим твором, підготовленим після переїзду Симеона Полоцького до Москви. Він був завершений 9 червня 1670 р., а в березні 1671 р. до нього було додано підготовлений Полоцьким розлогий Катехізис. Обидва твори, на думку М. Корзо, пізніше майже завжди переписувалися разом. Дослідниця також говорить про те, що «у другій (неримованій) передмові до *«Псалтиря»* Симеон називає *«Вінець віри»* першим твором, який було підготовлено ним після переїзду до Москви в 1664 р.». Дослідниця також припускає, що працювати над рукописом автор міг значно раніше, до переїзду в Москву в 1664 р., адже обсяг книги дуже великий [334, с. 13–14]. М. Юсим також вказує 1670 р. як дату написання книги і називає її однією з головних богословських книг, яка була написана спеціально для навчання царських дітей [515, с. 327].

«Вінець віри» являється одним з кращих і в той же час суперечливих творів Симеона Полоцького, в якому він виступив як догматист і педагог. У ньому подано основні догмати християнства, а в основу самого трактату покладено апостольський символ. Симеон Полоцький користувався Біблією по тексту Вульгати, а в посиланнях цитував західних письменників. Як пише М. Корзо, за текстом самого трактату: «Твір замислювався автором як свого роду «сплетіння» основних богословських істин, яке віруючий повинен був на

манер вінка одягати на голову або вкладати в свій розум». Це мав бути простий і лаконічний твір, зручний для читання [334, с. 14].

Авторський рукопис Симеона Полоцького 1670 р. і список, зроблений безпосередньо з оригіналу, знаходяться в Державному історичному музеї в Москві, у Відділі рукописів і стародруків, серед зібрань Московської синодальної бібліотеки (Синодальне зібрання ф. 80370) та описані в каталозі А. Горського і К. Невоструєва [223, с. 220–229]. Під шифром 285 зберігається автограф Симеона Полоцького *«Венець веры кафоліческія. На основаніи Символа с(вя)тыхъ ап(ос)толь...»* 1670 р. з правкою автора та його друга і соратника Сильвестра Медведєва. Під шифром 286 – список, зроблений, в основному, Сильвестром Медведєвим (на арк. 449 приклеєно клаптик паперу, на якому рукою келаря Чудова монастиря в Москві Євфимія (1705 рік смерті) зазначено: *«полудестевая кн[ига] рукою Сїлвестра Медведєва списана»*). При обох рукописах знаходиться й рукописний Катехізис Симеона Полоцького 1671 р. Пізніше, в 1690 р., на московському соборі твори Симеона Полоцького зовсім заборонили через те, що вони ніби містять латинські омани [223, приклад 117, 118], в числі цих книг був і «Вінець віри», який Патріарх Іоаким прямо охарактеризував як твір, що повністю заснований на західних джерелах.

Книга Симеона Полоцького «Вінець віри» не була видана і побутувала тільки в рукописній формі. За даними М. Корзо, велика частина рукописної спадщини, що заповідалася Сильвестру Медведєву, була заарештована і після страти останнього у 1691 р. поміщена в скриню і передана в Патріаршу різьбярну бібліотеку. Списки «Вінця віри» і катехізисів зустрічалися в приватних зібраннях відомих представників київського духовенства [334, с. 144]. М. Юсин вказує, що в «каталозі Патріаршої (згодом Синодальної) бібліотеки під 1700 р. числяться 39 одиниць «Книги ж у скрині», серед яких рукописи та друковані видання Симеона Полоцького» [515, с. 315].

Ця історія має безпосереднє відношення до двох списків книги Симеона Полоцького «Вінець віри...» що знаходяться в ІР НБУВ, в колекції рукописів

ЦАМ КДА (ф. 301, № 849 Л) [71] і в рукописному зібранні бібліотеки Києво-Софійського собору (ф. 312 (Соф.), № 533 П) [135].

Ці списки рукопису були описані понад сто років тому в каталогах О. Лебедєва та М. Петрова, однак вони не були передатовані, а просто передані шляхом копіювання титулу, де вказана дата 1670 р. [353, с. 423–424]. Нами була проведена переатрибуція і археографічних опис низки українських кирилических рукописних кодексів, які були описані О. Лебедєвим, а пізніше й списків кодексу «Вінець віри ...» Симеона Полоцького, що зберігаються в ІР НБУВ та написаних українським скорописом із зібрання ЦАМ КДА та півуставом із зібрання бібліотеки Києво-Софійського собору.

В обох списках збережені вихідні дані, перенесені з титульного аркуша оригіналу, в якому Симеон Полоцький подав основні відомості про свою працю і час створення. Однакова і структура: зміст, передмова до читачів і 17 глав тексту. Але до даних списків «Вінця віри» Катехізис не приєднаний.

Список рукопису «Вінець віри» з ф. 301, № 849 Л нами датується кінцем 90-х років XVII в. Кодекс форматом в 2° (301 x 198), 405 арк. Написаний українським скорописом, різними почерками, темно-коричневим чорнилом і кіновар'ю. Оформлено рукопис скромно, в дусі того часу. На титульному аркуші орнаментоване обрамлення тексту у вигляді вінця з листя і бутонів квітів, по обидва боки із зірками, виконано також темно-коричневим чорнилом і кіновар'ю. Заголовки глав писані великими кіноварними буквами. Ініціали глав двох типів: до першого належать великі контурні ініціали, взяті в прямокутну рамку з рослинним орнаментом на тлі, виконані або тільки темно-коричневим чорнилом або чорнилом і кіновар'ю, деякі з них зафарбовані чорнилом; до другого типу можна віднести тонкі кіноварні ініціали. В кінці рукопису не вписані ініціали і заголовні букви, іноді вписані букви більш спрощеного малюнка. Рукопис реставрований в 70-х роках XX ст. – зотлілі аркуші взяті в конденсаторний папір (на початку і кінці рукопису були обірвані поля, частково постраждав текст), блок книги перешитий і заново переплетений (кришки з щільного картону, обтягнуті темно-коричневою

штучною шкірою). Можна помітити, що була замінена також зотліла палітурка XVIII ст., від якої частково зберігся форзац нижньої кришки оправи із записом про користь читання цієї книги, даний аркуш був прикріплений при реставрації перед текстом рукопису. При реставрації була відновлена послідовність аркушів книги, при цьому помилково після арк. 6 першого розділу вшитий лист з передмови до читачів і пронумерований як арк. 7. Перші аркуші в рукопису збереглися, а в описах О. Лебедева вказано, що вони відсутні.

Текст титула копіює текст оригіналу 1670 р. за назвою: *«Венець вери Кафоліче (с)кїя, на основанїи Символа, С(т)ыхъ Ап(с)тль. Изра(з)лич[н]и(х) Цветов(ъ) Б[о]гословскы(х), и прочїихъ со плете(н)нїи, и Д[у]ша(м) верни(м), яко Два(м) Жениха Нб(с)наго, Во украшенїе, и во воню Благоуханїя Д[у]ховнаго со оруже(н)нїи. Трудолюбїе(м) Їеромонаха Сїмеона Си(т)няновича; Полоцкого. В(ъ) лето о(т) со(з)да(н): мир(а): ꙗзрои [7178]: о(т) Ро(ж): е(ж): по н(л): Га; н(ш): Ї(с) Ха, ꙗхо [1670]: М(с)ца Їю(л): Дня ф» [353].* (Тут і далі текст передається транслітерацією). Також подано інформацію про наявність у рукопису двох філіграней з посиланням на альбоми-довідники водяних знаків М. Ліхачова [356] і К. Тромонїна [471]: Аламода, напр., арк. 75 – сх. Лихачов № 683, 684 (1697 р., з книги, надрукованої в Києві), Тромонин № 1355, 1356. Малюнки водяних знаків схожі, але мають і відмінності. На наш погляд, малюнок філіграні рукопису більш відповідає малюнку в альбомі К. Тромонїна № 1356, але ще ближче нами виявлено малюнок в альбомі Е. Лауцявічюса під № 28 (1692, 1694 рр.) [351; 352]. В описі О. Лебедева зазначена, без посилань на довідник, філігрань вершник на коні. Вказана вченим філігрань є знаком Поштар (напр., на арк. 171) яка схожа на малюнок в альбомі Т. Дїанової (1993) під № 627 (1695–1698 рр.) [232]. Нами також виявлено водяний знак герба міста Амстердама, який дуже погано проглядається на аркушах (напр. на арк. 373) і є подібним до малюнка в довіднику Т. Дїанової (1998) під № 385 (1711,

1712 pp.) [231]. Виходячи з проведеного аналізу філіграней рукопису, дату написання цього списку ми схильні віднести до кінця 90-х років XVII в., а не до 1670 р., як вказано на титульному аркуші.

В описах О. Лебедева також є вказівка, що інший рукопис «Вінець віри» знаходиться в зібраннях бібліотеки Києво-Софійського собору і описаний в каталозі М. Петрова [419, с. 230]. І. Шляпкін ще в 1891 р зазначав, що «Вінець віри» Полоцького був у Варлаама Ясинського (Рук. Київсоф. Соб. № 2 (208) і у Дмитра Ростовського (у списку 1670 р.) (Синод. Рук. № 39) [513, с. 123].

Список наступного рукопису «Вінець віри...» з ф. 312 (Соф.), № 533/208 П нами датується кінцем XVII – початком XVIII ст. (не пізніше 1707 р.). Кодекс форматом в 2°, 322 арк., написаний півуставом, декількома почерками, темно-коричневим чорнилом і кіновар'ю. Заголовки, тонкі ініціали і заголовні букви виконані кіновар'ю. Подекуди ініціали і заголовні букви не вписані. Оправа початку XVIII ст, дошки, обтягнуті коричневою шкірою, з тисненням, і середники з позолоченим рослинним орнаментом. Рукопис зберігся в задовільному стані. На нижньому полі арк. 2 знаходиться запис, зроблений не пізніше 1707 р.: «Сія Книга е (ст) Варлаама [Ясинського] Митрополита Кієського». Варлаам Ясинський (1627–1707 pp.) був у дружніх, творчих і ділових відносинах з Симеоном Полоцьким, і через те що рукопис не було видано, Ясинський замовив список для своєї особистої бібліотеки.

Відносно рукопису «Вінець віри», ф. 312 (Соф.), № 533/208 П., то в описі М. Петрова вказано, що він виконаний уставом XVII ст. Водяні знаки вченим не зазначені. На аркушах рукопису є тільки одна філігрань, напр., на арк. 232, яка погано проглядається, водяний знак подібний до малюнка в довіднику Е. Хівуда під № 3244 (1707 р.) [533]. Тож список міг бути зроблений в кінці XVII – на початку XVIII ст., але не пізніше 1707 р. – часу смерті митрополита Варлаама Ясинського.

Таким чином, списки книги Симеона Полоцького «Вінець віри», що зберігаються в ІР НБУВ із зазначеною датою 1670 р., насправді є списками кінця XVII – початку XVIII ст. і є вже свідченням поширення цього твору.

3.1.3. Недатовані кодекси і філігранологічний аналіз

Одним з головних методів атрибуції за датою створення є **філігранознавчий аналіз**. Переважна більшість РК не датована переписувачем або створювачем. В такому випадку головну роль повинна відігравати філігранологічна атрибуція, яка має проводитися незалежно від того, що попередні вчені встановили. Про це свідчить історія атрибуції РК XVII ст. в зібранні ІФІБ.

Так, описуючи РК із зібрання ІФІБ, що нині зберігається в ІР НБУВ, професор Інституту Є. Петухов описав 21 кириличний рукопис, серед яких ученим до XVII ст. було віднесено: два *Златоусти*, *Паренезис Єфрема Сиріна*, *Повчальні слова Авви Дорофея*, *Троянську війну* [426, с. 1–17, № 3–8]. М. Сперанським подані 183 рукописних книги й уривки, актові матеріали та ін., серед них до кириличних кодексів XVII ст. вченим було зараховано 34 РК (ф. 310, № 4, 6, 7, 11, 12, 17, 20–23, 28, 30–32, 35, 38, 39, 41, 50, 100–102, 118, 128, 129, 155, 158, 161, 166, 168, 169, 174–176), в тому числі датовані XVI/XVII та XVII/XVIII ст.

В каталозі Є. Петухова кириличні пам'ятки як рукописи XVII ст. описані під № 3–8; у каталозі М. Сперанського вони вміщені під № 15, 16, 12, 11, 35, 32. М. Сперанським було передатовано XVI століттям два *Златоусти* (№ 15, 16, за Петуховим – № 4, 3): перший – приблизно 1564 р., водяний знак – рука з короною, альбом Тромоніна, № 349, 350, 352, 353 [452, с. 34–36; 452, с. 32]; другий – 1600 р., листопад. Є. Петуховим було проставлено час написання 1601 р., оскільки, як зазначав М. Сперанський, ученим не було враховано, що рік є вересневим [452, с. 37, прим.]. В наш час О. Івановою проведено уточнення жанру, датування та опис кодексу під № 15 як *Златоуст річний повний з додатковими статтями*, 1571 р., для каталогу кириличних рукописних книг XVI ст. ІР НБУВ. *Златоуст* під № 16 до цього каталогу не включений [297, с. 219–221, № 115].

У 1914 р. рукописи й стародруки ІФІБ були досліджені членами Семінарію руської філології професора В. Перетца [414–416], зокрема дві писемні пам'ятки XVII ст.: В. Перетцом – *Житіє тверського князя Михайла Ярославовича* (№ 23) [415, с. 12–20] та О. Грузинським – *Буквиця* (№ 32) [415, с. 22–23].

Археографічне, історико-кодикологічне та палеографічне дослідження отримали два *Хронографи* (ф. 310, № 38, 39) в роботах Л. Гнатенко (1995) [216, с. 41–42, 59–60, 80–81, № 12, 36, 72; с. 60, № 37] та М. Іваннікової (2002) [290, с. 225–230, № 2, с. 222–225, № 1]. Більше уваги приділено вивченню й описуванню музичної рукописної книги в роботах Ю. Ясіновського (з 80-х років XX ст.) та Е. Клименко (з кінця XX ст.) (ф. 310, № 4, 128, 129, 158, 176) [528, с. 154; 34, с. 194, № 198; 320, с. 120–125, № 17, с. 135–140, № 21, с. 194–195, № 55, с. 198–200, № 58].

Поза увагою дослідників залишається той факт, що для недатованих рукописних кодексів та уривків XVII ст. в каталозі М. Сперанського (як і у Є. Петухова) переважно не встановлено вузьких дат написання, не залучені, за винятком декількох рукописів, філігранологічні довідники К. Тромоніна (1844) [471] та М. Ліхачова (Лихачев (1899) [356]. Основним недоліком цього датування є те, що воно переважно подається за типом письма – півустав чи скоропис певного часу – і тому визначається широкими хронологічними рамками, які при датуванні були суттєво скореговані.

Оскільки в історіографії питання є різні датування, ми провели додаткову атрибуцію всіх рукописів ІФІБ з уточненням їхнього датування.

При датуванні кириличних кодексів та уривків нами були використані альбоми філіграней С. Бріке (далі подається як Briquet) [530], О. Гераклітова (Гераклитов) [210], Т. Діанової (Дианова 1989, 1997, 1998) [234; 233; 232], Т. Діанової та Л. Костюхіної (Дианова 1980) [230], І. Каманіна та О. Вітвіцької (Каманін) [310], С. Клепиков (Клепиков) [317], Е. Лауцявічюса (Лауцявичюс) [351, 352], М. Ліхачова (Лихачев) [356], К. Тромоніна (Тромонин) [471], Е. Хівуда (Heawood) [533], В. Черчіля (Churchill) [531]. При описуванні

писемної пам'ятки відмічається ступінь відповідності філіграні рукописові щодо рисунка альбому-довідника (тотожна – тотож., схожа – сх., подібна – под.).

Були опрацьовані двадцять вісім кириличних РК та фрагментів РК. Так, одним із цікавих нотних збірників є *Обиход, Октоїх та Ірмологій* (ф. 310, № 4), який датується 70–80-ми роками XVII ст. (4°, 236 арк.) У М. Сперанського (далі – Сперанський) кодекс подано як Обиход церковний нотний, писаний півуставом XVII ст. [452, с. 19–20], а Ю. Ясиновським кодекс визначено як Обиход крюковий останньої чверті XVII ст. [528, с. 154, № 177]. Уточнення жанру, датування та опис кодексу кваліфіковано проведено Е. Клименко, нею виявлено такі філіграні: голова блазня двох типів: I – з 5 зубцями на комірі, має два варіанти: 1) напр., арк. 1–25, 87–94 – под. Дианова 1980, № 354–355 (1683); под. Churchill, № 348 (1672); 2) // NIM, напр., арк. 26–49, 178–205 – под. Дианова 1997, № 182 (1678, 1682); II – з 7 зубцями на комірі // НН, напр., арк. 117–147 – сх. Дианова 1997, № 510 (1672), № 511 (1678–1680) [320, с. 120–125, № 17].

Октоїх (ф. 310, № 6), написаний у 60–70-х роках XVII ст. (2°, 263 арк.). Сперанський датував його за півуставом кінця XVI або початку XVII ст. [452, с. 22–23]. Ми залучили філіграні: – *хрест*, напр., арк. 63, сх. Дианова 1980, № 587 (1676) – сх. Лауцявичюс № 1750 (1667).

Мінея службова на червень (ф. 310, № 7), початок XVII ст. (4°, 328 арк.) [452, с. 23], на папері наявний водяний знак *гличик / TAV*, напр., арк. 119/124 – сх. Дианова 1989, № 66 (1602).

Торжественник на травень (ф. 310, № 30), переписаний у середині XVII ст. (4°, 262 арк.), з філігранню *герб / IB*, напр., арк. 59/60 – сх. Дианова 1980, № 217 (до 1642), № 218 (1643). В опису Сперанського тільки зазначено, що кодекс писано півуставом XVII ст. [452, с. 63–67]. *Апостол* (№ 310, № 155) списаний, за нашими спостереженнями, на початку XVII ст. (8°, 357 арк.), філігрань проглядає погано – [*літера R під короною*] – под. Дианова 1980, № 47 (1600). У Сперанського півуставом XVII ст. [453, с. 14–15].

Уривок *Мінеї службової* (ф. 310, № 169/І) датується XVI–XVII ст. (2°, 1 арк.) [453, с. 28], знаходився разом з двома уривками XVI ст., при звірці ніжинського зібрання 31.03.1966 р. ця одиниця зберігання не була виявлена. *Збірник іночеський* (№ 310, № 175), писаний в 70–80-х роках XVII ст. (8°, 144 арк.), на аркушах філігрань *голова блазня*, напр., арк. 87–88 – сх. Лауцявичюс № 2573 (1680). У Сперанського вказано, що збірник написаний скорописом XVII ст. [453, с. 32–33].

До нотних збірників також належать: *Празники* (ф. 310, № 129) кінця XVII – початку XVIII ст. (4°, 180 арк.). На аркушах рукопису наявні філіграні: *голова блазня з 7 зубцями // FL*, арк. 1–173 – сх. Дианова 1997, № 341, 343 (1691); *герб 7 провінцій // CDG*, арк. 175–178 – под. Неаууд № 3146 (1711). Уточнення жанру, датування та опис кодексу проведені Е. Клименко [320, с. 194–195, № 55]. У каталозі Сперанського – Свята на нотах, писано півуставом XVII ст. [452, с. 5–6], а в Ю. Ясіновського час написання кодексу проставлено першою половиною XVIII ст. [528, с. 154].

Список *Ірмологіона* (ф. 310, № 158) зроблено в останній третині XVII ст. (4°, 270 арк.), на аркушах рукопису філіграні: 1) *герб*, Каманін № 727–729 (1679); 2) *герб м. Шенберга*, Каманін № 1082 (1680). Датування й опис кодекса проведено Ю. Ясіновським [528, с. 154, № 183; 34, с. 194, № 198]. У Сперанського вид пам'ятки вказано, як Обиход нотний, що написаний південно-руським письмом кінця XVII або початку XVIII ст. [453, с. 15].

Збірник *Обиход та Трезвони* (ф. 310, № 176) писано в 80–90-х роках XVII ст. (8°, 251 арк.). Уточнення жанру, датування та опис кодексу проведено Е. Клименко, нею виявлено в рукописові такі філіграні: *герб Амстердама* чотирьох різновидів: 1) арк. 2–35 – сх. Дианова 1998, № 363 (1696–1703); 2) арк. 45–60 – сх. Дианова 1998, № 96–103 (1693–1696); 3) арк. 149–177 – сх. Дианова 1998, № 230–231 (1678, 1681); 4) арк. 90–191 – под. Дианова 1998, № 229 (1667); *голова блазня з 7 зубцями на комірі*, має два варіанти: 1) арк. 9–16, 108–115 – сх. Дианова 1997, № 432 (1692, 1693); 2) арк. 213–221 – сх. Дианова 1980, № 494 (1690); *герб 7 провінцій*, арк. 38–44, 61–89, 116–123 – под. Дианова

1980, № 874–881 (1687–1693) [320, с. 135–140, № 21]. В опису М. Сперанського вказано – Збірник нотний кінця XVII ст. [453, с. 33–34], у Ю. Ясиновського – Ірмологіон крюковий кінця XVII – початку XVIII ст. [528, с. 154, № 184].

Значну групу рукописів становлять збірники слів, повчань та житій, серед яких:

- *Повчальні слова Авви Дорофея* (ф. 310, № 11), які можна віднести до 10–20-х років XVII ст. (4°, 166 арк.). На аркушах рукопису наявні філіграні: 1) *герб*, напр., арк. 81/84 – сх. Каманін, № 847 (1614–1615), сх. Лауцявичюс № 1173 (1616); 2) *орел одноголовий*, напр., арк. 137/140 – сх. Лауцявичюс № 184 (1629–1631); 3) *герб*, арк. 144–145 – сх. Каманін № 1138 (1624) та інші знаки. В опису Є. Петухова тільки вказано, що рукопис писано півуставом XVII ст., а в Сперанського уточнено – писано півуставом у першій половині XVII ст. [426, с. 14 № 6; 452, с. 27–29].

- *Збірник слів та житій* (ф. 310, № 17) створений у 20-х роках XVII ст. (4°, 457 арк.). Наявна філігрань *гличик*, напр., арк. 13–14 – сх. Гераклитов 1963, №№ 777, 789 (1625, 1626). У Сперанського тільки зазначено, що це Збірник, писаний півуставом першої половини XVII ст. [454, с. 38–43].

- *Житіє Варлаама Хутинського* (ф. 310, № 20), останньої чверті XVII ст. (4°, 177 арк.), що засвідчують філіграні: 1) *герб міста Амстердама / В // PD*, напр., арк. 2/5 – сх. Гераклитов № 31 (1689); 2) *голова блазня*, напр., арк. 33/39 – сх. Гераклитов № 1374 (1678). У Сперанського – збірник писано півуставом кінця XVII ст., на папері водяні знаки двох типів: на арк. 1–8 знак, схожий з № 857 у Тромоніна (початок XVII ст.), на арк. 9–177 знак – сх. № 384, 385 у Тромоніна (кінця XVII ст.: 1676–82) [454, с. 46–47].

- *Житіє Кирила Білозерського* (ф. 310, № 21) писано в 60–70-х роках XVII ст. (4°, 104 арк.) на папері, на якому фіксується тільки один водяний знак *герб міста Амстердама*, напр., арк. 51/52 – сх. Дианова 1998, № 229 (1667). У Сперанського – рукопис писано півуставом другої половини XVII ст., водяні

знаки по типу підходять до № 484–488 прикладів альбому Лихачова 1899, віднесених у нього до 1650–1700 рр. [454, с. 47–48].

- *Служба і житіє Мартина Білозерського* (ф. 310, № 22) відносимо до 40-х років XVII ст. (4°, 120 арк.) за філігранню *голова блазня*, напр., арк. 18/19 – сх. Гераклитов, № 1411 (1648). У Сперанського тільки вказано, що рукопис писаний півустановом останньої чверті XVII ст. [454, с. 48–49].

- *Житіє тверського князя Михайла Ярославовича* (ф. 310, № 23) писано в 80–90-х рроках XVII ст. (4°, 161 арк.). На папері проглядають дві філіграні: 1) *голова блазня*, арк. 1–35 – сх. Гераклітов, № 1388 (1692); 2) *герб міста Амстердама*, арк. 38–61 – сх. Дианова 1998, № 32 (1690, 1691). У Сперанського зазначено, що текст Житія писано півустановом у другій половині XVII ст. [454, с. 49–50]. В. Перетц, досліджуючи текст Житія і пішовши за широким датуванням М. Сперанського, встановив, що він належить до третьої редакції Житія, тому що містить надгробний плач княгині, далі – похвалу й сказання про перенесення мощей (1655) [415, с. 12].

- До конволютів належить *Збірник житій* (ф. 310, № 28), складений з рукописних текстів 40-х років XVII ст., арк. 1–247, та 40–50-х років XVI ст., арк. 248–660, на аркушах якого відповідно розміщені такі філіграні: 1) *стовпи* арк. 6/9 – под. Гераклитов № 1125, 1129 (1636–1638 рр.); 2) *літера Р* арк. 199/202 – тип Briquet № 8627, 8645 (1540 р.); 3) *долоня з літерою О в манжеті з фестонами, під короною* арк. 238/239 – тип Лихачев № 1770 (1550 р.); 4) *долоня в манжеті з фестонами, під короною* арк. 382, тип Лихачев № 1746 (1551 р.). У Сперанського вказано відомості про те, що в Збірнику тексти на арк. 1–247 зв. писано скорописом початку XVII ст., а на арк. 248–660 – півустановом кінця XVII ст. [454, с. 57–61]. Передатування та опис кодексу проведено О. Івановою [97, с. 186–187, № 91].

- Рукопис *Служба Тихвинській Богоматері та чудеса* (ф. 310, № 31) написаний у кінці XVII ст. (4°, 348 арк.) [454, с. 67–70], про що свідчить філігрань *герб міста Амстердама*, напр., арк. 3/4, 93/94 – сх. Дианова 1998, № 145 (1692).

- *Служба і життє Александра Свирського* (ф. 310, № 100) писано в другій чверті XVII ст. (8°, 194 арк.). На папері філіграні: 1) *герб*, арк. 7–8/13–14 – сх. Дианова 1980, № 1055 (1629); 2) *ріг достатку*, арк. 54, 61/56, 59 – сх. Дианова 1980, № 1134 (1647). У Сперанського – писано півустановом XVII ст. і зазначено, що на звороті верхньої кришки оправи є запис, зроблений скорописом 1 вересня 1700 р. [455, с. 4–5].

- *Служба і життє Макарія Желтоводського* (ф. 310, № 101) писано в 20-х роках XVII с. (4°, 115 арк.). На папері виявлено такі водяні знаки: 1) *виноград / IB*, напр., арк. 42/45 – тотож. Дианова 1980, № 101 (1623); 2) *орел двохголовий / IM*, напр., арк. 98/101 – сх. Дианова 1980, № 1024 (1628, 1629). У Сперанського тільки вказано, що рукопис писано півустановом кінця XVII ст. [455, с. 5–6].

- *Збірник слів та повчань* (ф. 310, № 174) належить до 80–90-х років XVII ст. (4°, 31 арк.), на що вказує філігрань *герб міста Амстердама // IM*, напр., арк. 16–19 – сх. Дианова 1998, № 290 (1688–1690). У Сперанського – Збірник, писаний скорописом кінця XVII ст. [453, с. 30–32]. Також наявний *Збірник старообрядницький* (ф. 310, № 102.), конволют, складений з рукописів 60–70-х років XVII ст. та початку XVIII ст. (8°, 349 арк.). На папері водяні знаки: 1) *герб*, напр., 34, 35/40, 41 – сх. Дианова 1980, № 263 (1670); *герб міста Амстердама*, напр., арк. 129, 136/132, 133 – сх. Дианова 1980, № 176 (1700). У Сперанського вказано, що рукопис писаний півустановом з кіновар'ю різних рук кінця XVII – початку XVIII ст. [455, с. 6–13]. У конволюті

- *Зерцало – Пчола* (ф. 310, № 118) XVII–XVIII ст. (4°, 239 арк.) не простежуються філіграні на аркушах 1–126, на яких писано текст Зерцала, що свідчить про те, що рукопис створений у XVII ст. [352, с. 43]. Наявні філіграні з арк. 127, текст Пчоли писаний на аркушах 135–239: 1) *герб міста Амстердам // CPPDC*, напр., арк. 135/140 – сх. Дианова 1998, № 204 (1687); за таблицею в альбомі Клепікова під № 960 зазначено ці літери і вказано 1702, 1703 рр.; 2) *лев*, напр., арк. 191/198 – сх. Лауцявичюс № 2317 (1702). У Сперанського

рукопис подано, як Збірник XVII ст. південно-руського скоропису [455, с. 28–30].

До світських рукописів відносяться такі: *Буквиця* (ф. 310, № 32) кінця XVII ст. (сувій у паперовий стовпець довжиною в п'ять аркушів). На папері наявна філігрань *герб / Н[IC]* – сх. Дианова 1980, № 884 (1699). В опису Є. Петухова рукопис подано без назви, тільки вказано, що це сувій, писаний скорописом XVII ст. [426, с. 14, № 8], а в опису Сперанського – *Пропис*, писано скорописом кінця XVII ст. [454, с. 70]. Назвав рукопис *Буквицею* О. Грузинський, вивчаючи й описуючи його в 1914 р., при цьому відзначивши, що він може слугувати надійним посібником при вивченні московського скоропису XVII ст., оскільки є скорописною азбукою, з цікавими варіантами різних букв, хоча й обривається літерою *П* [415, с. 21–23].

Рукопис *Троянська війна* (ф. 310, № 35) написано, як встановила М. Іваннікова, в 90-х роках XVII ст. (4°, 234 арк.) [285, список джерел № 75]. В описах Є. Петухова та М. Сперанського вказано, що рукопис писано скорописом XVII ст., у Сперанського ще відзначено, що на аркушах є водяний знак *леви, які підтримують щит з хрестами і короною* (тобто – *герб міста Амстердам*) [426, с. 14, № 7; 454, с. 79].

Хронограф (ф. 310, № 38) писаний у 40-х роках XVII ст. (2°, 749 арк.). Встановлення редакції кодексу (*Хронограф руський 1620 р., другої редакції*) та датування проведено М. Іванніковою [290, с. 225–230, № 2], при цьому дослідницею виявлено одинадцять філіграней, зокрема п'ять типів *лілії на щиті під короною* – напр., арк. 1–8 – сх. Дианова 1980, № 905 (1643); арк. 57–264 – тотож. Лауцявичюс № 2165 (1639); арк. 729–741 – сх. Дианова 1980, № 917 (1636) (Данова, 1980), та *лев у гербовому щиті*, арк. 233–248, тотож. Дианова 1980, № 866 (до 1642); *герб Базеля*, арк. 267–270, сх. Дианова 1980, № 1139–1140 (1632, 1646–1654). У Сперанського вказано, що *Хронограф* писано скорописом XVII ст. [454, с. 81–83]. Л. Гнатенко датувала рукопис 30–40-ми роками XVII ст. і вказувала на філігрань *лілія на щиті під короною*, сх. Лауцявичюс № 2165, 2166 (1639, 1643–1644) [216, с. 41–42, 59–60, 80–81, №

12, 36, 72]. Ще один *Хронограф* (№ 39), писаний у 80-х роках XVII ст. – не пізніше 1693 р. (2°, 677 арк.), на аркушах якого розміщується вісім філіграней, серед яких *лілія під короною на генеральному щиті*, арк. 1–7, 16–39, 45–98, 107–186, 188–219, 264–271, 295–469, 522–647 – под. (без літер *LD*) Лауцявичюс № 2165 (1639), Дианова 1980, № 910 (1647 р.) та п'ять типів *голови блазня*, зокрема, напр., арк. 235–242 – тотож. Дианова 1997, № 199 (1677–1683), арк. 99–106 – тотож. Дианова 1997, № 233 (1680). Встановлення редакції кодексу (*Хронограф* руський 1620 р., першої редакції) та датування рукопису проведено М. Іванніковою [290, с. 222–225, № 1], пізніше, в дисертаційній роботі, час написання кодексу вченою подано як 70–90-ті роки XVII ст. [285, список джерел № 77]. В опису Сперанського тільки зазначено, що *Хронограф* писано скорописом XVII ст. [452, с. 83–85]. Л. Гнатенко датувала рукопис серединою XVII ст. і вказувала на філігрань *лілія на щиті* – сх. Лауцявичюс, № 2165 (1639 р.) [216, с. 60, № 37].

Цікавий рукопис *«История в пам'ять прийдущим родам...»* (ф. 310, № 41) (останньої чверті XVII ст. (2°, 306 + VIII арк.) [285, список джерел № 78]. У Сперанського – рукопис XVII ст. з водяними знаками декількох видів: 1) більше всього підходить до № 457 (XVII), 2) до № 469 Лихачова (1676) [452, с. 86]. *Новий літописець* (ф. 310, № 166), датований М. Іванніковою кінцем XVII ст. [285, список джерел № 79] (4°, 411 арк.). У Сперанського вказано, що писаний рукопис скорописом другої половини XVII ст. [453, с. 25].

Серед кириличних кодексів та уривків ніжинського зібрання, які в каталогах М. Сперанського датовані XVII або кінцем XVII – початком XVIII ст., сучасними дослідниками були передатовані й описані як писемні пам'ятки XVI, кінця XVI – початку XVII та XVIII ст.: Л. Гнатенко (ф. 310, № 12, 50, 168), О. Івановою (ф. 310, № 28, у складі конволюта, див. вище посилання на рукопис), Ю. Ясіновським, Е. Клименко (ф. 310, № 128): *Паренезис Єфрема Сиріна* (№ 12) відноситься до середини XVI ст. (2°, 241 арк.), *філігрань герб* – сх. Лихачов, № 2879 (1530–1550). У Сперанського тільки вказано, що рукопис писано півуставом XVII ст. [453, с. 29–32].

[Требник] (ф. 310, № 168) складений у другій чверті XVI ст. (8°, 9 арк.). У Сперанського – Уривок сербського письма XVII ст. [453, с. 26–28]. Однак філігрань = *голова бика з хрестом, обвитим змією*, арк. 1/3 – сх. Лихачов, № 3420 (1538), свідчить про XVI ст.

Тріодь Пісна і Цвітна (ф. 310, № 128) писана в 20–40-х роках XVIII ст. (4°, 201 арк.), про що свідчать філіграні *герба Амстердама* трьох різновидів: 1) арк. 1, 8 – под. Дианова 1998, № 427 (1733); 2) арк. 67–75, 107–113 – сх. Дианова 1998, № 349 (1733), № 352 (1735); 3) // *LAROCHE* напр., арк. 11–66 а, 76–106, 114–192 – под. Неаууд № 417 (1720). Уточнення жанру, датування та опис кодексу проведено Е. Клименко [320, с. 198–200, № 58]. В опису Сперанського рукопис поданий як Тріодь нотна кінця XVII ст. [453, с. 5], в Ю. Ясіновського – Тріодь нотолінійна другої половини XVIII ст. [528, с. 154].

Отже, щодо рукописної книги XVII ст. із зібрання ІФІБ (ф. 310), то вона потребувала суттєвого передатування та встановлення коректних назв. До кодексів та уривків XVII ст. нами зараховано 28 рукописів, з яких тільки п'ять мають сучасні повні археографічні, кодикологічні та палеографічні описи, зроблені М. Іванніковою (№ 38, 39) й Е. Клименко (№ 4, 129, 176), та один – короткий опис, зроблений Ю. Ясіновським (№ 158).

Цей аналіз проказує важливість атрибуції за палеографічними альбомами та знання типологічних філіграней, свідчить про необхідність передатування рукописів перед тим, як досліджувати рукописно-книжну культуру певного часу.

Те саме стосується й перегляду описів М. Петрова та О. Лебедева, присвячених зібранню ЦАМ КДА, та встановлення ними хронологічно звуженої непрямої дати написання кириличних українських РК XVII ст., хоча О. Лебедєв і спирався на водяні знаки датованих рукописів, переважно поданих у філігранологічних альбомах XIX ст. К. Тромоніна (1844) [471] та М. Ліхачова (1891, 1899) [356]. Крім того, він враховував різні записи на сторінках рукопису, які могли сприяти більш точному його датуванню. Якщо

таких даних рукопис не мав, то дати подавалися за типом почерку в межах століття.

У каталозі О. Лебедева саме так вказуються українські кодекси XVII ст.: Ірмологіони нотовані (ф. 301, № 86 – 1640-х років; № 87 – 1680-х років; № 88 – 1680–90-х років.; № 89, № 90 – 1690-х років; № 91 – 1640-х років; більш широким датуванням № 96 – 1697–1710-х років); Збірник проповідей, приписуваних Варлааму Ясинському (№ 226 – 1690-х років). Два кодекси вченим були датовані кінцем XVI ст.: Книга Діонісія Ареопігита (ф. 301, № 215 – 1580-х років) та Устав церковний (ф. 301, № 195 – 1590–1600-х років). Віднесення двох останніх кодексів до XVII ст. було проведено Л. Гнатенко та О. Івановою при підготовці каталогу XVI ст. [297].

При написанні дисертаційної роботи нами були уточнені атрибууючі дані описів українських кодексів XVII ст., О. Лебедева (1916), а також такі, що були включені до каталогу Ю. Ясіновського, зокрема: *Ірмологіон нотований* (№ 86 Л) [57], який є конволютом (30–40-х років XVII ст., середини XVIII ст. та 1803 р.), що надійшов до ЦАМ КДА в червні 1884 р. від Д. Сікорського, священика с. Заячковки Уманського повіту. В «Известиях Церковно-археологического Общества при Киевской духовной Академии» (далі «Изв. ЦАО») вказано, що це – нотний Ірмолой на 255 арк.; з 1 до 46 арк. писані в 1803 р, а інша частина може бути віднесена до XVII ст. [300, с. 604].

При широкому датуванні цього рукопису О. Лебедевим – 1640–1803 рр. – подано таку інформацію: «на нових аркушах герб Ярославля, букви МВСЯ (у Лихачова немає), в старих – Лихачев, Бумага № 579. Перші аркуші рукопису 1803 р.» [353, с. 36–37]. Ю. Ясіновський у ґрунтовній праці «Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть : каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження» (1996) датує кодекс серединою XVIII ст. В описові кодексу вченим описано водяний знак на папері «вершник на коні зі списом під короною» [528, с. 403, № 796]. Цей знак, невідомий тоді О. Лебедеву, є знаком *Агнець великодній*, який представлений на всіх аркушах (арк. 51–252) рукописної частини XVII ст. і який схожий (далі – сх.) до знака з

альбому Лауцявичюса під № 582 (1636). У кодексі наявні й пізніші за часом філіграні: 1) вершник, на арк. 7–8 – сх. Лауцявичюс № 3542 (1796), 2) герб Ярославля = МВСЯ, арк. 27–28 – сх. Тромонин № 959 (1801), 3) літери РФ у рамці, арк. 253, 255 – подібні (далі – под.) Тромонин № 1035 (1753), 5) літери АГ у рамці, арк. 254 – сх. Тромонин № 1080 (1732).

Отже, поглиблене філігранологічне дослідження показало, що кодекс є конволютом 30–40-х років XVII ст., середини XVIII ст. та 1803 р., який був складений у грудні 1803 р. ієреєм Миколаєм Миколайовичем, настоятелем Свято-Димитріївської церкви с. Несторовки (запис на арк. 2). Ним було зроблено титульний аркуш та написано перші 50 аркушів, якими було відновлено неповно збережений текст Ірмологіона XVII ст. *Ірмологіон нотований* (ф. 301, № 87 Л.) [58] писаний у 90-х роках XVII ст., який надійшов до ЦАМ КДА в березні 1890 р. від П. Лебединцева, кафедрального протоієрея Києво-Софійського собору. В «Изв. ЦАО» час написання рукопису подано як початок XVIII ст. [300, с. 159]. О. Лебедевим датування кодексу 80-ми роками XVII ст. проведено за філігранню *голова блазня з п'ятьма бубонцями*, Лихачов, Бумага: № 502 = на папері з цим знаком у 1684–1686 була написана книга № 68 з Архіву Міністерства юстиції [353, с. 37]. Ю. Ясіновський датує Ірмологіон 1696 р., за датою написання художником мініатюри із зображенням царя Давида з Псалтирем (арк. 3 зв.) [528, с. 245, № 320]. О. Лебедев теж указував на наявність мініатюри з датою, але не вважав її часом написання рукопису. Ним була вказана і наявна на арк. 52 зв. вписана мініатюра із зображенням Іоанна Дамаскіна з датою 1755 р.

У цьому кодексі нами були ідентифіковані такі філіграні: 1) герб Амстердама, арк. 2 – сх. Дианова 1998 № 35 (1692), 2) лев // ВС, арк. 39 – сх. Гераклитова № 306 (1697), 3) голова блазня з п'ятьма бубонцями, напр., арк. 40, 46 – под. Гераклитов № 1316 (1704). Вірогідно, рукопис був писаний на початку 90-х років XVII ст. (до 1696 р., коли на арк. 3 зв. була написана мініатюра). *Ірмологіон нотований* (ф. 301, № 88 Л.) [59] кінця XVII ст., який надійшов до ЦАМ КДА у 1905 р. від протоієрея М. Брайловського, настоятеля

Києво-Печерської Феодосійської церкви. В «Отч. ЦИАО» вказано, що Ірмологіон писаний на лінійних нотах у кінці XVII – на початку XVIII ст. [408]. О. Лебедев датував кодекс 1680–1690-ми роками [353, с. 37–38] і для підтвердження датування вказував філігрань герб Амстердама за типом Лихачев, Бумага, 496 = Wibiral 10 m, 500 = Тромонин 545 (рукопису 1681 р.) та вершник, але без посилання на довідник.

Досліджуючи Ірмологіони, Ю. Ясіновський датує кодекс кінцем XVII ст. за водяними знаками герб Амстердама та Аламода, але також не робить посилання на філігранологічні альбоми [528, с. 222, № 261]. У рукопису нами встановлено чотири філіграні: герб міста Амстердама, двох типів: 1) арк. 26–27 – сх. Дианова, Костюхина № 175 (1698), 2) арк. 234–235 – сх. Дианова 1998, № 242 (1678), 3) Аламода, арк. 385/390 – сх. Лауцявичюс № 69 (1701), 4) герб (?) арк. 395–396 – сх. Лауцявичюс № 1229 (1690), які підтверджують датування Ю. Ясіновського. *Ірмологіон нотований* (ф. 301, № 89 Л.) [60] кінця 80-их – 90-их рр. XVII ст., що надійшов до ЦАМ КДА у грудні 1882 р. від Л. Мацієвича, вчителя Кишенівської духовної семінарії. В «Изв. ЦАО» час його написання вказано як кінець XVII ст. [302]. О. Лебедевим було проведено датування рукопису 90-ми роками XVII ст. за філігранню в альбомі Лихачова, Бумага, 684 = Тромонин № 1354 (з книги, надрукованої в 1697 р.) [353, с. 38]. Ю. Ясіновський ідентифікував у рукописові дві філіграні за альбомом Лауцявичюса: 1) Аламода № 66–68 (1677–1690), 2) знак (?), поданий у розділі різне, № 4254 (1694 р.), але вважає, що за почерком пам'ятка створена ближче до XVIII ст., і тому її можна датувати кінцем XVII – початком XVIII ст. [528, с. 253, № 350].

За нашими спостереженнями, водяний знак *Аламода* (арк. 27–28) більш схожий до рисунка в альбомі Лауцявичюса під № 24 (1687 р.), а друга, встановлена Ю. Ясіновським, філігрань (арк. 40–41) – відповідає № 4254 (1694), тому датою написання рукопису є скоріше кінець 80-х – 90-ті роки XVII ст. *Ірмологіон нотований* (ф. 301, № 90 Л.) [61] середини XVII ст., надійшов до ЦАМ КДА в листопаді 1882 р. від І. Мироновича, священника с.

Яблонова Київської губернії. В «Изв. ЦАО» вказано, що рукопис XVII ст., з вказівкою на записи 1700 і 1732 pp. [302, с. 174]. О. Лебедев датував рукопис 90-ми роками XVII ст. [353, с. 38–39] і вказував в описові, що філігрань нагадує рисунок № 26 (зверху, особливо букви) у Лаптева (1536 р) [350]. Ю. Ясіновський за філігранню Аламода датував пам'ятку останньою чвертю XVII ст., але не подав посилання на філігранологічний альбом [328, с. 193, № 196]. При опрацюванні рукопису нами встановлені такі філіграні: 1) перев'язь на гербовому щиті, арк. 68–69 – сх. Дианова, Костюхина № 1051 (1643), 2) Аламода, арк. 108–109 – под. Лауцявичюс №1 (1668). На нашу думку, кодекс писаний у середині XVII ст. *Ірмологіон нотований* (ф. 301, № 91 Л.) [62] 40-х років XVII ст., надійшов до ЦАМ КДА у 1905 р. від протоієрея І. Ольшевського. В «Отч. ЦИАО» кодекс подано під датою XVIII ст. [409, с. 8].

Датуючи кодекс 40-ми роками XVII ст. О. Лебедев в описі тільки вказав, що в рукопису наявна філігрань *Великий глечик* з однією ручкою, з прикрасами на кришці, лілеєю й напівмісяцем і що в альбомі Ліхачова такого рисунка немає [353, с. 39]. Ю. Ясіновський встановлює філігрань за альбомом Гераклітова №№ 645–646 (1628–1630 pp.) і датує кодекс другою чвертю XVII ст. [528, с. 108, № 19]. За нашими спостереженнями, водяний знак, напр., на арк. 226–227 більш схожий до рисунка в цьому альбомі під № 716 (1644), що підтверджує датування, подане О. Лебедевим.

Ірмологіон нотований (ф. 301, № 96 Л) [64] останньої третини XVII ст., який надійшов до ЦАМ КДА в 1904 р. від С. Ковальського, священника с. Великі Прицьки Київського повіту. В «Отч. ЦИАО» подані відомості про те, що кодекс написано між 1697 і 1710 pp. [408, с. 14], це датування подає в каталозі й О. Лебедев, вказуючи такі філіграні: великий двоголовий орел по типу Ліхачова, Бумага, 445 = Hausmann, № 46 і вершник с мечем [353, с. 41]. Ю. Ясіновський датував *Ірмологіон* кінцем XVII – початком XVIII ст., проте в описові ще подав філіграні, на які не вказав О. Лебедев – поштар та мальтійський хрест під короною, але без посилання на філігранологічний альбом [528, 253–254, № 351]. Нами встановлені за філігранологічними

альбомами водяні знаки, вказані у згаданих вище дослідників: 1) орел двоголовий, арк. 17/20 – сх. Дианова, Костюхина № 1038 (1671), 2) поштар, арк. 62–63 – сх. Лауцявичюс № 2785 (1728), 3) хрест, арк. 94–95 – сх. Лауцявичюс № 1767 (1741), проте на аркушах останньої третини кодексу наявна ще філігрань, яка погано проглядається і поки не піддається ідентифікації. Спираючись на досліджені водяні знаки, кодекс можна датувати кінцем XVII – другою чвертю XVIII ст.

Також нами було проведено атрибуцію часу написання й уточнення кодикологічних і археографічних даних *Книги Діонісія Ареопагіта* (ф. 301, № 215 Л) [66] та *Збірник проповідей* (ф. 301, № 226 Л) [67].

Книга Діонісія Ареопагіта була популярна у східних слов'ян, твори письменника поширилися через південнослов'янські переклади ще з часів Київської Русі. Серед збережених списків, як зазначають С. Мількова та А. Смирнова, знайдено екземпляр, який належав митрополиту Київському і всієї Русі Кипріяну, також є припущення, що деякі списки творіння автора побутували і в Новгороді. Але списки, які збереглися, датуються XV або рубежем XV–XVI ст. [303, с. 149]. Досліджуваний нами кодекс є списком середини XVII ст., який був подарований до ЦАМ КДА в лютому 1886 р. Геронтієм, ієромонахом Задонського монастиря. В «Изв. ЦАО» вказано, що рукопис – XVII ст. [303, 149]. О. Лебедевим рукопис був датований 80-ми роками XVI ст. за філігранню – ворота фортеці з літерою S, Лихачов, Палеогр. знач. № 4180 = ворота фортеці, з двома банями, на малюнку, що відтворює землю перед воротами, знак нагадує букву «Q». З письма за підписом графа Буркхарда VI Барбійського («zu Warbu») від 1585 р. (зібрання автора) [353, с. 81-82]. При встановленні часу написання рукопису нами виявлені філіграні, на підставі яких час написання рукопису можна віднести до середини XVII ст.: 1) ворота, арк. 13, 105 – под. Гераклитов № 41 (1638), 2) голова блазня, арк. 230, 252 – сх. Гераклитов № 1188 (1649), 3) філігрань (?) напр., арк. 262 – сх. Гераклитов № 1505 (1644), 4) голова блазня = LD, арк. 284–285 і форзаци нижньої кришки оправи – тот. Дианова, Костюхина № 503 (1658); також наявні

філіграні на арк. 267, 275, які погано проглядають й ідентифікації не піддаються.

Збірник проповідей приписується Варлааму Ясинському і був укладений, вірогідно, в кінці 80-х або на початку 90-х років XVII ст. До ЦАМ КДА збірник проповідей, проповідуваних переважно в Києві, з додаванням Синописа або келійного Літопису Св. Димитрія Ростовського, писаний ним самим, надійшов у січні 1892 р. від І. Яковина, який отримав рукопис з села Ярославець Глуховського повіту Чернігівської губернії [304, с. 647]. Перший дослідник Збірника М. Петров у своїй роботі також схиляється до думки, що це рукописний збірник XVII ст. Автор звертає увагу, що назви проповідей у творі вказують на місця їх виголошення у відповідні свята і дні пам'яті святих: Києво-Печерський монастир («Слово на день памяти преподобного Феодосія Печерскаго»), «Слово на день успения преподобнаго Феодосія Печерскаго», «Слово на день Успения Пресвятой Богородицы»), Пустинно-Миколаївський монастир («Слово на день преставления святителя и чудотворца Николая») і Києво-Межигірський Преображенський монастир (одне зі Слів на свято Преображення) в Києві, а також поза його межами – в Ніжинській Покровській церкві («Слово на Покров пресвятой Богородицы») і в Стародубі зі згадуванням імені полковника Михайла Миклашевського («Слово на собор св. архистратига Михаила»), де, очевидно, Печерський архімандрит бував за своїми обов'язками. Учений також припускав, що в 1697 р. Варлаам Ясинський, будучи в похилому віці, передав свої рукописні проповіді Димитрію Ростовському для підготовки їх до друку, але цей задум так і не був реалізований [418, с. 93–105]. О. Лебедєвим Збірник проповідей датовано 90-ми роками XVII ст. і вказано лише філіграні – Лихачев, Бумага, № 683 = Тромонин № 1355 (з книги, надрукованої в Києві у 1697 р.), двоголовий орел, № 682 = Тромонин, № 1245 (1694 р.) [с. 86], проте в рукопису багато філіграней: 1) Аламода, арк. 4 – сх. Лауцявичюс № 26 (1695), 2) орел двоголовий, арк. 13/16 – сх. Лауцявичюс № 464 (1680), 2) Аламода, арк. 21/24 – сх. Дианова, Костюхина № 1257 (1682), 3) поштар, арк. 41/44 – сх. Дианова,

Костюхина № 116 (1693), 4) монограма, арк. 48–49 – сх. Дианова, Костюхина № 91 (1692), 5) герб (?), на арк. 58/61 – сх. Лауцявичюс 1363 (1691), 6) якір, арк. 182/185 – сх. до Лауцявичюс № 1436 (1689 р.), 7) лев, арк. 398–399 – сх. Каманін, Вітвіцька № 551 (1683). Спираючись на проведенне дослідження філіграней та кодикологічний запис на арк. 194 про купівлю книги 29 вересня 1691 р., вважаємо, що збірник був укладений у кінці 80-х або на початку 90-х років XVII ст., до часу внесення купчого запису.

Проведений розгляд даної проблеми і перегляд групи українських кириличних рукописних кодексів XVII ст., описаних у попередні роки, за сучасними науковими даними філігранології дав можливість уточнити час написання кодексів, поданих у попередніх каталогах.

3.2. Рукописні кодекси, в складі яких знаходяться стародруковані книги, твори, фрагменти

Питання взаємодії української рукописної книги XVII ст. зі стародрукованою книгою XVII ст. є важливим для вивчення книжної традиції. Археографи завжди звертали увагу на необхідність ґрунтовного вивчення цього питання, вироблення основних методичних підходів до такого типу книг, методики їхньої атрибуції та опису. Співіснування рукописної традиції і друку створило особливі умови для рукописно-книжної культури, коли розвивається переписування не лише рукописів, але й стародруків, що ставить перед кодикологами особливе завдання – встановити друковані протографи, проаналізувати мистецькі впливи в оздобленні та гравюрі, в техніці розташування сторінок тощо.

У першу чергу переписувалися друковані богослужбові книги, що безумовно пояснюється недостатнім тиражуванням книг. Особливе місце в цьому процесі належало Євангелію. Поширеним було і переписування Апостола, Псалтиря та інших книг. В Україні друк Євангелій було розпочато в

1636 р, ці книги також поширювалися в рукописних копіях, що необхідно враховувати при вивченні рукописних Євангелій. Відомо, що першою точно датованою друкованою книгою на території України був «Апостол» 1574 р. з друкарні І. Федорова [331, с. 57–58]. З друкарень І. Федорова вийшло багато відомих богослужбних і навчальних творів, серед яких «Буквар», «Новий Завіт», «Псалтир» тощо [331, с. 59], які надалі переписувалися.

Відбувається видання цілого ряду абсолютно нових полемічних богословських і учительних книг, що активно переписувалися, зокрема з острозьких видань: «Апокрисиса Христофора Филалета» (1598–1599) і «Отписи на лист Ипатия Потия» (1598) тощо.

Переписування книг, що спершу побачили світ в друкованому вигляді, сприяло поширенню цих творів, наклад котрих був обмеженим. Так, в Україні було видано 1619 р. Граматику Мелетія Смотрицького, яка стала першою граматиною церковнослов'янської мови української редакції, набула значної популярності в східному слов'янстві і в подальшому ще не один раз перевидавалася, зокрема в Москві в 1648 р. Як вказує В. Німчук, московське видання Граматики вийшло зі значними відмінностями від першого видання: титульний аркуш відсутній, відразу ж починається текст зі словами «Що є Граматика ...» і містить вже 378 арк., що значно менше, ніж перше видання, яке містило 502 арк. Автор не вказувався можливо тому, що М. Смотрицький свого часу перейшов до унії, за що і піддавався утискам [399, с. 22]. Рукописний список Граматики М. Смотрицького 90-х років XVII ст. зберігається в ІР НБУВ у зібранні ЦАМ КДА під № 483 П.

Отож при сучасному кодикологічному описуванні рукописних книг важливо звертати увагу на особливості, розбіжності у виданнях і рукописних списках книг, яскравим прикладом чого є ці два видання Граматики. Загалом у першій половині XVII ст. було видано лише кілька посібників для вивчення граматики і лексики, а в другій половині XVII ст. вони взагалі не друкувалися, тому поширювалися в рукописних копіях. Перший підручник з української історії Інокентія Гізеля «Синопис» [88] був складений і виданий у 1674 р.

тиражем близько 30 примірників. Підручник двічі видавався: 1678, 1680 рр., з доповненням автора, що так само треба обов'язково враховувати при описі рукописних «Синописів».

Значний вплив на українську рукописну і друковану книжність мала в той час Росія. У другій половині 20 – на початку 30-х років XVII в. офіційно діяла заборона на поширення в Московській державі литовських рукописів і стародруків. Потім було санкціоновано заборону на ввезення і торгівлю українських і білоруських книг, а потім їхню тотальну конфіскацію в прилеглих з Річчю Посполитою землях. На думку А. Буличова, це свідчить про політичні акції, а не про оборону віри, яка хронологічно співпала зі спробою в Литві в 1620-х роках створити автономний уніатсько-православний патріархат, який міг би стати за своїм статусом рівним московському [200]. Ці події негативно впливали на процес виробництва книг в українських скрипторіях і друкарнях, оскільки діяла заборона і на читання цих книг. У 30-х роках в Україні стали більш поширюватися московські видання, з яких також робилися рукописні списки. Надходили різножанрові видання. Зокрема, користувалося великим попитом московське видання Прологу (1641, 1643, 1659 і ін.) [423]. До цього часу в Україні пам'ятка побутувала тільки в рукописах, а після появи московського видання вона не друкувалася в XVII ст. в українських друкарнях. Цей факт також потрібно враховувати при описі рукописних прологів і перевірці друкованого протографа:

У рукописних списках поширювалися друковані книги богослужебного та світського характеру, нотні збірники піснеспівів, навчальні книги та ін. Рукописною книгою користувалися також і в освітніх навчальних закладах, варто лише згадати, скільки рукописних списків пережили перші українські рукописні граматики (зокрема, М. Смотрицького та І. Ужєвича).

У XVII ст. продовжувалася традиція переписування рукописних книг, основою яких були власне кодекси, тобто протографом для рукописної книги XVII ст. слугували рукописні джерела. Такий вид рукописів становить, мабуть, найбільший масив рукописних книг.

Серед рукописних зібрань нами виявлено багато кодексів XVII ст., списки яких зроблені зі стародрукованих книг, а також виявлено кодекси, які в своєму складі містять стародруковані тексти. Такими кодексами є переважно збірники-конволюти.

Атрибуція українських кириличних рукописних книг XVII ст., переписаних зі стародруків, є важливою і складною проблемою в українській палеографії. Дослідження українських кириличних кодексів, переписаних зі стародруків, повинні проводитися комплексно, враховуючи їхні основні особливості. На більшості з них є запис про їхнє списуванні зі стародруків, і це значно полегшує визначення оригінальності твору. Однак поряд є й РК, списані зі стародруків, у яких однак відсутні будь-які записи. Крім того, зустрічаються РК, списані зі стародруків, які не мали рукописного протографа.

При описі рукописних кодексів необхідно не тільки уточнення або встановлення самого факту переписування зі стародруків, якщо відсутні кодикологічні записи, а й, за можливості, встановлення власне протографа. Початкову дату написання рукописної книги можна побачити і в наступних списках та редакціях книг, але в таких рукописних книгах вже буде спостерігатися значна розбіжність в роках, адже папір, на якому написано рукописну пам'ятку, буде використаний вже більш пізніх років.

Історія книги – це не тільки історія соціального, культурного побутування книги, її оформлення і техніки створення, а ще й важлива історія текстів, ставлення до цих текстів самих створювачів, тобто писців та друкарів книги, а також історія різних прийомів так званого «виправлення книги» [330, с.7]. Більшість рукописних книг XVII ст. списана зі стародрукованих. Зокрема, звернемо увагу на *Ірмологій нотований* (ф. 301, № 346 П) [46]. Хоча початкові аркуші відсутні, і текст починається з пісні 6, Гласу 1, про те, що рукопис списано (вербально) зі стародруку свідчить запис на арк. 315: «*Сїа скара написаси с~ актаха: др҃Укованого Лво (в)ского. Ро (ку) бж~его ј (т) створени свта о~ тисичи ста Рга а ј (т) роже (с)тва х (с)ва, ꝥа тисичи х и го: м (с)ца ма (р). к~г~о дни*». Подібний запис є ще

також на арк. 338: «Сїа скара реи~стрї́ и~ списаси с тријди По (ст)нои и цвтнои, друкованих ки ј (о)ски (х). Року Бж~їа а ј (т) створена свта, #з, р. R, а~ ј (т) роже (с)тва х (ст)ва, #а, х, í, в го~, м (с)ца, апр (л)и, в~ д~ни». Дані записи є свідченням того, що Ірмологіон нотований написаний в 1652 р. і є рукописним списком друкованого львівського Октоїха. Підтвердження цьому знаходиться на аркуші 338: «Сїа скара реи~стрї́ и~ списаси с тријди По (ст)нои и цвтнои, друкованих ки ј (о)ски (х). Року Бж~їа а ј (т) створена свта, #з, р. R, а~ ј (т) роже (с)тва х (ст)ва, #а, х, í, в го~, м (с)ца, апр (л)и, в~ д~ни», тобто даний запис вказує на те, що рукописний кодекс списано в 1652 р. з друкованої Цвітної Тріоди. Завдяки віднайденим записам на сторінках рукопису визначено, що рукопис було списано зі стародрукованої книги в березні-квітні місяці 1652 р. Якщо брати окремо по виданням книг, то до 1652 р. Октоїхів, виданих у Львові, налічується 3 видання – 1630, 1639 і 1644 рр. У збірнику стародруків вказано кілька варіантів цього видання. Вони мають різні титульні аркуші, зміст і кількість сторінок. Це залежить, як вказує В. Гайдук, «від присвят різним особам, наявності або відсутності «Канонів Богородиці», «Припіла Григорія Синаита» [274, с. 30]. Якщо говорити про видання Тріодей, то до 1652 р. виданих у Києві нараховуємо чотири (1627, 1631, 1640 і 1648 рр.).

Те, що це рукописний список XVII ст., свідчать водяні знаки на папері, а саме: 1) герб Швейдниця, арк. 1–100, 109–136, 143–182 – под. Briqut 1185–1186 (1580 р.); 2) герб Дохна, арк. 101–108 – тот. Ностітц, № 223 (1640 р.); 3) двоголовий орел під короною, арк. 137–142, 183–287 – сх. Каманин, № 692 (1664 р.); 4) герб Равенсбурга, арк. 288–318 – тот. Ностітц, № 307 (1651 р.); 5) голова св. Іоанна, напр., на арк. 319–349 – тот. Ностітц, № 212 (1650 р.) [336, с. 30, № 9]. Зокрема, Ю. Ясіновський у своєму каталозі герб Швейдниця ідентифікує за філігранологічним альбомом Лауцявічуса з посиланням на № 1181–1184 (1615–1629 рр.) [528, с.152, № 103]. Ми також схилиємося до думки, що дана філігрань більш схожа до водяного знака в альбомі Лауцявічуса під

№ 1184 (1629), підтверджуючи, що нотний Ірмолої списаний в XVII ст. Також на звороті верхньої та нижньої кришок оправи вклеєний блок аркушів без філіграней, але з овальним штемпелем з літерами DD. Можна припустити, що ці аркуші були доклеєні вже XVIII ст., адже штемпелі на папері з'являються близько XVIII–XIX ст.

Ноталінійні Ірмолої як пам'ятки української гімнографічного мистецтва не дійшли до нашого часу в протографічних оригіналах, будучи книгою повсякденного користування. Окремі списки створювалися в різний час, у різних місцевостях та різними переписувачами-співцями. Тому всі вони мають певні відмінності як в зовнішньому вигляді, декорі, тексті, так і в доборі репертуарів та способів компонування їх у кодекси, а також і в музично-стильових особливостях [528]. В Україні були зроблені численні списки нотолінійних Ірмолоїв (їх нараховується близько тисячі), тож церковна монодія вправно функціонувала паралельно з багатослівною церковною музикою [335, с. 5].

Важливою для нас є також рукописний книга XVII ст. *Зодіак або Дорога до вічності 1685 р.* (ф. 307, № 474 П) [89]. У перекладі з грецької мови *zeodiakos* – колесо життя. Недивлячись на свою складність, це один з найбільш цікавих символів. Містить він дванадцять підрозділів, що співвідносяться з сімома планетами. Головним елементом так званого колеса життя є змії, який поїдає свій хвіст. Цей давній символ має вигляд кільця і несе в собі символ безкінечності, мудрості. Одна частина цього символу темна, інша світла, що можна порівняти зі зміною дня і ночі.

У християнстві зодіакальне коло взаємопов'язане з історією народження Христа. Так, в Одкровеннях св. Іоанна Богослова згадується: «И явилось на небе великое знамение: жена, обличенная в солнце; под ногами ее луна, и на главе ее венец из двенадцати звезд. Она имела во чреве, и кричала от болей и мук рождения...». Ще одним доказом про символічність числа 12 є короткі статті в рукописному Збірнику конвюлоті (ф. 301, 181 Л) [65]. На арк. 180 зв. –

182 написані статті, різні за своїм змістовим наповненням, в тому числі й стаття під назвою «*О символическом значеніи числа 12*».

Потрібно сказати, що рукописний кодекс був носієм існуючої на той час культури, тайн, писань. Книги списувались як для богослужбових читань, так і для повсякденного вжитку. Довгий час книги про магію, заупокійні тексти були заборонені і тому не побутували на теренах нашої держави в XVII ст. Створення цих книг було заборонено і навіть подекуди каралось, але якщо писці й бралися за роботу, то тривала вона довго і коштувала дорого.

Важливими для нас є вихідні дані, що містяться на титульному аркуші «Зодіака», а саме запис, де вказано, що книга була перекладена на українську мову з краківського видання 1632 р. і написана в 1685 р. Титул виконаний у вигляді архітектурної рамки. Навколо центрального сюжету з поясненням тексту зображені Антоній та Феодосій Печерські. І вінчає дану композицію зображення Пресвятої Богородиці.

Даний іконографічний образ не досить часто зустрічається в оздобленні рукописної книги, адже православна церква не прийняла вчення про непорочне зачаття Діви Марії (зображення Діви Марії, що стоїть на земній кулі і попирає ногами Змія). Як зазначено в спільній праці О. Гальченко та С. Зінченко, даний сюжет отримав своє поширення в декоративному оздобленні середників шкіряних оправ рукописних книг, безпосередньо оправ, виготовлених у Києві [209, с. 290].

Книга збереглася до нашого часу в задовільному стані. Використано лише темно-коричнє чорнило, заголовки кожного параграфу півуставні, з сюжетними малюнками. Рукописний текст повністю відображає стародрукований, збережено організацію сторінок, кустоди і пагінацію аркушів. Те, що кодекс є рукописною пам'яткою XVII ст., свідчить визначена філігрань Аламода, на арк. 18–19 – сх. Дианова (1993) № 254 (1674 р.)

Про рукописні зібрання з Михайлівського Золотоверхого монастиря згадує і В. Ульяновський, зокрема, серед перерахованих книг XVII ст. дослідник також згадує «Зодіак» [474, с. 109]. На період XVII ст. рукописна

традиція продовжувала існувати разом зі стародрукованими книгами, тож і бібліотека монастиря значно поповнилася книжковими пам'ятками. Як саме ця книга потрапила до монастиря, складно визначити.

На титульному аркуші (арк. 1) *Ірмологіона 1691 р.* (БАН, № 12.3.15) [174] також вказано, що пам'ятка є копією зі львівського видання, а, як вказує Я. Запаско, ініціали в тексті є копіями з друкованих прикрас, зокрема автор вказує на видання друкарні І. Федорова [270]. Досить часто стародруковані ініціали, гравюри чи прикраси в тексті писці брали за основу при написанні рукописних книг. На період XVII ст. є популярною практика вирізання заставок, гравюр зі стародрукованих текстів і наклеювання їх у рукопис. Так, у рукописному Євангелії 1608 р. (Муз. Рук. № 182) [164] на арк. 10 наклеєні гравюри. Ще одним цікавим прикладом, але вже стародрукованих заставок, служить для нас *Ірмологіон нотований 20–30-х років XVII ст.* (ф. 301, № 350 П) [46]. Текст даного рукопису писаний на стародрукованих аркушах, тобто по всьому рукопису, а саме на арк. 2, 22, 51, 154, 197, 211 (з датою 1628 в нижньому лівому кутку заставки), 232, 324, 342, 358, 376, 410, 446 є лише самостійні стародруковані гравюри.

На таку традицію побутування гравюр в рукописах звертає увагу в своєму дослідженні Н. Бондар, яка вказує, що починаючи з 20–30-х років XVII ст. самостійні гравіровані аркуші набули загального розповсюдження. Виготовленням окремих ілюстрованих листків з молитвами, святців, гравірованих картинок, паперових ікон, хоча безпосередньо й не пов'язаних з книгою, займалися провідні українські друкарі, насамперед друкарня Києво-Печерської лаври [192, с. 212].

Ще одним яскравим прикладом рукописних книг XVII ст., котрі були переписані зі стародрукованої книги, є *Номоканон* другої половини XVII ст. (ф. I, 1782) [4]. На форзацному аркуші – запис: «Копія съ издания 1629 г.». Нараховується багато видань та перевидань рукописних книг церковних законів, зокрема відоме видання Номоканів у Києві в 1624 і 1629 рр., а також у Львові в 1646 р. Розгортає свою діяльність найбільша на той час друкарня при

Києво-Печерській лаврі, яка об'єднала навколо себе провідних майстрів книгописання та друку [270, с. 104].

Рукописний текст Номоканону відтворює стародрукований, писцем збережено організацію аркушів рукопису, посторінкові кустоди, і навіть перенесена посторінкова нумерація стародрукованого тексту. Написано рукопис акуратно, чітким півуставом, аркуші подекуди потерті та мають обірвані краї, але загалом стан збереженості задовільний. Збереглась оправа з пресованого паперу, в світло коричневій шкірі, з орнаментальним тисненням. Заголовки деяких правил писані кіновар'ю, а саме на арк. 8, 9 зв, 22. Кінцівки кожного закону, виконані одконусом, подекуди з квіткою, а на арк. 6 зв. в кінці міститься запис про те, що книга була списана в святій Києво-Печерській лаврі в 1629 р. В кінці арк. 99 міститься «Благодарение» із записом *Іерм(х): [Тарас]сій / Л.*, що ще раз доводить – писець навіть скопіював ім'я друкаря Тарасія Леонтія Земки, який довгий час працював у друкарні Києво-Печерської лаври.

М. Грушевський згадує про відому «трійцю» – З. Копистенський, П. Беринда і Т. Земка – відомих фахівців печерської видавничої та літературної роботи, зокрема «Тарасій Л.» – Земка так і підписувався в своїх роботах [224, с. 31]. Ще на початку XVII останній починає працювати в Києво-Печерській друкарні, і стає одним із провідних на той час друкарів (помирає 1632 р.). Нараховується декілька видань Номоканону, виконаних до смерті Лаврентія Земки, та визначені філіграні на папері, а саме: 1) орел двоголовий, арк. 7/14 – сх. Дианова (1993) № 546 (1689 р.); 2) Аламода, арк. 90–91 – сх. Дианова (1993) № 255 (1688 р.), дають більш пізні роки, отож можна припустити, що даний рукописний Номоканон свого часу дійсно був переписаний з друкованого 1629 р.

Титульний аркуш з вихідними даними не зберігся, рукопис починається одразу з передмови, зі зверненням до священнослужителів, виконаним тогочасною українською мовою.

При вивченні та описі рукописів цієї групи до загальної схеми опису рукописної книги, прийнятої в науковому підрозділі архіву, бібліотеки чи музею [245], повинні подаватися кодикологічні і наукові дані про стародруки, про їхню назву, місце і час створення, про друкарів, замовників, меценатів та інших осіб, які мають відношення до створення книги. Все, що може засвідчити, що даний рукопис списаний зі друкованої пам'ятки, має бути зафіксоване, проте не варто шукати, з якого конкретно друкованого примірника була списано рукопис, хоча примірник також може мати важливі для атрибуції рукопису кодикологічні дані. Необхідно провести підтвердження відомостей, поданих в кодикологічних записах, що вимагає загального текстологічного аналізу рукописного і друкованого тексту.

Наступну групу рукописних книг XVII ст., що мають безпосередній зв'язок зі стародрукованою книгою, становлять рукописні книги, в яких не віднайдено жодних кодикологічних даних про їхнє списування зі стародруків.

При вивченні та описуванні таких кодексів текстологічний аналіз рукописного і друкованого тексту повинен застосовуватися тільки для палеографічної атрибуції рукописів, усі інші питання залишаються для фахівців інших суміжних галузей знань, зокрема текстології.

Зокрема, в ІР НБУВ дана група рукописних кодексів XVII ст. становить значний відсоток. Як правило, це рукописи без кодикологічних даних, але з характерними особливостями збереження стародрукованого тексту: це можуть бути кустоди, заставки та інші особливості. Або ж це рукописи, про які ми знаємо, що вони побутували лише в друкованому вигляді, і їхні рукописні списки лише з часом чи в певних соціально-історичних обставинах побачили світ. Варто зазначити, що дане питання ще знаходиться на початковому етапі дослідження, й надалі проводиться робота з їхнього виявлення.

Важливою рукописною пам'яткою XVII ст. цієї групи є *Бесіди Іоанна Златоуста на діяння та послання апостола Павла* початку XVII ст., що зберігається в ІР НБУВ у рукописному зібранні Видубицького монастиря (ф. 309, № 563П) [95]. Відомо, що до 1625 р. на території Києво-Печерської

друкарні було надруковано «Бесіди Івана Златоустого на посланія ап. Павла», а вже в 1625 р. побачила світ друга збірка робіт автора під назвою «Бесіди Ів. Златоустого на діяння св. апостолів», вона стала своєрідним продовженням книги «Бесіди Івана Златоустого на посланія ап. Павла».

Що до «Бесід Івана Златоустого на посланія ап. Павла», то М. Грушевський зауважував, що це була дійсно гарна праця (понад 1600 сторінок друку), присвячена для «душевного задоволення» [224, с. 32]. На форзаці рукопису вказано: «*Бесіди на діяння святих і послання святих апостолів із тлумаченням св. Іоанна Златоуста писано в 1690 році*». Дана дата написання має значні розбіжності з водяними знаками, визначеними на папері, що може свідчити лише про те, що папір для написання є більш старим. Але все ж фактом того, що це рукописний список XVII ст., є філіграні на папері, а саме це: 1) герб Бреслау на арк. 47 – сх. Лауцявичюс № 1181 (1615); 2) підкова двох типів: I на арк. 48 – сх. Лауцявичюс № 2732 (1597), II на арк. 241 – сх. Лауцявичюс № 2730 (1600); 3) лев на арк. 291 – сх. Лауцявичюс № 2246 (1597); 4) Аламода на форзаці верхньої кришки оправи та на арк. 527 – сх. Лауцявичюс № 67 (1687), але аркуші форзацу були наклеєні пізніше, про що свідчить запис про оновлення рукопису в 1706 р. на звороті верхньої кришки оправи, а також залишки клею на арк. 527, які також присутні на шкірі нижньої кришки оправи. Не можна не помітити наклеєний аркуш зі стародруку, який знаходиться під форзацним аркушем нижньої кришки оправи, ймовірно цей стародрукований фрагмент був наклеєний з того ж самого стародрукованого тексту. Рукописний кодекс в задовільному стані, кількість збережених аркушів 527. Написано текст гарним чітким українським півуставом, в оздобленні переважають рослинні заставки та кіноварна фарба. Кінець сказань на деяких аркушах рукопису виконано у вигляді конуса, а саме на арк. 48, 59, 87, 89. На арк. 484 після *Сказання святому апостолу Павлу* гарно виконана ваза з квітами.

Усього серед рукописних зібрань Видубицького монастиря (ф. 309), нараховується лише 6 рукописів XVII ст., і серед них не можна не відмітити

«Бесіди св. Іоанна Златоуста на діяння та послання апостола Павла». Зокрема й Г. Ковальчук зазначає, що «Бесіди» Іоанна Златоуста на 14 послань апостола Павла є великим досягненням лаврського книжкового гуртка [331, с. 71].

Подібні зазначені особливості відтворення тексту, зокрема збереження організації рукописного аркушу, наявні нижні кустоди друкованого тексту, можна помітити в таких РК, як: *Образ вічності з іншими статтями* (ф. 306, № 184) [81], *Патерик Скитський* (ф. 313, № 14) [140], у двох *Службниках* (ф. 301, № 68, 69) [53, 54].

Зупинимося й на рукописних книгах XVII ст., які були списані зі стародруків, але при цьому не мали рукописного протографа, або ж рукописний список був виконаний вже з більш пізньої рукописної копії, адже вони також є носіями вагомого масиву важливої інформації. Такі рукописи можуть і не мати кодикологічних даних. Для них має застосовуватися загальна схема опису, яка була подана вище. При цьому підтверджувати дані, подані в записах списку такого типу, не потрібно.

Яскравим прикладом рукописної кириличної книги XVII ст. серед даного типу рукописних книг може слугувати РК з історії «Синописис» Інокентія Гізеля 80–90-х років XVII ст., рукописний список якої зберігається в ІР НБУВ в рукописному зібранні Києво-Печерської лаври (ф. 306, № 359) [88]. На титульному аркуші вказано, що списано книгу «град Козелцы», також на аркушах рукопису зустрічаємо запис 1816 р. з таким змістом: «1863 При [над]лежить библиотеке Киево-Печерския Успенския Лавры», що свідчить про належність книги до Києво-Печерської лаври. Як зазначає М. Петров: «Недивлячись на пожежу в 1718 р. на території Києво-Печерської лаври, її бібліотека все ж поповнювалася книгами, які були передані від філій бібліотек ближніх і дальніх печер» [420, с. 3].

Дана копія рукопису виконана недбало, скорописом. Стан рукописної пам'ятки незадовільний, за оправу слугує тиснений папір, усього збережених аркушів 101. За допомогою визначених водяних знаків на папері: 1) герб, арк. 36–37) – сх. Дианова (1993) № 171 (1688 р.) та 2) поштар, арк. 81/84 – сх.

Лауцявичюс № 2745 (1699 р.) ми датуємо кодекс 80–90-ми роками XVII ст. Ще раніше кодекс було досліджено Л. Гнатенко при підготовці каталогу рукописів другої половини XV – першої чверті XX ст. «Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах ІР ЦНБ НАН України» [216]. Тоді ж дослідницею рукопис було датовано кінцем XVII – початком XVIII ст.

На титульному аркуші рукопису вказано, що він списаний, тож за протограф могли слугувати тільки друковані тексти «Синописа» або ж вже більш пізні рукописні копії. М. Возняк зазначає, що книга вперше побачила світ у Києві 1678 р., накладом близько тридцяти примірників, а потім були видання 1678 та 1680 рр., вже більш доповнені [201, с. 561]. Отож можна припустити, що даний список книги є рукописною копією київського видання «Синописа».

Можемо констатувати, що рукописна книга переходить на периферію, у середовище майстрів-аматорів, звичайних писарів, канцеляристів, дрібних службовців, сільських учителів, дидакалів, які переписували книги і як могли їх прикрашали [270, с. 107], а щодо копій мініатюр, то вони мали нижчий рівень, значно відрізнялися від друкованого оригіналу і особливої значимості не мали [270, с. 112].

Розповсюдженою традицією було також переписування Апостолів, Псалтирів, Прологів. Якщо брати до уваги Євангеліє, то в Україні книгу було вперше надруковано тільки в 1636 р, і воно також поширювалося в рукописних копіях, що необхідно також враховувати при вивченні рукописних Євангелій.

Отже, можна констатувати, що в українській книжковій культурі XVII ст. рукописна і стародрукована книга взаємодіяли між собою в різних жанрах. Поширеною була практика рукописного копіювання друкованих книг. При переписуванні зі стародруків писарі іноді вказували про це у відповідному записі, але переважно такі відомості не вносилися в рукопис. В свою чергу, атрибуція українських кирилических рукописних книг XVII ст., переписаних зі стародруків, є важливою і складною проблемою в українській палеографії. При описі рукописних кодексів необхідно уточнення або встановлення самого

факту переписування зі стародруків, якщо про це відсутня інформація в тексті, а за можливості, й самого протографа. Також схема опису для таких кодексів має бути розширена додатковими полями рубрик, в які повинна вноситися з друкованого протографа необхідна кодикологічна інформація.

3.3.2. Рукописні кодекси, в складі яких знаходяться стародруковані книги, твори, фрагменти

Ще однією групою кириличних рукописних книг є рукописні кодекси XVII ст., що містять у своєму складі стародруковані книги, твори або фрагменти. Стародруковані тексти в основному входили до складу збірників-конвolutів, що становлять цілісну збірку різних рукописних або друкованих творів, підшитих під одною палітуркою. Варто також зазначити, що подібні збірники-конвolutи досі залишаються поза увагою дослідників, бо віднайти у великій кількості збірників такого типу саме стародруковані тексти є досить важким процесом. Але все ж при виявленні стародруку важливим для дослідника залишається критичний перегляд, зберігання і правильне донесення отриманої інформації про стародрук і, зокрема, збірник. Не завжди співпадає датування збірника-конвolutа і окремих його фрагментів чи стародруку, адже збірник міг укладатися хоч і в один час, але, як зазначалось вище, з різних творів. Проводиться визначення мовної редакції твору, визначаються водяні знаки на папері кожної окремо вкладеної пам'ятки. Найкраще така система визначення філіграней представлена в роботі М. Іваннікової [290], в якій дослідниця згрупувала філіграні за аркушами і назвами. Наступним кроком при кодикологічному описі є атрибуція текстів збірника і самого збірника зокрема.

В ІР НБУВ починаючи з 90-х років XX ст. розвиваються кодикологічні дослідження, спрямовані на створення універсального опису рукописної книги, розробляється формалізована структура опису рукописних книг XI–

XVIII ст. [245, с. 43]. На початку XXI ст. співробітниками ІР та Відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ підготовлені «Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України: Кириличні рукописні книги та стародруки» [373]. У виданні вміщені рекомендації щодо коректності, правильності оформлення та заповнення бази даних кириличних кодексів XI–XIX ст., а також стародрукованих видань XV–XVIII ст. Це має полегшити роботу при підготовці каталожних випусків як рукописної, так і стародрукованої книги.

Зокрема, в ІР серед зібрань, колекцій та архівних фондів нами виявлено низку рукописних кодексів, які в своєму складі містять стародруки. Робота з виявлення стародрукованих текстів серед рукописів XVII ст. триває. Зокрема, серед рукописних зібрань КДА звернемо увагу на стародруковані тексти, виявлені в таких рукописних кодексах, як: *Збірник Житій. Конволют. XVII–XVIII ст.* (№ 416 Л) [69], *Требник 1632 р.* (№ 334 П) [42], *Збірник молитов і піснеспівів 1650-х рр.* (№ 181 Л) [65], а також *Збірник, конволют (рукопис 20–30 рр. XVII ст.; стародрук 1636 р.* (№ 886 Л) [72], *Ірмологіон нотований. 20–30-ті рр. XVII ст.; стародрук 1784 р. та Зерцало-Пчола, конволют. XVII–XVIII ст.; стародрук 1653 р. Кутейн.* (ф. 310, № 118) [117].

Збірник житій. Конволют. (Житіє святих 1671 р.; Стародрук 1670 р.; Повісті та житія XVIII ст.) (ф. 301, № 416Л) зберігся в незадовільному стані, при останньому опрацюванні рукописні аркуші були неправильно складені у відповідності до тексту. Писано кодекс у форматі 4°, всього збережених аркушів 374, серед яких арк. 348–359 зв. рукописні, решта – стародрук рівноапостольного великого князя Володимира, у св. хрещенні Василія.

На сьогодні відомо значну кількість наукових праць, присвячених життям святого рівноапостольного князя Володимира. Вони існують як в окремих списках, так і в складі збірників або агіографічних творів. З ім'ям князя Володимира завжди буде пов'язуватися заміна подія – Хрещення Русі в 998 р. Відтоді Русь стає невід'ємною частиною європейських країн, перш за все в християнській моралі і культурі.

Існує багато досліджень з вивчення агіографічної літератури і, зокрема, про «Життя Володимира». Найбільш сучасною є робота І. Жиленко «Пізнні українські житія святого князя Володимира» (2013) [261]. В своїй роботі дослідниця звертається також до робіт О. Шахматова, В. Перетца. Так, вона пише, що робота В. Перетца – це єдина узагальнена робота досліджень пізньої української агіографії святого Володимира [261, с. 6].

В. Перетц зазначав, що свого часу О. Шахматовим було досліджено багато переробок житій святого князя Володимира – аж 115 списків XV–XVII ст. [412, с. 30]. В ІР НБУВ також зберігаються списки житій святого князя Володимира, а саме: в колекції Київського Золотоверхого монастиря (ф. 307, № 491, арк. 26 зв. – 31), список бібліотеки КПЛ (ф. 306. № 370 (155, арк. 525–532 зв.), а також в колекції Софійського собору (ф. 312, № 278 (129), арк. 434 зв. – 439 і № 279 (130), арк. 307 зв. – 312 зв.). Подальша наша увага буде приділена ще одній редакції житій святого рівноапостольного князя Володимира, але друкованій, яку було віднайдено в рукописному збірнику житій під № 416 зібрання КДА (ф. 301, № 416, арк. 348–359 зв.).

У даному збірнику зберігається Печерське житіє святого рівноапостольного князя Володимира, розміром 188 x 151, в 4°. Бокове розлінування тексту, початковий аркуш з вихідними даними дописаний, рукописний текст вдало відтворює друкований. Подальші аркуші тексту друковані, на них нами визначено водяний знак глечик на арк. 352/355 — сх. Дианова (1993) № 381 (1629 р.). Гарно оформлені рослинні заставки, чорнилом. Також в рукописному збірнику знаходимо наклеєну стародруковану заставку на арк. 253 «*Слова Іоанна Златоуста на перенесення мощей отця Іоанна Златоуста, місяця январа 27*». Ймовірно, вона була вирізана зі стародрукованого протографа, з якого й списувався текст рукопису.

Опис рукопису *Требник (ф. 301, № 334 П)* проводився М. Петровим при підготовці каталогу ЦАМ КДА [422, с. 352–355]. В каталозі зазначено, що цей рукопис за своїм змістом схожий до № 333 П цього ж зібрання. Новітнє переписування рукопису здійснене Л. Гнатенко при підготовці каталогу

рукописів XVI ст. [216, с. 358–359, № 221]. Дослідницею уточнено датування рукопису та виконана атрибуція; як і в описах М. Петрова, вказано, що на арк. 118–121 міститься стародрукований текст XVII ст. Всього 170 збережених аркушів кодексу, з яких арк. 1–10, 14–116, 118–121, 135–170 – аркуші XVII ст., а всі інші XVI ст. [279, с. 358–359, № 221]. До основного тексту Требника підшиті стародруковані аркуші опівнічних молитов. Такі молитви в основному присвячені прийдешньому пришествю Ісуса Христа і Страшному судові.

Ще однією важливою стародрукованою пам'яткою, що зберігається у фондах ІР НБУВ, є друкований *Буквар Тимофія Вербицького*, стародрукований фрагмент якого зберігається в складі Збірника (ф. 301, № 181 Л) [65] на аркушах 183–189. Усього прикріплено 6 аркушів букваря, форматом у 8°. Друк однією фарбою, темно-коричневим чорнилом. Для поділу тексту використовуються великі крапки. Аркуші стародруку трохи потерті, зі слідами забруднення, нижня частина арк. 188 обрізана, докляєно текст, писаний від руки. Гарна заставка з рослинними елементами на аркуші 184 зв., а також півуставний датуючий запис на аркуші 185 зв. про друк букваря в 1627 р. в Києві.

Як зазначає О. Дзюба, «даний фрагмент вплетений до рукописного збірника конволюта, кінець і початок не збережений і складається з молитов, уривків з Євангелія та Апостола, канонів, тропарів, кондаків, написаний півуставом і скорописом, різними почерками» [228]. Друковані букварі були рідкісними виданнями, як пише вчена, ці книги могли зберігатись в різних колекціях дослідників, яким було цікаве вивчення слов'янських мов. З огляду на те, що це були книги, за допомогою яких люди ставали писемними, то такі книги для засвоєння письма і літер дуже цінувались і користувалися популярністю серед населення [228]. Також варто згадати М. Корзо, яка пише, що ще на період XVI–XVII ст. «посібники для вивчення алфавіту книжники називали «азбуками», і вже від початку XVII ст. на титульних аркушах почала з'являтися назва «буквар» [335, с. 55].

Наступним рукописним збірником, у складі якого міститься стародрукований текст, є Збірник-конволют (ф. 301, № 886 Л) [72], що складається з рукопису 20–30-х років XVII ст. та стародруку 1636 р. На аркушах 106–121 зв. міститься друкований текст св. Іоанна Златоуста, архієпископа Константинопольського, на *Отче наш* виклад з грецької на російську. Стародрук 1636 р. друкарні Богоявленського монастиря, Кутеїн.

Відомо, що друкарню Богоявленського монастиря було засновано за сприяння Спиридона Соболя. Як пише О. Ярашевич, у 1632 р. Спиридон Соболю працював у містечко Буйнічі під Могилевом, у 1636 р. вже виходить ще одна його друкована книга. За наступні 18 років були видані 11 книг, деякі з них витримали кілька видань: Іоанна Златоуста (1636), «Історія про Варлаама та Йоасафа» (1637), «Дидаскалія» Сильвестра Косова (1637, 1653), «Псалтир» (1642, 1650), «Октоїх» Іоанна Дамаскіна (1646), «Трефологійон» (1647), «Діоптра» (1651, 1654), «Лексикон» П. Беринди (1653) та ін. [521, с. 321].

У м. Кутеїн також було надруковано ще один відомий твір – *Дидаскалія* в 1653 р., 30 травня. В складі даного конволюта підшиті лише два друковані аркуші цього твору. Напевно титул і продовження чи кінець, текст наступного, останнього аркуша закінчується гарним сюжетним рослинним малюнком.

До *Ірмологіона нотованого 20–30-х років XVII ст.* підшито стародрук *Азбука початкового вчення. Простого нотного співу.* Але наприкінці тексту, на останньому аркуші міститься запис, що надруковано Азбуку в московській друкарні, вторинним тисненням в 1784 р. Всього 4 аркуші друкованого тексту, форматом 4°. Увесь текст взятий у стародруковану плетінчасту прямокутну рамку.

При критичному перегляді фондів описів рукописів було виявлено ще рукописне Євангеліє, але вже XVI ст., що також містить стародрукований текст XVII ст. Це *Євангеліє тетр* (ф. 312, № 29). Переописування даного кодексу проводилось О. Івановою при підготовці каталогу кириличної рукописної книги XVI ст. Дослідницею проведено детальний опис даних рукопису і вказано, що в рукописному Євангелії 20–40-х років XVI ст. арк.

376–377 є стародрукованим текстом XVII ст. [297, с. 82–83, № 31]. В описах М. Петрова зазначено, що в кінці рукопису містяться ще два друковані аркуші: «из какого-то Московского издания XVII в.» [417, с.11, № 29].

Отже, при описі рукописних збірників, у складі яких знаходяться стародруки чи друковані фрагменти, має враховуватися їхня специфіка, а стародрук – описуватися за розробленою схемою опису. В складі рукописних збірників українського походження можуть знаходитися не тільки українські друки, але й російські, польські та ін.

3.3. Розвиток структури формалізованого опису РК для електронного ресурсу української кириличної рукописної книги XVII ст.

З розвитком новітніх технологій та інформаційного середовища постає завдання формування електронних ресурсів у галузі книжної спадщини для прискорення наукового використання інформації, залучення її до наукового обігу. В ІР НБУВ створюється електронний ресурс кириличної рукописної книги і, зокрема, рукописної книги XVII ст. в системі автоматизації бібліотек «ІРБІС64» [445], який представлений БД «Кодекс». На сьогодні БД «Кодекс» вміщує описи рукописних книг XII–XVI ст., почалося формування масиву даних РК XVII ст. Дана робота проводиться у співпраці з відділом програмно-технологічного забезпечення комп'ютерних мереж НБУВ (завідділом К. Лобузін) [359–361].

Робота з рідкісним пам'ятками, зокрема й рукописними книгами, проводиться також і в Одеській національній бібліотеці ім. М. Горького. Від 1995–2013 рр. сектор інформаційних баз даних працював над створення повнотекстової красназавчої БД з допомогою ІПА «Артефакт». Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Короленка також працює в АБІС «ІРБІС». Дана система реалізує всі типові бібліотечні технології, бо в основі має 5 типів

автоматизованих робочих місць (АРМ): «Комплектатор», «Каталогізатор», «Читач», «Книговидача» та «Адміністратор». Науково-дослідний підрозділ Українського католицького університету працює в БД «Ірмос», яка вміщує музичні рукописи і стародруки XVI–XVIII ст., що супроводжуються ілюстраціями та повними нотними текстами пісень (деякі з них озвучені) [194, с. 232].

Книжкова писемна спадщина нашого народу становить великий масив для дослідження історії та культури представлена значною кількістю РК, яку ще спільними зусиллями бібліотек слід буде поповнювати.

Щодо створення бази даних української рукописної книги XVII ст., то існують і певні об'єктивні труднощі, пов'язані з необхідність виявлення та проведення атрибуції для встановлення автора, назви, дати створення РК. Ця робота дуже трудомістка і потребує кваліфікованого дослідження.

БД «Кодекс» постійно вдосконалюється відповідно до специфіки РК певного періоду. Якщо період XII–XVI ст. в ІР НБУВ за останні 15 років вже відпрацьований, то XVII ст., що має специфічні особливості, також потребує значної уваги та вдосконалення опису, врахування характерних аспектів змістовної інформації та нових полів, що давали б можливість розкривати особливість цих РК. У БД передбачено включення ресурсу текстового характеру та цифрових копій текстів РК, що надає змогу дослідникам безпосередньо ознайомитися з пам'яткою без замовлення її в книгосховищі.

Для наповнення БД «Кодекс» РК XVII ст. було встановлено ряд подальших дій: визначення хронологічних меж для цих кодексів, поетапний кодикологічний аналіз книжкових пам'яток, збір даних та обробка інформації (корегування та уточнення даних). Обрана програма дає змогу здійснити заповнення полів та передбачених підполів в АРМ «Каталогізатор» і переглянути правильність введених даних у вікні «Повний опис». Його функціональний інтерфейс складається з 5 основних робочих площин: *Опис*, *Технологія*, *Розширений опис*, *Систематизація* та *Додаткове*, кожна з яких реалізує свої функції вводу.

Зусилля спрямовані на якісне введення до електронних інформаційних ресурсів відомостей про кириличні РК XVII ст., якими зможуть послуговуватися фахівці різних галузей знань. Нові дані про кодекси будуть вноситися до бази в міру їхнього отримання. О. Іванова, основний автор БД «Кодекс», підкреслює науково-дослідний характер роботи, тому що електронна база даних рукописних фондів, окрім мети збереження фонду та реєстраційно-інформативних цілей, має науково-дослідні завдання і тому повинна давати можливість забезпечити реєстрацію та пошуковий механізм для десятків специфічних параметрів дослідження рукопису [296, с. 12].

Під час роботи з українськими рукописним книгами XVII ст. було виявлено ряд рукописів, зокрема ті, які були списані зі стародрукованої книги, тож нами пропонується ввести нові інформаційні поля, зокрема:

1. *Поле Протограф*, що буде розкривати наявність копій та оригіналів тексту. Також вказуватиметься інформація про те, що кодекс списано з рукопису чи стародруку, з наданням даних з кодикологічних записів кодексу, або буде подаватись інформація, встановлена описувачем, про що мають свідчити дані в підполях. (Зразки заповнення схеми описів інформаційних полів представлені нижче).

Зокрема, І. Львовичин називає протограф первісним текстом, з якого потім творяться наступні списки, в свою чергу ці ж списки також слугують протографами для наступних списків рукописних книг. Проблема протографів, як наголошує вчений, притаманна більше для рукописних книг, а не для грамот чи ділових документів [354, с. 94].

2. *В полі Стародрук* буде подаватись інформація про те, що до рукопису приєднаний стародрук або фрагмент зі стародруку, а в спеціальних підполях (з якими можна ознайомитися при натисканні на поле стародрук) – інформацію про нього. Основну частину таких книг становлять рукописні збірники-конволюти, в яких зберігаються стародруки.

Запропоновані поля, до яких має вноситись інформація, яка стосується стародрукованих книг, є важливими саме для кодексів XVII ст., оскільки, як

наголошує В. Фрис, явище переписування книги XVII–XVIII ст. з друкованих видань все ще було довготривалим і стійким явищем. Копіюючи друк, писець намагався в точності передати текст та художнє оздоблення [483, с. 130–131]. Ці поля мають бути значно розширені підполями. В них повинна коротко подаватися основна інформація (назва книги (або твору), друкарня, рік написання, розмір та кількість аркушів).

Проблема атрибуції та опису українських кириличних рукописних кодексів XVII ст., переписаних зі стародруків, є актуальною для української археографії та палеографії. При виявленні таких рукописів важливим буде, на наш погляд, поділити їх на декілька груп, інформація про які має подаватися в полі Протограф:

I. Рукописні книги, в яких наявні запис про їхнє списування зі стародруків.

II. Рукописні книги, списані з стародруків, які не мають про це жодних записів, а встановлені археографом.

III. Група рукописні книги, списаних зі стародруків, які не мали рукописного протографа (напр., Синописис Інокентія Гізеля). При цьому звіряти отриману інформацію необхідно з використанням каталогів кириличних стародруків, зокрема укладених С. Петровим [423], Я. Запаском і Я. Ісаєвичем [265].

Варто також виокремити рукописні кириличні книги XVII ст., в яких до основного тексту підшито стародруковані тексти або фрагменти.

Пропонується розширити або внести певні зміни до вже існуючих базових полів: конкретних змін та доповнень потребують основні структурні поля із загальних базових розділів: Тип рукопису (00.00); Мова (05.00), Письмо (04.00), Оздоблення (06.00), Записи (08.00), Бібліографія (12.00). Назву поля *Тип рукопису* замінити на *Тип кодексу*, оскільки в його складі може міститися і стародрук.

Виходячи з накопиченої нами археографічної, кодикологічної, палеографічної інформації щодо української рукописної книги, виникає

необхідність розширити БД новими полями й підполями та внести зміни до вже існуючих. Отож пропонуємо ввести нові, більш оптимальні та корисні поля, які будуть доречними в роботі з БД книжкових і рукописних пам'яток, зокрема: Протограф (Рукописний протограф, Друкований протограф); Стародрук; Описувач; Заповнювач БД.

Поле **«Протограф» (Рукописний протограф, Друкований протограф)** містить метадані щодо рукописного протографа рукопису та друкованого протографа рукопису й заповнюватиметься в залежності від виду протографа, за наявними в рукописові кодикологічними даними або за отриманими описувачем науковими відомостями.

Поле **«Стародрук»** і відповідні підполя створено для внесення інформації щодо стародруку (твір або фрагмент), що знаходяться в складі рукописного кодексу (збірника чи конволюта).

Поле «Рукописний протограф»

Якщо археограф може встановити протограф тексту рукопису, то важливо подати відомості: Назва, Дата написання, Локалізація, Писець, Замовник (якщо віднайдено інформацію про можливих замовників або меценатів), Шифр зберігання, Мова, Формат, Кількість аркушів та збереженості, Матеріал письма та Письмо (скоропис чи півустав), Оздоблення, Опис та Публікації, що можна розробити і подати у вигляді так званих полів (підполів), Примітка. До підполів *Опис та Публікація* доречним буде подати гіперпосилання на видання опису та рукопису, подані в електронній версії на офіційних сайтах.

Поле «Друкований протограф»

Якщо протографом рукопису є стародрук (Друкований протограф), пропонується додати відомості щодо Друкарні, Рік видання, Переклад або мова перекладу (частою є практика зазначення на титулі того, що рукопис перекладено), Друкар, а також про Характерні особливості в порівнянні з

іншими виданнями, зокрема можна згадати «Граматику» Мелетія Смотрицького, відома велика кількість друкованих видань, перевидань і переписів даного твору. Кожне видання відрізняється своїми особливостями. Візняються вони в кількості сторінок, форматі та ін.

Поле «Стародрук» (для конволютів)

Поле «Стародрук» і відповідні підполя створено для внесення інформації щодо стародруку (твір або фрагмент), що знаходяться в складі рукописного кодексу.

Зразки заповнення нових полів подані у *Додатку 1*.

У процесі роботи з БД накопичується значний обсяг даних, що розкриває специфічні особливості РК XVII ст., тому виникає потреба створити *довідкові покажчики за всіма основними показниками палеографічного, археографічного описування РК XVII ст.* Тим самим будуть вирішуватись основні завдання під час формування запиту і отримання потрібної інформації, відповіді під час взаємодії користувача і пошукового апарату БД. Потрібно також зазначити, що інформаційно пошуковий апарат (далі ІПА) БД становить собою професійно-орієнтовану лексику, яка розрахована як на співробітників бібліотеки, так і дослідників книжкової спадщини України взагалі.

Для зручності користування БД РК XVII ст. були внесені пропозиції з удосконалення термінологічного словника ІПА БД. Здійснювати пошук документа можна за термінами:

«Фонд» – у параметрах для пошуку вибираємо термін «Фонд», і в хронологічному порядку висвітлюється список фондів, за якими здійснюється пошук рукопису.

«Протограф» – адже основну увагу в роботі приділено РК XVII ст., які мали в своїй основі протограф – як рукопис, так і стародрук.

«Організація сторінки» – дане поняття включає в себе термін «розліновка», що є результатом, та «розлінування аркуша», що є дією, процесом. Ці два терміни досить вживані як на території слов'янських країн,

так і західних. Більшість РК XVII ст., списаних зі стародрукованої книги, зберігають організацію сторінок. Так, рукописний текст відтворює друкований – на аркушах знаходимо розлінування тексту, збережені кустоди першоджерела та ін.

«Друкарня» – в записах писці намагалися якнайкраще передати час створення протографа, місце, друкарню, і навіть подекуди зустрічаємо записи про друкарів, – як в рукописному Номоканоні кінця XVII (ф. I, № 1782) [4], де вказано місце написання – Києво-Печерська лавра і друкар Тарасій Л. Земка (за стародруком арк. 183).

Як уже зазначалося, при укладанні описів РК XVII ст. необхідним є вироблення чіткого інформаційно-пошукового апарату, основою якого мають стати *пошукові словники*, орієнтовані як на простого користувача, так і на професійного співробітника наукових та освітніх інституцій. Такі словники укладаються з накопиченої інформації з різних полів БД.

Для покращення роботи з БД нами пропонується ввести словники-показчики. Усталеної кількості показчиків ще немає, вона може варіюватися в залежності від одержаної інформації та вдосконаленням самої БД, тож пропонуємо зосередити увагу на таких основних пошукових словниках-показчиках:

1. **Алфавітний показчик рукописів.** Пошук рукопису в алфавітному порядку можливий, на нашу думку, за декількома показниками, а саме: 1.1. назви, прийняті в науці; 1.2. самоназви, закріплені в науці (за кодикологічними даними); 1.3. якщо є важлива потреба зазначити застарілу назву, то доцільно буде вести пошук за застарілими назвами (за кодикологічними даними).

Звірити назви, прийняті в науці, можна за розробленими методичними рекомендаціями «Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України. Кириличні рукописні книги та стародруки» (2007) [373].

2. **Фондовий покажчик рукописів.** Пошук рукопису проводиться відповідно до порядкового номеру фонду в БД. Вводячи на пошук ф. 301, одразу виводяться на екран усі рукописні книги з цього фонду.

3. Хронологічний покажчик рукописів

3.1. з точною датою написання

1652 р. Ірмологіон нотований. Ф. 301, № 346 П.

1656 р. Служебник. Ф. 301, № 67 Л.

3.2. без точної дати написання

Перша половина XVII ст.: Палінодія Захарії Копистенського. Ф. 301, № 309 Л. Середина XVII ст.: Ірмологіон нотований. Ф. 301, № 90 Л.

Кінець XVII – початок XVIII ст.: Пом'яник Межигірського монастиря. Ф. 301, № 565 Л.

Хронологічний покажчик рукописів укладається відповідно до третин століття:

початок XVII ст.	1601–1610 рр.
перша чверть XVII ст.	1601–1625 рр.
перша третина XVII ст.	1601–1633 рр.
друга чверть XVII ст.	1626–1650 рр.
перша половина XVII ст.	1601–1650 рр.
середина XVII ст.	1641–1660 рр.
третя чверть XVII ст.	1651–1675 рр.
остання третина XVII ст.	1667–1700 рр.
остання чверть XVII ст.	1676–1700 рр.
друга половина XVII ст.	1661–1690 рр.
кінець XVII ст.	1691–1700 рр.
кінець XVII – початок XVIII ст.	1695–1705 рр.

Дана система пошуку буде також доцільною під час пошуку для потрібних рукописів за ключовими словами на сайті ІР НБУВ. Варто зазначити, що інформацію можна буде отримати лише тоді, коли до БД «Кодекс» будуть введені чіткі рамки датування рукопису: в межах століть чи з точною датою написання, але якщо інформація не буде введена до БД, то і читач не зможе скористатися пошуком на позначення дати.

4. Іменний покажчик створювачів та хранителів рукописів

(за сучасним правописом та за рукописом)

4.1. Писець (напр., Тарасій Рибчович. У пошуковій системі ІРБІС одразу висвітиться Ф. 301, № 580 П), 4.2. Друкар; 4.2. Замовник, 5.3. Меценат, 5.4. Бібліотекар, 5.5. Інші.

5. Покажчик протографа рукопису

5.1. Протограф рукописний; 5.2. Протограф друкований

6. Покажчик кодексів, у складі яких знаходиться стародрук

Необхідно додати до ІПА термін Стародрук, щоб мати змогу знаходити і відображати дану інформацію в робочій БД, що в подальшому буде корисним при наданні інформації для читачів. При цьому, має бути розроблена система пошуку за різними видами джерел, оскільки стародрук в ІПА може виступати як фрагмент і стародрук як протограф (першоджерело), з якого було списано рукопис.

7. Покажчик друкарень

Планується додати ІПА «Друкарня» з підполем з ключовими словами за назвами друкарень, де було надруковано протограф рукопису. Заповнюватися ключові слова будуть за виявленими типами рукописів.

Далі наведемо ряд можливих пошукових покажчиків, які можна розробити, за по можливості, отримання інформації, зокрема:

1. Покажчик установ, в яких зберігалися рукописи чи електронні публікації про рукописи в цих же установах. Під час проведення ґрунтового дослідження рукописної книги, яка є списком з протографа, можна отримати

інформацію про протограф, що не завжди зберігається в близько доступних наукових установах, а інколи – й за межами власної країни.

2. З огляду на те, що окрема рукописна книга може досліджуватися багатьма дослідниками з різних наукових сфер, то доречним також буде укласти *Алфавітний покажчик дослідників*. Дану рубрику можна розбити на тематичні пошукачі: рукописні музичні збірники досліджувалися Л. Дубровіною, Л. Корній, Ю Ясіновським, Е. Клименко та іншими, тож при натисканні на певний жанр одразу висвітиться алфавітний покажчик прізвищ дослідників.

3. *Пошук за ключовими словами*. Важливим також є розширення словника ключових слів. З огляду на те, що планується доповнювати БД новими полями і підполями по відношенню до стародрукованої книги, то актуальним буде доповнити ключові слова, додавши: протограф, стародрук, організація сторінки, чорнило чорне тощо.

Висновки до 3 розділу

1. При дослідженні рукописних книг XVII ст. важливим методом наукового описування є кодикологічний аналіз, який включає в себе аналіз змісту, форми, зовнішніх складових кодексу. Атрибуція рукописної книги проводиться за методом аналізу тексту. Датування книги здійснюється за водяними знаками, наявними на папері, або ж записами в рукописі, ці явища співставляються дослідником до єдиного конкретного висновку в дослідженні обраної рукописної книги. З 90-х років XX ст. співробітниками ІР НБУВ розроблені усталені стандарти опису рукописних книг, але варто зазначити, що рукописні книги, які містять у своєму складі стародруки чи стародруковані фрагменти, повинні мати власну специфіку опису, адже окремо потрібно аналізувати рукописних кодекс та стародрукований текст.

2. В Інституті рукопису НБУВ зберігається значна кількість фондів, серед яких зібрання ЦАМ КДА (ф. 301), а також бібліотечне зібрання ІФІБ (ф. 310). На сьогодні дані описи колекцій потребують нового критичного наукового дослідження. Проблема датування для українських кодексів XVII ст. у ф. 301 все ще залишається важливою, оскільки О. Лебедев указував в описах точну дату для недатованих кодексів за водяними знаками датованих рукописів, поданих у філігранологічних альбомах К. Тромоніна (1844) та М. Ліхачева (1891). Проведений нами критичний розгляд матеріалу описів, представлених у каталогах М. Петрова, О. Лебедева, та дослідження й описування кодексів дали можливість виділити українські кодекси без непрямої дати написання, а також ті, які дійсно мають точну дату написання. Але це вже є окремою ланкою нашого дослідження.

3. Проведений критичний перегляд описів українських кириличних рукописних кодексів XVII ст. за сучасними науковими даними археографії, кодикології, палеографії та філігранології сприяв уточненню часу написання групи кодексів. Рукописні кодекси XVII ст. розподілено на дві групи: ті, які мають точну дату написання, і ті, датування яких проведено в межах століття, тобто з непрямою датою написання. З масиву рукописних книг, які зберігаються в ІР НБУВ, досліджено й описано рукописні кодекси з точною датою написання, представлені як точно датовані кодекси XVII ст.

4. Рукописна кирилична книга XVII ст. займає значне місце в зібранні ІФІБ (ф. 310) і нараховує близько сорока кириличних кодексів та уривків, зокрема українського походження. Книжний репертуар зібрання переважно складають писемні пам'ятки житійні (Життя святих, Мінеї), історичні (Хронографи), музичні (Ірмологіони), навчальні (Буквиця), збірники різного складу та ін. Проте лише окремі українські писемні пам'ятки досліджені й науково описані на сучасному рівні розвитку археографії, кодикології, палеографії та кодикографії, зокрема Л. Гнатенко, М. Іваніковою, О. Івановою, Е. Клименко, Ю. Ясіновським.

5. Отже, для XVII ст. характерним залишається переписування книг, в тому числі й із стародруків, а також значно практикується опрацювання книг разом – як рукописних, так і стародрукованих, у більшості це кодекси, що активно використовувалися в повсякденних службах у храмах і монастирях, а також для збереженості уривків текстів.

6. Процес описування та атрибуція українських кириличних рукописних книг XVII ст., переписаних зі стародруків, є важливою і складною частиною опису цих РК. При описуванні рукописних кодексів необхідним є уточнення або встановлення самого факту переписування зі стародруків, якщо відсутні кодикологічні записи, а також, за можливості, ознайомлення з протографом книги.

7. Середньовічні слов'янські рукописні пам'ятки є ґрунтовною складовою всесвітньої культурної спадщини. Одним з важливих етапів у роботі над рукописними кодексами є створення електронного ресурсу рукописної книги і, зокрема, рукописної кириличної книги XVII ст., що є актуальним для оцінки культурного національного надбання, для реєстрації книжкових пам'яток та їхнього наукового дослідження й описування. Введення основних даних рукописних книжкових пам'яток до БД становить послідовний і ґрунтовний процес дослідження книги. Значна кількість українських рукописних книг XVII ст. потребує переописування, що ускладнює й значно гальмує створення електронного ресурсу.

8. Вітчизняними та закордонними дослідниками рукописних книг ще на початку 90-х років XX ст. розроблена усталена схема кодикологічного опису рукописних книг, але, як виявлено, жодна з них не передбачає окремі структурні поля для внесення метаданих про першоджерела (рукописне або друковане), з яких списувалися рукописні книги. Не передбачено опис окремо для стародруку, який міститься в рукописному кодексі. Через те, що значна кількість рукописних кириличних книг XVII ст. списана зі стародрукованих книг або містить у своєму складі стародруковану книгу чи фрагмент, нами

розроблено і запропоновано розширити БД «Кодекс» новітніми структурними полями *Протограф* та *Стародрук*, які є нововведеннями для БД такого рівня.

9. У майбутньому БД української кириличної рукописної книги XVII ст. має стати складовою частиною загальної електронної бази кириличних рукописних кодексів Інституту рукопису НБУВ від XII до XVII ст. і згодом – до XIX ст. включно. Цьому мають сприяти запропоновані й розроблені в нашому дисертаційному дослідженні нові структурні поля для БД «Кодекс», удосконалення основних базових полів та розширення інформаційно-пошукового апарату.

ОСНОВНІ ВИСНОВКИ

1. Історіографічний аналіз теми засвідчив, що вивчення української РК, яке розпочалося істориками та філологами з кінця XIX ст. і триває до сьогодні, розвивається за багатьма напрямками та аспектами. Воно значно активізувалося в 90-х роках XX ст., що було пов'язано з розвитком спеціальних історичних дисциплін та новітніх комп'ютерних технологій. Саме з цього часу почала всебічно вивчатися й українська рукописна книга XVII ст. – як у загальнослов'янському, так і східнослов'янському контексті розвитку рукописної книжкової традиції. Окремі історико-кодикологічні, палеографічні, джерелознавчі питання української кириличної рукописної книги XVII ст. висвітлені в працях Л. Дубровіної, Я. Запаса, Г. Ковальчук, В. Фрис, М. Боянівської, Л. Гнатенко, М. Гальченко, М. Іваннікової, О. Іванової, Е. Клименко та інших учених. Аналіз історіографії зазначеної теми свідчить про те, що на сьогодні українська РК XVII ст. вивчена частково, лише окремими періодами, значна увага дослідників приділена рукописній книзі першої половини XVII ст., друга половина зазначеного періоду залишається практично недослідженою.

2. Питання комплексної наукової атрибуції та описування української кириличної рукописної книги XVII ст. ще не стали спеціальним об'єктом історико-кодикологічного дослідження, яке включає всебічне студіювання РК із залученням багатьох спеціальних історичних дисциплін, зокрема палеографії, джерелознавства, філігранології та ін. Недостатньо визначеними залишаються також характерні особливості РК XVII ст., встановлення яких може кардинально змінити процес атрибутування книги для створення її наукового опису та вдосконалити моделі даних для електронної бази даних РК. Потребує виявлення та аналізу масив РК з різних книгосховищ, який досі повністю не опрацьований, лише незначна кількість РК мають сучасний науковий опис і доступні для дослідників.

3. Для України XVII ст. було важливим періодом у становленні української нації, що відбувалося в складних політичних і релігійних умовах. Українські землі входили до складу католицької Польщі та православної Росії, що безпосередньо впливало на політичне, релігійне, економічне та культурне життя українського народу, важливою складовою якого була рукописна книга як матеріальне уособлення духовності та національної свідомості українського народу. Незважаючи на відсутність єдиного політичного й духовного центру, українська культура стрімко розвивається – розгортається діяльність освітніх центрів, в яких відбувалося становлення української науки (зокрема філософії та філології – створення граматик та словників); отримують розвій мова, література, архітектура, живопис, музика, театр. У XVII ст. українська культура загалом і РК зокрема набувають національних ознак.

4. В українській культурі XVII ст. паралельно існували дві книжні традиції – написання та друкування книги, які взаємодіяли між собою. Основною специфікою української рукописної книги XVII ст. є її взаємозв'язок з друкованою книгою, що мало значний вплив на подальший її розвиток. Українська кирилична РК XVII ст. стає багатожанровою, значно розширюється її тематичний репертуар. Стають поширенішими стародруки, які поступово витісняють РК у богослужбній сфері, незважаючи на це, релігійна книга також набуває нових якостей (збільшується кількість перекладів українською мовою та кількість нових релігійних книг для народу – напр., Учительних Євангелій). Публікуються полемічні твори ієрархів з метою їхнього поширення (але залишився значний комплекс неопублікованих рукописів). Натомість релігійна книга для домашнього читання, тексти світського характеру, наукова та навчальна книги перебувають поза сферою друкарства. Зокрема, прозові та віршовані твори, козацькі літописи, праці з медицини, математики, мови, риторики, космографії, географії поширювалися в рукописній традиції. Певні тематичні групи книг існували тільки в рукописному вигляді (напр., нотні збірники піснеспівів) через складність текстів та різних півчих традицій, дорожнечу друку.

5. На основі аналізу РК XVII ст. та залучення сучасних досліджень рукописно-книжної культури цього періоду встановлені характерні кодикологічні особливості українських РК XVII ст.: в аспектах видів РК, текстів, паперу, характерних ознак мови, типу письма, правопису, оправи, книжної форми, матеріалу письма, формату, філіграней, художнього оздоблення, записів про писців, замовників, інтролігаторів, власників, скрипторіїв тощо. В цей період вдосконалюється форма та структура РК, з'являються титул та розподіл тексту на слова. Використовується папір як власного виробництва, так і голландського та французького, зрідка польського, і більш поширено, на відміну від попереднього століття, застосовуються водяні знаки рисунків різноманітних гербів, зокрема Аламода. Основним типом письма стає півустав та скоропис. Півустав використовується винятково для релігійних книг, однак поширюється в них (переважно з другої половини XVII ст.) й скоропис, у накресленнях якого з'являється тенденція до спрощення. В оздобленні оправи української рукописної книги XVII ст. з'являються сюжетні середники, кутики, застібки. У художньому оздобленні починають використовуватися титули з бароковими арками, мініатюрні заставки із сюжетним зображенням святих, сюжетні малюнки та заставки в народному стилі, заставки з плетінчастим або рослинним орнаментом з реалістичним зображенням бутонів, квітів, плодів, з використанням акварельних фарб та золота. Відчутними стають західноєвропейські впливи, а також вплив друкованої книги на оздоблення рукописної книги (напр., заставки стародрукованого стилю, скопійовані або просто зняті з українських стародруків).

6. Атрибуція та опис української РК XVII ст. базуються на встановленні її українського походження та часу написання. Методика атрибуції українських РК здійснена за комплексом ознак: авторами та переписувачами, назвою, місцем створення, датуванням за філігранями, особистостями мови, редакційних правок, записів про побутування (вкладні, власницькі, читацькі і ін.) тощо. Проведена класифікація РК дозволила виявити типи та види

кириличних кодексів за тематичними групами, функціями, змістом, що сприятиме включенню вірогідної інформації про книжні джерела до національно-інформаційного наукового простору.

7. Саме в XVII ст. з розвитком друкарства в рукописну книжну справу були внесені якісні зміни щодо розвитку книжної форми та структури: вплив титулу, завдяки чому формується книгознавче поняття сталого заголовку; титул заповнюється за зразком стародруку, до якого вносять вихідні дані (назва рукопису, його час та походження, автор, писець та ін.); відповідно оформлюється передмова та післямова, поле тексту, коментарі; рукописи оздоблюються в стародрукованому стилі або вже готовими стародрукованими формами титулів, заставкок, ініціалів, малюнками, які часто розфарбовуються від руки.

8. Розширення структури опису рукопису для розвитку *електронного ресурсу* та наукового каталогу української кириличної РК XVII ст. проведене на основі сформованої в ІР НБУВ бази даних «Кодекс» (яка вже поповнена інформацією про РК XII–XVI ст. і почалося заповнення РК XVII ст.). У процесі роботи було з'ясовано, що методика створення кодикологічного опису та заповнення існуючих структурних полів бази даних «Кодекс» потребує корегування. Запропоновано розширити структуру метаданих новими базовими полями («*Протограф*» – якщо можливо встановити рукописний протограф та протодрук, а також «*Стародрук*» – для конволютів) та провести удосконалення окремих вже існуючих базових полів, а також розширити інформаційно-пошуковий апарат новими термінами, що має сприяти пошукові потрібної інформації. Впродовж тестування даної системи нами було проведено атрибуцію 48 РК XVII ст. і здійснено введення основних структурних елементів їхнього опису до електронного ресурсу. Розроблена методика заповнення нових полів може бути застосована при описуванні всіх слов'янських рукописних книг і створенні електронних каталогів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Інститут рукопису (ІР НБУВ)

Ф. I Літературні матеріали (комплексний фонд)

1. № 171 *Хронограф, друга редакція*. 60–70-ті рр. XVII ст., 646 арк.
2. № 1658 *Мінея службова на квітень*. 1685 р., 247 арк.
3. № 1659 *Тріодь Цвітна*. Кінець XVII ст., 367 арк.
4. № 1782 *Номоканон*. Кінець XVII ст., 186 арк.
5. № 1789 *Пом'яник Київського Нікольського Пустинного монастиря*. Кінець XVII ст., 392 арк.
6. № 3860 *Ірмологіон нотований*. Остання третина XVII ст., 279 арк.
7. № 3861 *Діяння церковні*. 1697 р., 261 арк.
8. № 3995 *Ірмологіон нотований*. Кінець XVII ст., 258 арк.
9. № 3996 *Ірмолой нотований*. Кінець XVII ст., 153 арк.
10. № 3997 *Ірмолой нотований*. Друга половина XVII ст., 114 арк.
11. № 4060 *Требник*. Конволют. XVI, XVII ст. (Молитовник, 20-ті рр. XVII ст.; Мінея святкова, 80-ті рр. XVI ст., Тріодь Пісна 20-ті рр. XVII ст.; Слідування таїнства причастя, стародрук XVII ст., арк. 232–256), 256 арк.
12. № 5427 *Лексикон латинсько-руський*. Кінець XVII ст., 1009 арк.
13. № 7460 *Євангеліє тетр*. 30-ті рр. XVII ст., 279 арк.
14. № 7475 *Ірмологіон нотований*. Друга половини XVII ст., 418 арк.
15. № 7499 *Мінея службова на липень - серпень*. 1640 р., 257 арк.
16. № 7500 *Мінея службова на березень - квітень*. 1695 р., 257 арк.
17. № 7514 *Пом'яник Глухівської Миколаївської церкви*. 70-ті рр. XVII ст., 29 арк.
18. № 57485 *Латинсько-руський словник*. 40-ві рр. XVII ст., 267 арк.

Ф. VIII Київський університет св. Володимира

(колекція рукописів)

19. № 54 *Збірник змішаного змісту*. Середина XVII ст., 68 арк.

20. № 107 *Літописець*. 1673 р., 267 арк.
 21. № 113 *Хронограф, руська редакція* 1617-го р. Кінець XVII ст., 407 арк.

**Ф. XXVIII Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка
 (колекція рукописів)**

22. № 762 *Суботник*. 1674 р., 42 арк.
 23. № 790 *Ірмологіон нотований*. Перша третина XVII ст., 300 арк.

Ф. XXX Колекція рукописних книг ІР НБУВ

24. № 6 *Євангеліє тетр.* Початок XVII ст., 223 арк.
 25. № 50 *Пом'яник Луцької церкви*. 1677р., 111 арк.
 26. № 55 *Життя святих*. Друга половина XVII ст., 473 арк.
 27. № 59 *Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Матвія*. Перша половина XVII ст., 764 арк.
 28. № 60 *Збірник слів і повчань Іоанна Златоуста, Феодора Студина та ін.* 1655 р., 255 арк.
 29. № 89 *Хронограф, друга українська редакція*. 1699 р., 401 арк.
 30. № 169 *Мінея загальна*. 70–80-ті рр. XVII ст., 45 арк.
 31. № 187 *Збірник змішаного змісту*. 90-ті рр. XVII ст., 298 арк.
 32. № 188 *Збірник змішаного змісту*. 80-ті рр. XVII ст., 103 арк.

**Ф. 160 Київська духовна академія (КДА)
 (зібрання рукописів бібліотеки)**

33. № 418 *Катехізис*. Кінець XVII ст., 265 арк.

Ф. 285 Попов Павло Миколайович

34. № 532 *Збірник віршів духовного змісту*. XVII ст., 29 арк.
 35. № 6791 *Збірник полемічних творів проти латинян*, початок XVII ст.
 (додано фрагмент стародруку з Біблії Франциска Скорини, 1517–1519 рр.), 443 арк.
 36. № 6798 *Звезда пресвятая*. 80-ті рр. XVII ст., 201 арк.

**Ф. 301 Церковно-археологічний музей
 при Київській духовній академії (ЦАМ КДА)
 (колекція рукописів)**

(Опис М. Петрова)

37. № 113 П. *«Палинодія» Захарія Копистенського*. 90-х рр. XVII ст., 164 арк.
38. № 178/І П. *Пролог на вересень-лютий*, друга редакція. 1643 р. 597 арк.
39. № 178/ІІ П. *Пролог на березень –серпень*, 2-га ред. 1643 р., 392 арк.
40. № 322 П. *Службник*. Кінець XVII – початок XVIII ст., 90 арк.
41. № 333 П. *Требник*. Конволют. XVI–XVII ст. (60–70-ті рр. XVII ст., перша половина XVI ст.), 129 арк.
42. № 334 П. *Требник*. Конволют. XVI–XVII ст. (60–70-ті рр. XVII ст.; 80–90-ті рр. XVI ст.; стародрук XVII ст., арк. 118–121), 173 арк.
43. № 337 П. *Октоїх нотований*. 1639 р., 51 арк.
44. № 342 П. *Октоїх нотований*. 40–50-ті рр. XVII ст., 343 арк.
45. № 346 П. *Ірмологіон нотований*. 1652 р., 349 арк.
46. № 350 П. *Ірмологіон нотований*. 20–30-ті рр. XVII ст.; стародрук 1784 р., 579 арк.
47. № 483 П. *Грамматика Мелетія Смотрицького*. 90-ті рр. XVII ст., 313 арк.
48. № 484 П. *Арифметика*. Кінець XVII – початок XVIII ст., 195 арк.
49. № 566 П. *Катехізис Лавренція Зизанія*. XVII ст., 597 арк.
50. № 580 П. *Патерик Києво-Печерський*. 1657–1658 рр., 158 арк.
51. № 646 П. *Ірмологіон нотований*. 1670 р., 386 арк. (У складі зі Скитським Патериком 30–40-ві рр. XVII ст.).

(Опис О. Лебедєва)

52. № 48 Л. *Євангеліє тетр*. Початок XVII ст., 225 арк.
53. № 68 Л. *Службник*. Кінець XVII ст., 279 арк.
54. № 69 Л. *Службник*. 60-ті рр. XVII ст., 312 арк.
55. № 82 Л. *Октоїх нотований*. Кінець XVII ст., 191 арк.
56. № 85 Л. *Ірмологіон нотований*. Друга чверть XVII ст., 242 арк.
57. № 86 Л. *Ірмологіон нотований*. Конволют. (Стихири на свята, 30–40-ві роки XVII ст.; Октоїх–Ірмологіон, кінець XVIII – початок XIX ст.; Стихири на свята, середина XVIII ст.), 255 арк.
58. № 87 Л. *Ірмологіон нотований*. 90-ті роки XVII ст. (до 1696 р.), 253 арк.

59. № 88 Л. *Ірмологіон нотований*. Кінець XVII ст., 404 арк.
60. № 89 Л. *Ірмологіон нотований*. Кінець 80–90-ті рр. XVII ст., 144 арк.
61. № 90 Л. *Ірмологіон нотований*. Середина XVII ст., 363 арк.
62. № 91 Л. *Ірмологіон нотований*. 40-ві роки XVII ст., 259 арк.
63. № 95 Л. *Ірмологіон нотований*. 1697 р., 296 арк.
64. № 96 Л. *Ірмологіон нотований*. Остання третина XVII ст., 251 арк.
65. № 181 Л. *Збірник молитов і піснеспівів*. Конволют. 1627 р. – 50-ті рр. XVII ст. (Збірник 50-ті рр. XVII ст.; фрагмент Букваря Тимофія Вербицького. Стародрук 1627 р., арк. 183–189), 326 арк.
66. № 215 Л. *Книга Діонісія Ареопазита*. Середина XVII ст., 285 арк.
67. № 226 Л. *Збірник проповідей Варлаама Ясинського*. Кінець 80 – початок 90-ті рр. XVII ст. (до 1691 р.), 491 арк.
68. № 309 Л. *«Палинодія» Захарія Копистенського*. 1653 р., 220 арк.
69. № 416 Л. *Збірник житій*. Конволют. (Життя святих 1671 р.; Житіє рівноап. вел. кн. Володимира, стародрук 1670 р., арк. 349-359; Повісті та житія 80–90-ті рр. XVIII ст.), 374 арк.
70. № 565 Л. *Пом'яник Межигірського монастиря*. Друга половина XVII ст., доведений до 1785 р. 395 арк.
71. № 849 Л. *Вінець Віри Симеона Полоцького*. Кінець 90-их років XVIIст., 405 арк.
72. № 886 Л. *Збірник змішаного змісту*. Конволют (Слова та повчання, 20–30-ті рр. XVII ст.; Св. Іоанна Златоуста, архиєп. Константинопольського, на Отче наш виклад з грецької на руську, стародрук 1636 р., арк. 106–120), 414 арк.
73. № 890 Л. *Збірник канонічний*. 50–60-ті роки XVII ст., 59 арк.
74. № 901 Л. *Збірник слів і апокрифів*. Конволют (Повчальні слова Ісаака Сирина та Петра Дамаскина, 1607 р.; Апокрифи, середина XVIII ст.), 237 арк.

Ф. 306 Києво-Печерська Лавра

(зібрання рукописів бібліотеки)

75. № 9 *Збірник тлумачень*. Перша половина XVII ст., 225 арк.
76. № 14 *Євангеліє тетр.* Перша половина XVII ст., 391 арк.

77. № 31 *Октоїх*. 1685 р., 343 арк.
78. № 80 *Кормча*. Кінець XVI – початок XVII ст., 718 арк.
79. № 81 *Збірник канонічний*. Початок XVII ст., 385 арк.
80. № 181 *Катехізис*. Кінець XVII – початок XVIII ст. 76 арк.
81. № 184 *Образ вічності з іншими статтями*. 1645 р., 219 арк.
82. № 216 *Збірник слів*. 1610 р., 417 арк.
83. № 217 *Збірник слів на свята*. Початок XVII ст., 681 арк.
84. № 232 *Послання Ісаака Сиріна*. Середина XVII ст., 301 арк.
85. № 237 *Ліствиця Іоана Синайського з іншими статтями*. Початок XVII ст., 296 арк.
86. № 270 *Патерик Скитський*. Початок XVII ст., 480 арк.
87. № 286 *Збірник слів та повчань*. Початок XVII ст., 590 арк.
88. № 359 *Синопис Інокентія Гізеля*. 80–90-ті рр. XVII ст. 100 арк.

**Ф. 307 Київський Михайлівський Золотоверхий монастир
(зібрання рукописів бібліотеки)**

89. № 474 *Зодіак або дорога до вічності*. 1685 р., 199 арк.
90. № 529 *Пролог – Євангеліє учительне*. Конволют. XV–XVII ст. (Пролог, 80–90-ті рр. XV ст.; Пролог, 80–90-ті рр. XVI ст.; Євангеліє учительне, 1604 р., арк. 271–536), 536 арк.
91. № 546 *Збірник*. Друга половина XVII ст., 216 арк.
92. № 538 *Пом'яник Києво-Михайлівського монастиря*. 1667 р., 142 арк.

**Ф. 308 Пустинно-Миколаївський монастир
(збірка рукописів бібліотеки)**

93. № 560/І *«Огородок Марії Богородиці» Антонія Радивиловського*. 1671 р., 956 арк.
94. № 560/ІІ *«Огородок Марії Богородиці» Антонія Радивиловського*. 1688 р., 1030 арк.

**Ф. 309 Видубицький монастир
(зібрання рукописних книг)**

95. № 563 П. *Бесіди Іоанна Златоуста на Діяння святого апостола Павла*. 1690 р., 527 арк.

Ф. 310. Ніжинський історико-філологічний інститут

кн. Безбородька (зібрання рукописів бібліотеки)

96. № 4. *Обиход, Октоїх та Ірмологій*. 70–80-ті роки XVII ст., 236 арк.
97. № 6. *Октоїх*. 60–70-ті роки XVII ст., 263 арк.
98. № 7. *Мінея службова на червень*. Початок XVII ст., 328 арк.
99. № 11. *Повчання слова авви Дорофея*. 10–20-ті роки XVII ст., 166 арк.
100. № 17. *Збірник слів та житій*. 20-ті роки. XVII ст., 457 арк.
101. № 20. *Житіє Варлаама Хутинського*. Остання чверть XVII ст., 177 арк.
102. № 21. *Житіє Кирила Білозерського*. 60–70-ті роки XVII ст., 104 арк.
103. № 22. *Служба і житіє Мартина Білозерського*. 40-ві роки XVII ст., 120 арк.
104. № 23 *Житіє тверського князя Михайла Ярославовича*. 80–90-ті роки XVII ст., 161 арк.
105. № 28. *Збірник житій*. Конволют. (Житія, 40–50-ті роки XVI ст., Житія, 40-ві роки XVII ст.), 660 арк.
106. № 30 *Торжественик на травень*. Середина XVII ст., 262 арк.
107. № 31. *Тихвинській Богоматері служба та чудеса*. Кінець XVII ст., 348 арк.
108. № 32. *Буквиця*. Кінець XVII ст. Свиток у паперовий стовпець довжиною в 5 арк.
109. № 35. *Троянська війна*. 90-ті роки XVII ст., 234 арк.
110. № 38. *Хронограф*. 40-ві роки XVII ст., 749 арк.
111. № 39. *Хронограф*. 80-ті роки XVII ст. (не пізніше 1693 р.), 677 арк.
112. № 41. *«История в память приидуцим родам...»*. Остання чверть XVII ст., 314 арк.
113. № 50. *Степенна книга*. Кінець XVI – початок XVII ст. 2°, 775 арк.
114. № 100. *Служба і житіє Олександра Свирського*. Друга чверть XVII ст., 194 арк.
115. № 101. *Служба і житіє Макарія Желтоводського*. 20-ті рр. XVII ст., 115 арк.

116. № 102. *Збірник старообрядницький*. Конволют. (60–70-ті рр. XVII ст., початок XVIII ст.), 349 арк.
117. № 118. *Зерцало – Пчола*. Конволют. (Зерцало, XVII ст.; Пчола, початок XVIII ст.; фрагмент «Дидаскалії», надрукованої в 1653 р.), 239 арк.
118. № 129. *Празники*. Кінець XVII – початок XVIII ст., 180 арк.
119. № 155. *Апостол*. Початок XVII ст., 357 арк.
120. № 158. *Ірмологіон нотований*. Остання третина XVII ст., 270 арк.
121. № 166. *Новий літописець*. Кінець XVII ст., 411 арк.
122. № 174. *Збірник слів та повчань*. 80–90-ті роки XVII ст., 31 арк.
123. № 175 *Збірник іночеський*. 70-80-ті роки XVII ст., 144 арк.
124. № 176. *Обіход та Трезвони*. 80–90-ті роки XVII ст., 251 арк.

**Ф. 312 Києво-Софійський собор
(зібрання рукописів бібліотеки)**

125. № 33 *Євангеліє апракос*. Початок XVII ст., 219 арк.
126. № 34 *Євангеліє тетр*. 1637 р., 258 арк.
127. № 42 *Апостол*. Початок XVII ст., 177 арк.
128. № 60 *Служебник і Требник Архієрейський*. 1632 р., 487 арк.
129. № 79 *Тріодь Цвітна*. 1608 р., 289 арк.
130. № 83 *Тріодь Цвітна*. Початок XVII ст., 424 арк.
131. № 97 *Требник чернечий церковний*. Перша половина XVII ст., 164 арк.
132. № 167 *Збірник слів та повчань*. Перша чверть XVII ст., 458 арк.
133. № 222 *Кормча*. 1615 р., 340 арк.
134. № 278 *Четья Мінея на березень-серпень*. Друга половина XVII ст., 71 арк.
135. № 533 *Вінець віри Симеона Полоцького*. Кінець XVII – початок XVIII (не пізніше 1707 р.), 319 арк.
136. № 577 *Катехізис Симеона Полоцького*. Кінець XVII – початок XVIII ст., 224 арк.

Ф. 313 Почаївська лавра (зібрання рукописів бібліотеки)

137. № 3 Б. *Бесіди Іоана Златоуста на Євангеліє від Іоана Богослова*. 1694 р., 449 арк.

138. № 9 Б. *Пролог на рік*. Початок XVII ст., 334 арк.
139. № 13 Б. *Життя святих*. 1626 р., 288 арк.
140. № 14 Б. *Патерик Скитський*. 20–30-ті роки XVII ст., 368 арк.
141. № 22 Б. *Мінея службова на січень - лютий*. 1690 р., 323 арк.
142. № 23 Б. *Мінея службова на березень - квітень*. 1696 р., 260 арк.
143. № 26 Б. *Устав церковний Єрусалимський*. 1627 р., 197 арк.
144. № 174 Б. *Збірник слів та повчань*. 80–90-ті рр. XVII ст., 70 арк.

**Бібліотека Інституту літератури
ім. Т.Г. Шевченка НАН України (БІЛ)
Ф. 3 (Фр.)**

145. № 4819 *Євангеліє учительне*. Третя чверть XVII ст., 6 арк.

Житомирський краєзнавчий музей (ЖКМ)

146. № 100 *Євангеліє тетр.* XVII ст., 167 арк.
147. № 121 *Збірник повчань*. 1655 р., 481 арк.

**Львівська національна наукова бібліотека України
ім. В. Стефаника (ЛННБУ)
Відділ рукописів**

Ф. 2 Збірка кириличних рукописних книг

Бібліотеки Інституту «Народний Дім» у Львові (НД)

148. НД № 2 *Тріодь пісна*. 1608 р., 110 арк.
149. НД № 18 *Євангеліє тетр.* Початок XVII ст., 362 арк.
150. НД № 30 *Тріодь пісна*. 1606 р., 267 арк.
151. НД № 46 *Євангеліє тетр.* 1601 р., 321 арк.
152. НД № 52 *Євангеліє тетр.* Перша чверть XVII ст., 296 арк.
153. НД № 123 *Ірмолой нотований*. 1682 р., 409 арк.
154. НД № 160 *Ірмологіон нотований*. Кінець XVII – початок XVIII ст., 410 арк.

Ф. 3 Збірка рукописів Центрального василіанського

архіву і бібліотеки у Львові (МВ)

155. МВ № 50. *Ірмолой нотований*. Кінець XVI – початок XVII ст. (Не пізніше 1649 р.), 252 арк.
156. МВ № 415. *Кормча*. Перша половина XVII ст., 546 арк.
157. МВ № 417 *Ірмологіон нотований*. 1695 р., 938 арк.

**Наукова бібліотека Ужгородського
національного університету (НБ УНУ)**

158. 6-Д *Мінея службова*. Перша половина XVII ст., 389 арк.
159. 10-Д *Мінея службова*. Перша половина XVII ст., 439 арк.
160. 26-Д *Октоїх*. XVII ст., 159 арк.
161. 39-Д *Службник*. XVII ст., 231 арк.
162. 55-Д *Олександрія хронографічна*. XVI-XVII ст., 142 арк.

**Національний музей у Львові
ім. Андрея Шептицького (НМЛ)**

163. Рк. № 181 (4237) *Євангеліє тетр*. Початок XVII ст., 378 арк.
164. Рк. № 182 (4485) *Євангеліє тетр*. 1608 р., 316 арк.
165. Рк. № 445 (30457) *Євангеліє тетр*. Початок XVII ст., 278 арк.

Закарпатський краєзнавчий музей (ЗКМ)

166. № 16 *Службник*. 1648 р.
167. И-428 *Тріодь Пісна*. 1692 р., 308 арк.
168. И-431 *Євангеліє тетр*. XVII ст., 250 арк.
169. И-432 *Апостол*. 1660 р., 215 арк.
170. И-441 *Мінея загальна*. Перша чверть XVII ст., 154 арк.

Російська національна бібліотека (РНБ)

Відділ рукописів

Ф. 152 Зібрання І. Я Лукашевича і М. А. Маркевича

171. № 75 *Ірмологіон*. 1660 р., 429 арк.

Ф. IV Основне зібрання рукописних книг

172. № 215 *Літопис Феодосія Софоновича*. 1681–1682 рр., 676 арк.

Ф. 583 Збірка М. П. Погодіна

173. № 144 *Євангеліє тетр.* 1602 р., 311 арк.

Бібліотека Російської академії наук (БАН)

Науково-дослідний відділ рукописів

174. № 12.3.15 *Ірмологіон*. 1691 р., 803 арк.

Державний історичний музей (ДІМ)

Відділ рукописів

Ф. 178 Збірка Музейна

175. № 3491 *Пандекти Никона Черногорця*. Початок XVII ст., 1230 арк.

Ф. 23905 Збірка П. І Щукіна

176. № 653 *Ліствичник*. 1610 р., 210 арк.

Ф. 80370 Збірка Синодальна

177. № 67 *Вінець віри*. 1670 р. 233 арк.

178. № 271 *Службеник Лазаря Барановича*. 1665 р., 274 арк.

Національна бібліотека в Парижі (Франція)

179. № 3876 *Граматика слов'янська І. Ужєвича*. 1643 р., 72 арк.

Література

180. *Александрович, В. С.* Архієрейський Службеник і Требник Івана Боярського / В. С. Александрович, І. З. Мицько // Пам'ятки України. – К. : [б. в.], 1993. – Вип. 1–6. – С. 74–84.

181. *Апанович, Е. М.* Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков XVI–XVIII вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР [Текст] / Е. М. Апанович // История книги и издательского дела : сборник научных трудов. – Л., 1977. – С. 22–52.

182. *Апанович, Е. М.* Историческая рукописная книга XVII–XVIII вв. в фондах Центральной Научной библиотеки АН УССР [Текст] / Е. М. Апанович // Книга в России до середины XIX века. Отдельный оттиск. – Л. : Наука, 1978. – С. 195–204.
183. *Апанович, Е. М.* Книговедение и его задачи в свете актуальных проблем советского книжного дела [Текст] / Е. М. Апанович // Проблемы рукописной и печатной книги. – М., 1976. – С. 158–167.
184. *Апанович, Е. М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. – К., 1983. – 221 с.
185. *Бевзо, О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець [Текст] / Бевзо О. А. – К. : АН УРСР. – 1970. – 198 с.
186. *Бельчиков, Н. Ф.* Справочник-указатель печатных описаний славяно-русских рукописей [Текст] / Н. Ф. Бельчиков, Ю. К. Бегунов, Н. П. Рождественский. – М. ; Л. : АН СССР, 1963. – 359 с.
187. *Березин, В.* Описание рукописей Почаевской лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии / сост Василий Березин. – К. : Г. Т. Корчак-Новицкий, 1881. – 81 с.
188. *Бовгиря, А. М.* Рукописні історичні збірники в гетьманщині XVIII ст. [Текст] / А. М. Бовгиря // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 20. – С. 179–196.
189. *Бойко, О. Д.* Історія України : навч. посіб. [Текст] / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2006. – 688 с. – ISBN 966-8226-28-3.
190. *Бокань, В. А.* Історія культури України : навч. посіб. [Текст] / В. А. Бокань, Л. П. Польовий. – К. : МАУП, 2002. – 256 с. – ISBN 966-608-077-X.
191. *Бондар, Н. П.* Видання Івана Федорова та Петра Мстиславця з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : дослідження, попримірниковий опис [Текст] / Н. П. Бондар. – К. : НБУВ, 2012. – 313 с. – ISBN 978-966-02-6616-2.
192. *Бондар, Н. П.* До історії побутування книжкових ілюстрацій у якості самостійних елементних гравюр наприкінці XVI–XVII ст. [Текст] / Н. П.

Бондар // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 212–231.

193. *Бондар, Н. П.* Кириличні стародруки 15–17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського : каталог [Текст] / уклад. Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов, за уч. Т. М. Росовецької. – К. : НБУВ, 2008. – 232 с. – ISBN 978-966-02-4724-6.

194. *Бондаренко, В.* Цифровий архів : переваги, можливості, планування, створення, використання (на прикладі проекту «Ірмос») [Текст] / В. Бондаренко // Вісник Львівського університету. Серія : книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Львів, 2006. – Вип. 1. – С. 231–248.

195. *Боянівська, М. Б.* Переписувачі книжок як культурні діячі України. XV – перша половина XVII ст. [Текст] / М. Б. Боянівська – Львів : Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича, 1994. – 43 с.

196. *Боянівська, М. Б.* Причинок до створення словника українських книжників XI–XVIII ст. (невідомі матеріали з рукописних фондів ЛНБ). Додаток : матеріали до словника діячів українського книго-писання XVI–XVII ст. [Текст] / М. Б. Боянівська // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 вересня 1996 р. – Львів, 1999. – С. 333–342.

197. *Боянівська, М. Б.* Світські переписувачі книжок в Українській книгописній культурі XV – середини XVII століть [Текст] / М. Б. Боянівська // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССXXXIII : Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1997. – С. 239–250.

198. *Боянівська, М. Б.* Українська рукописна книга в XV – першій половині XVII ст. : виробництво і поширення [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Марта Богданівна Боянівська; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 1994. – 26 с.

199. *Боянівська, М. Б.* Marginalia w kodeksach rękopiśmiennych z XVI–XVII w. z dawnej greckokatolickiej kapituły przemyskiej (obecnie w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie) // *Slavia Orientalis*. – 1995. – Т. XLIV, № 4. – С. 555–566.

200. *Булычев, А. А.* История одной политической кампании XVII века : законодательные акты второй половины 1620-х годов о запрете свободного распространения «литовских» печатных и рукописных книг в России [Текст] / Александр Александрович Булычев. – М. : Языки славянской культуры, – 2004. – 144 с. – ISBN 5-9551-0014-8.

201. *Возняк, М. С.* Історія української літератури [Текст]: у 2 кн. : навч. вид. / М. С. Возняк. – 2-ге вид., перероб. – Кн.1. – Львів : Світ, 1992. – 696 с. – ISBN 5-7773-0024-3.

202. *Войцехівська, І. Н.* Володимир Іконников : джерелознавчі студії [Текст] / І. Н. Войцехівська. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1999. – 360 с. – ISBN 966-02-1199-6

203. *Гальченко, Е. М.* Археографическое описание украинского переплета XVI–XVIII вв. : к проблеме о терминологии [Текст] / Е. М. Гальченко // Библиотека – Информатизация – Наука : тез. докл. и сообщ. Респ. науч. конф., 8–10 окт., 1990 г. – К., 1990. – Ч 2. – С. 59.

204. *Гальченко, О. М.* Деякі питання методичних засад визначення композиційного рішення у декоративному оздобленні східнослов'янських оправ [Текст] / О. М. Гальченко // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка – Л., 2006. – Т. 252 : Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 440–464.

205. *Гальченко, О. М.* Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні : історія, структура, опис [Текст] / О. М. Гальченко ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. – К., 2005. – 375 с.: іл. – ISBN 966-02-3731-6.

206. *Гальченко, О. М.* Оправи східнослов'янських рукописних книг та стародруків : спроба аналізу та опису [Текст] / О. М. Гальченко // Записки

НТШ. – Львів, – 2000. – Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 438–456.

207. *Гальченко, О. М.* Оправа українських рукописних книг та стародруків як об'єкт кодикографії [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Олена Михайлівна Гальченко; НАН України ; НБУВ. – К., 1994. – 18 с.

208. *Гальченко, Е. М.* Переплет украинских рукописных и первопечатных книг : современное состояние изучения и дальнейшие перспективы [Текст] / Е. М. Гальченко // Библиотеки академий наук : проблемы функционирования, тенденции развития : науч.-практ. и теорет. сб. – К., 2007. – Вып. 5. – С. 81–105.

209. *Гальченко, О. М.* Сюжети середників шкіряних оправ з майстерні Києво-Печерської лаври : спроба іконографічного вивчення [Текст] / О. М. Гальченко, С. В. Зінченко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2012. – № 16. – С. 268–304.

210. *Герасимов, А. А.* Филиграния XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения [Текст] / А. А. Герасимов ; [послесл. и коммент. С. А. Клепикова]. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 259 с.

211. *Гнатенко, Л. А.* Графіко-орфографічні особливості передачі звука «йот» в староукраїнських пам'ятках другої половини XIV – початку XVII ст. [Текст] / Л. А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2010. – Вип. 14. – С. 179–197.

212. *Гнатенко, Л. А.* Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. [Текст] / Л. А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1996. – Вип. 3. – С. 39–57.

213. *Гнатенко, Л. А.* Поєднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток [Текст] / Л. А. Гнатенко // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3–4. – С. 103–109.

214. *Гнатенко, Л. А.* Правопис приголосних та буквених знаків у староукраїнських конфесійних писемних пам'ятках (у зв'язку з другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом) [Текст] / Л. А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2000. – Вип. 6. – С. 11–21.

215. *Гнатенко, Л. А.* Проблема датування кириличних кодексів XIV–XVI ст. із колекції Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії в каталозі О. Лебедева [Текст] / Л. А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2012. – Вип. 17. – С. 370–379.

216. *Гнатенко, Л. А.* Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України. Каталог рукописів другої половини XV – першої чверті XX ст. / НАН України, Ін-т рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. С. М. Грушевського ; уклад., передм. Л. А. Гнатенко ; вступ. ст. П. С. Соханя ; відп. ред. П. С. Сохань, О. С. Онищенко. – К., 1995. – 113 с., 16 вклейок. – ISBN 5-7702-0848-1.

217. *Гнатенко, Л. А.* Середньоболгарські орфограми як засіб ідентифікації часу написання староукраїнських конфесійних пам'яток [Текст] / Л. А. Гнатенко // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 266–277.

218. *Гнатенко, Л. А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом [Текст] / Л. А. Гнатенко ; редкол. : О. С. Онищенко (голова), В. В. Німчук, С. Г. Даневич (відп. секретар), Л. А. Дубровіна, Н. М. Зубкова ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. – К., 2007. – 264 с. : іл. – ISBN 978-966-02-4261-6.

219. *Гнатенко, Л. А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: каталог [Текст] / Л. А. Гнатенко; НАН України. Нац. б-ка

України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису; редкол.: О. С. Онищенко (голова) – К., 2003. – 194 с, [158 с.] : іл. – ISBN 966-02-2977-1.

220. *Гнатенко, Л. А.* Староукраїнський правопис останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу (букви на позначення голосних звуків) [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Людмила Анатоліївна Гнатенко ; Ін-т української мови. – К., 1997. – 28 с.

221. *Голуб, М.* Євангеліє тетр 1601 року зі збірки Музею мистецтва давньої української книги Львівської галереї мистецтв [Текст] / М. Голуб // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Львів, 2008. – Вип. 3. – С. 38–44.

222. *Голуб, М.* Рукописні Мінеї, створені у Львові у XVI – на початку XVIII ст., як джерело книгознавчих досліджень [Текст] / М. Голуб // Вісник Львівського університету. Серія : книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Львів, 2009. – Вип. 4. – С. 10–21.

223. *Горский, А. В.* Описание славянских рукописей Московской синодальной (патриаршей) библиотеки [Текст] / А. В. Горский, К. И. Невоструев. – М. : Синодальная типография, 1855. – Т. 1. – 225 с.

224. *Грушевський, М. С.* Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. [Текст] / редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – (Пам'ятки іст. думки України). – Т. 7. – 1995. – 628 с. – ISBN 5-12-002468-8.

225. *Гусева, А. А.* Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв. [Текст] : Методические рекомендации / А. А. Гусева. – М. : Рос. гос. б-ка, 1997. – 139 с. – ISBN 5-7510-0103-6.

226. *Дашкевич, Я. Р.* Філігранологія та завдання українського джерелознавства [Текст] / Я. Р. Дашкевич // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССXL : Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2000. – С. 284–332.

227. *Дзюба, О. М.* Бібліотеки України II половини XVII–XVIII ст. [Текст] / О. М. Дзюба, В. Я. Фрис // Історія Української культури. – К., 2003. – Т. 3. – С. 829–848.
228. *Дзюба, О. М.* Буквар Тимофія Вербицького 1627 [Текст] / О. М. Дзюба, В. Я. Фрис. – К. : Українознавство, 1995. – С. 31–36.
229. *Дзьобан, О. О.* Филигранология : история и задачи исследования на Украине [Текст] / О. О. Дзьобан, О. Я. Мацюк // Филигранологические исследования : теория, методика, практика. – Л., 1990. – С. 128–136.
230. [*Дианова, Т. В.*] Водяные знаки рукописей России XVII в. : по материалам Отдела рукописей ГИМ [Текст] / сост Т. В. Дианова, Л. М. Костюхина. – М. : ГИМ, 1980 – 172 с.
231. *Дианова, Т. В.* Филигрانی XVII–XVIII вв. Герб міста Амстердама [Текст] / Т. В. Дианова. – М. : ГИМ, 1998. – 168 с. : ил. – ISBN 5-89076-026-2.
232. *Дианова, Т. В.* Филигрانی XVII століття по старопечатним книгам [Текст] / Т. В. Дианова. – М. : ГИМ, 1993. – 192 с. – ISBN 5-7196-0894-X.
233. *Дианова, Т. В.* Филигрانی XVII–XVIII вв. Голова шута : каталог [Текст] / Т. В. Дианова. – М.: ГИМ, 1997. – 166 с. : ил. – ISBN 5-89076-005-X.
234. [*Дианова, Т. В.*] Филигрань «Кувшин» XVII в. [Текст] / сост Т. В. Дианова. – М. : ГИМ, 1989. – 28 с.
235. *Дианова, Т. В.* Филигрانی XVII століття по старопечатним книгам України і Литви [Текст] / сост Т. В. Дианова. – М. : ГИМ, 1993 – 192 с. ISBN 5-7196-0894-X.
236. *Добиаш, А. В.* Заметка об основной библиотеке Историко-филологического Института кн. Безбородько, составленная по случаю реорганизации библиотеки [Текст] / А. В. Добиаш // ИФИБ в Нежине. – Нежин, 1895. – Вып. XV. – С. 3–18.
237. *Добрунова, Л. Е.* Методичні рекомендації до семінарських занять з навчальної дисципліни «Історія України» для студентів напрямку підготовки «Видавничо-поліграфічна справа» всіх форм навчання [Текст] / Л. Е. Добрунова. – Х. : ХНЕУ, 2011. – 40 с.

238. *Добрянська, Т. А.* До питання специфіки опису української кирилично-рукописної книги XVII ст. у базі даних «Кодекс»: поля «протограф» та «стародрук» [Текст] / Т. А. Добрянська // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – Число 24 : Електронні інформаційні ресурси. – К. : Інститут історії України, 2014. – С. 131–136.

239. *Добрянська, Т. А.* Кирилична рукописна книга XVII ст. у зібранні Бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька : історія описування та датування [Текст] / Т. А. Добрянська // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2012. – Вип. 34. – С. 446–461.

240. *Добрянська, Т. А.* Кодиколого-палеографічне вивчення й описування української кирилично-рукописної книги XVII ст. з фондів Інституту рукопису НБУВ [Текст] / Т. А. Добрянська // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2014. – Вип. 18. – С. 348–354.

241. *Добрянська, Т. А.* Проблема датування українських кирилических кодексів XVII ст. із колекції Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії в каталозі О. Лебедева [Текст] / Т. А. Добрянська // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2013. – Вип. 17. – С. 380–389.

242. *Добрянська, Т. А.* Создание электронной базы данных кириллических рукописных кодексов XVII в. в Институте рукописи НБУВ в системе «Ирбис64» : начальный этап [Текст] / Т. А. Добрянська, Л. А. Гнатенко // Материали Международного конгресса «Библиотека как феномен культуры». Минск, 23–24 октября 2013 г. – С. 105–109.

243. *Добрянська, Т. А.* Створення та перспективи розвитку електронної бази даних українських кирилических рукописних кодексів XVII ст. Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [Текст] / Т. А. Добрянська // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2013. – Вип. 40. – С. 305–316.

244. *Добрянська, Т. А.* Українська кирилична рукописна книга XVII ст. як об'єкт кодикології, палеографії, філігранології, мистецтвознавства та археографії в 90-их рр. XX – 10-их рр. XXI ст. : історіографічний аспект [Текст] / Т. А. Добрянська // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2012. – Вип. 16. – С. 342–362.

245. *Дубровіна, Л. А.* Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису [Текст] / авт. та уклад. Л. А. Дубровіна, О. М. Гальченко, О. А. Іванова ; вступ. ст. Л. А. Дубровіна ; відп. ред. О. С. Онищенко; ред. Н. М. Зубкова, О. В. Лігостова ; АН України, ЦНБ ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. археографії. – К. : ІУА, 1992. – 152 с.

246. *Дубровіна, Л. А.* Кодикологічні дослідження Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Давня македонська рукописна книга [Текст] / Л. А. Дубровіна, Л. А. Гнатенко // Українсько-македонський науковий збірник. – К., 2005. – Вип. 2. – С. 288–304.

247. *Дубровіна, Л. А.* Кодикологічні, кодикографічні, палеографічні та археографічні дослідження Інституту рукопису НБУВ: бібліографічний огляд (1988–2003 рр.) [Текст] / Л. А. Дубровіна, О. М. Гальченко // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики : до 10-річчя заснування від. спеціальних іст. дисциплін Ін-ту історії України НАН України : зб. наук. пр. : у 2 ч. – К., 2004. – Чис. 11, ч. 2. – С. 44–65.

248. *Дубровіна, Л. А.* Кодикологічні, палеографічні та археографічні дослідження рукописних книг в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (кінець 80-х рр. XX – початок XXI ст.) [Текст] / Л. А. Дубровіна // Вісник Львівського університету. Серія : книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Вип. 1. – Львів, 2006. – С. 20–30.

249. *Дубровіна, Л. А.* Кодикологія та її метод у взаємозв'язках зі спорідненими галузями історичної науки [Текст] / Л. А. Дубровіна //

Спеціальні галузі історичної науки : зб. на пошану М. Я. Варшавчика. – К., 1999. – С. 54–67.

250. *Дубровіна, Л. А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги [Текст] / Л. А. Дубровіна, Ін-т рукописів Центральної наукової б-ки ім. В. І. Вернадського, Ін-т української археографії. – К., 1992. – 262 с. – ISBN-5-7702-0544-X.

251. *Дубровіна, Л. А.* Кодикологія як спеціальна історична дисципліна, об'єкт, предмет, методи і перспективи досліджень в Україні [Текст] / Л. А. Дубровіна // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. – К., 2000. – Число 5 : Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 10, ч. 1 : Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – С. 347–342.

252. *Дубровіна, Л. А.* Научное описание рукописных книг в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского и создание базы данных «Кодекс» [Текст] / Л. А. Дубровіна, О. А. Іванова // Архівознавство, археографія, джерелознавство. – 2002. – Вип. 5. – С. 45–55.

253. *Дубровіна, Л. А.* Півчі богослужбові книги у репертуарі рукописних книг у фонді Інституту рукопису [Текст] / Л. А. Дубровіна, О. А. Іванова // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 71–79.

254. *Дубровіна, Л. А.* Развитие кодикологических исследований в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского, 1988–2003 [Текст] / Л. А. Дубровіна // Федоровские чтения. – М. : Наука, 2005. – С. 613–627.

255. *Дубровіна, Л. А.* Развитие кодикологических исследований в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского (1992–2011) / Л. А. Дубровіна // Проблемы дипломатики, кодикологии и актовой археографии : материалы XXIV междунар. науч. конф., Москва, 2–3 февраля 2012 г. / редкол.: Ю. Э. Шустова (отв. ред.) и др.; Рос. гос. гуманитар. ун-т, Ист.-арх. ин-т, Высшая школа источниковедения, спец. и

вспомогат. ист. Дисциплин ; Рос. акад. наук, ФГБУН ИВИ РАН, Археогр. комиссия. – М. : РГГУ, 2012. – С. 275–277.

256. *Дубровіна, Л. А.* Рукописно-книжна спадщина України в сфері національної культури : створення традиційних та електронних ресурсів [Текст] / Л. А. Дубровіна // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2014. – Вип. 18. – С. 286–315.

257. *Дубровина Л.А.* Рукописная книга как исторический и библиографический источник : проблемы анализа формы и содержания в процессе создания структуры данных для электронного каталога [Текст] / Л. А. Дубровина // Библиотеки национальных академий наук : проблемы функционирования, тенденции развития : науч.-практ. и теорет. сб. – К., 2000. – Вып. 1. – С. 43–57.

258. *Дубровіна, Л. А.* Супрасльський ірмолой 1601 р. : деякі аспекти кодикологічного дослідження [Текст] / Л. А. Дубровина // Рукописна та книжкова спадщина України : археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 13–20.

259. *Дубровіна, Л. А.* Турійський Ірмолой початку XVII ст. – стародавня пам'ятка церковного співу в Україні [Текст] / Л. А. Дубровіна, Л. П. Корній // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип. 2. – С. 22–30.

260. *Едлінська, У. Я.* Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI–XVIII ст. [Текст] / У. Я. Едлінська, В. В. Страшко // Передача текстів документів і пам'яток. – К., 1990. – С. 3–29.

261. *Жиленко, І. В.* Пізні українські житія святого князя Володимира [Текст] / І. В. Жиленко. – К. : Фенікс, 2013. – 431 с. : іл., табл. – ISBN 978-966-136-083-8.

262. *Жолтовський, П. М.* Український живопис XVII–XVIII століть [Текст] / П. М. Жолтовський. – К. : Наукова думка, 1978. – 327 с.

263. Загальний міжнародний стандарт архівного описування ISAD(G). [Текст] / Держкомархів України : укр. версія Г. В. Папакіна. – К. : УНДІАСД, 2002. – 255 с.
264. *Запаско, Я. П.* Доброписці тоді славні були. Нариси з історії українського рукописного мистецтва [Текст] / Я. П. Запаско. – Львів : Афіша, 2003. – 176 с. – ISBN 966-7760-97-9.
265. *Запаско, Я. П.* Каталог стародруків, виданих на Україні [Текст] / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Кн. 1 : 1574–1700. Львів : Вища школа, 1981. – № 1. – (Сер. : Пам'ятки книжкового мистецтва).
266. *Запаско, Я. П.* Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст./ Я. П. Запаско. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1971. – 310 с.
267. *Запаско, Я. П.* Мистецькі рукописні пам'ятки України [Текст] / Я. П. Запаско. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 80 с. – ISBN 5-7702-1002-8.
268. *Запаско, Я. П.* Ошатність української рукописної книги [Текст] / Я. П. Запаско. – Львів : Фенікс, 1998. – 136 с. – ISBN 5-87332-067-5.
269. *Запаско, Я. П.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги [Текст] / Яким Прохорович Запаско. – К. : Изд.-во Академії наук УРСР, 1960. – 180 с.
270. *Запаско, Я. П.* Українська рукописна книга [Текст] / Яким Прохорович Запаско. – Львів : Світ, 1995. – 480 с. : іл. – (Сер. : Пам'ятки книжкового мистецтва). – ISBN 5-7773-0232-7.
271. Збірник оглядів фондів Відділу рукописів [Текст] / Уклад .: А. Г. Адаманенко, М. П. Візир, І. Д. Лисиченко, Й. В. Шубинський. – К. : АН УРСР, 1962. – 116 с.
272. *Зема В. Є.* Полеміко-догматичні збірки XVI – початку XVII ст. [Текст] / В. Є. Зема // Український історичний журнал. – К. : Наукова думка, 2001. – № 5. – С. 43–74.

273. *Зернова, А. С.* Методика описания старопечатных книг кирилловской печати [Текст] / А. С. Зернова // Труды Государственной библиотеки им. В. И. Ленина. – М. : ГБЛ, – 1960. – С. 204–255.

274. Зібрання українських стародруків XVI–XVIII століть [Текст] / В. А. Гайдук. – К. : АФЕФ – Україна, 2012. – 482 с.

275. *Зінченко, С. В.* Візантійсько-болгарські впливи на розвиток інтролігаторства в монастирях та церквах Київської митрополії XIV–XVII ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Світлана Володимирівна Зінченко. – Л., 2007. – 18 с.

276. *Зінченко, С. В.* До питання уніфікації спеціальної термінології для створення електронної пошукової бази суперекслібрисів [Текст] / С. В. Зінченко // Рукописна та книжкова спадщина України – К., 2004. – Вип. 9. – С. 217–231.

277. *Зінченко, С. В.* Живописні Розп'яття на оправах рукописних книг із збірки Національного Музею у Львові [Текст] / С. В. Зінченко // Українська Хрестологія : тези і резюме наукової конференції, 24 жовтня 1996. – Львів, 1996. – С. 26–28.

278. *Зінченко, С. В.* Методические рекомендации для описания, локализации и датирования средневековых кожаных переплётов с тиснением [Текст] / С. В. Зінченко // Рукописная книга Древней Руси и славянских стран : от кодикологии к текстологии : сборник трудов Российской библиотеки академии наук. – СПб., 2004. – С. 5–18.

279. *Зінченко, С. В.* Найдавніші українські оправи книжок з блінтовим тисненням зі збірки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України [Текст] // С. В. Зінченко / Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. 240 : Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 457–470.

280. *Зінченко, С. В.* Найдавніші українські оправи зі збірки Національного музею у Львові [Текст] / С. В. Зінченко // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 101–112.

281. *Зінченко, С. В.* Оправи візантійської конструкції, що виготовлялися в інтролігаторських майстернях при монастирях Львівської та Перемишльської єпархій XV–XVII ст. [Текст] / С. В. Зінченко // Рукописна і стародрукована книга. Зб. праць : Міжнародна конференція (XIII Федоровський семінар) «Рукописна і стародрукована книга». Львів, 23–25 квітня 2004 р. – Львів, 2006. – С. 113–141.

282. *Зінченко, С. В.* Унікальний вид інтролігаторства (іконопис на українських книжкових оправах) [Текст] / С. В. Зінченко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 113–118.

283. *Іваннікова, М. К.* Записи на книгах як мікроджерела історії кодексу (на прикладі світської книги) в контексті розвитку книжкового джерелознавства // Наукові праці НБУВ. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 401–410.

284. *Іваннікова, М. К.* Кирилична світська книга XVII ст. в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історико-кодикологічний опис [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 08 / Марія Костянтинівна Іваннікова ; НАН України ; НБУВ. – К., 2003. – 18 с.

285. *Іваннікова, М. К.* Кирилична світська книга XVII ст. в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського : історико-кодикологічний опис [Текст] : дисертація канд. іст. наук : 07.00.08 / Марія Костянтинівна Іваннікова ; НАН України; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – К., 2003. – 195 арк.

286. *Іваннікова, М. К.* Основні напрями вивчення української рукописної книги XVII ст. в Україні у другій половині XIX–XX ст. [Текст] / М. К. Іваннікова // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2002. – Т. 8. – С. 124–129.

287. *Іваннікова, М. К.* Проблеми створення наукового каталогу слов'янської рукописної книги XVII ст. з фондів НБУВ : принципи датування [Текст] / М. К. Іваннікова // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2002. – Вип. 9. – С. 334–344.

288. *Іваннікова, М. К.* Рукописна кирилична книга XVI–XVII ст. : основні принципи атрибуції [Текст] / М. К. Іваннікова, О. А. Іванова // Архіви України. – К., 2002. – № 4–6. – С. 169–178.

289. *Іваннікова, М. К.* Рукописні книги XVII ст. та рукописно-книжні зібрання Інституту рукопису НБУВ [Текст] / М. К. Іваннікова // Библиотечное дело и краеведение : сб. науч. тр. ВГП. 4. – К. ; Симферополь, 2002. – Вып. 4. – С. 5–11.

290. *Іваннікова, М. К.* Філігранологічний аналіз у кодикології рукописних книг XVII ст. (на прикладі Руського Хронографа редакції 1620 р.) [Текст] / М. К. Іваннікова // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 217–240.

291. *Іванова, М. В.* Пам'ятки книжкового мистецтва : рукописні Учительні Євангелія XVII ст. з монастирських бібліотек м. Києва [Текст] / М. В. Іванова // Вісник Книжкової палати. – К., 2006. – № 9. – С. 37–42.

292. *Іванова, О. А.* База даних рукописних кирилических книг «Кодекс» в Інституте рукописей Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского [Текст] / О. А. Іванова // Библиотеки национальных академий наук : проблемы функционирования, тенденции развития. – К., 2007. – Вып. 5. – С. 204–216.

293. *Іванова, О. А.* База даних «Кодекс» рукописної книги XVI ст. / О. А. Іванова // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2001. – Вип. 6. – С. 289–294.

294. *Іванова, О. А.* Використання баз даних у кодикологічних дослідженнях рукописних книг на прикладі бази даних «Кодекс» [Текст] / О. А. Іванова // Вісник Львівського університету. Серія: книгознавство, бібліотекознавство та інформ. технології. – Львів, 2007. – Вип. 2. – С. 106–115.

295. *Іванова, О. А.* До питання публікації описів рукописів в інформаційному просторі [Текст] / О. А. Іванова // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2012. – Вип. 34. – С. 280–291.

296. *Іванова, О. А.* Рукописна книга XVI ст. в Україні. Основні засади кодикологічного опису [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. Наук : 07. 00. 08 / Ольга Андріївна Іванова; НАН України ; НБУВ. – К., 2003. – 19 с.

297. *Іванова, О. А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : наук. кат. : палеогр. альбом [Текст] / О. А. Іванова, О. М. Гальченко, Л. А. Гнатенко ; редкол. : Л. А. Дубровіна (голова) та ін. – К. : НБУВ, 2010. – 791 с. : іл. – ISBN 978-966-02-5500-5.

298. *Іванова, О. А.* Формування інформаційного ресурсу рукописних книг у базах даних : кодикологічний аспект [Текст] / О. А. Іванова // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – Число 21 : Електронні інформаційні ресурси. – К. : Інститут історії України, 2013. – С. 131–139.

299. *Івченко, Л. В.* Музичний фонд НБУВ : створення електронного каталогу [Текст] / Л. В. Івченко, К. В. Лобузін // Біблотечний вісник. – 2007. – № 4. – С. 12–22.

300. Известия Церковно-археологического Общества при Киевской духовной Академии за июнь 1884 года [Текст] / сост Н. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – К., 1884. – Т. 2. – С. 601–604.

301. Известия Церковно-археологического Общества при Киевской духовной Академии за март 1890 года [Текст] / сост Н. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – К., 1890. – Т. 3. – С.156–160.

302. Известия Церковно-археологического Общества при Киевской духовной Академии за ноябрь 1882 года [Текст] / сост Н. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – К., 1883. – № 2. – С. 171–176.

303. Известия КДА за февраль 1886 года [Текст] / сост Н. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – К., 1886. – Т. 2. – С. 148–156.

304. Известия КДА за январь 1892 года [Текст] / сост Н. Петров // Труды Киевской духовной академии. – К., 1892. – № 4. – С. 671–676.

305. *Ісаєвич, Я. Д.* Києво-Могилянський колегіум [Текст] / Я. Д. Ісаєвич // Історія української культури. у 5 т. – К. : Наукова думка, 2001. – Т. 2. – С. 549–575.
306. *Ісаєвич, Я. Д.* Освітній рух в Україні XVII ст. [Текст] / Я. Д. Ісаєвич // Київська старовина. – К., 1995. – № 1. – С. 2–9.
307. *Ісаєвич, Я. Д.* Українська археографія в XVII–XVIII ст. [Текст] / Я. Д. Ісаєвич // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 174–187.
308. *Ісаєвич, Я. Д.* Українське книговидання : витоки, розвиток, проблеми [Текст] / Ярослав Дмитрович Ісаєвич. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с. – ISBN 966-02-2292-0.
309. Історія української культури : українська культура XIII – першої половини XVII століть [Текст] у 5 т. / гол. ред. : Б. Є. Патон ; НАН України / В. С. Александрович, В. Г. Балусок, М. Б. Боянівська. – К. : Наукова думка. – 2001. – Т. 2. – 847 с.
310. *Каманін, І. М.* Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII ст. (1566–1651) [Текст] / І. М. Каманін, О. Вітвіцька. – К. : Друк. Всеукр. Акад. Наук, 1923. – 144 с.
311. *Каманин, И. М.* Главные моменты в истории развития южнорусского письма в XV–XVIII вв. [Текст] / Палеографический сборник: Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. – К. : Киевская комиссия для разбора древних актов, 1899. – Вып. 1. – С. 1–19.
312. *Каманин, И. М.* Метрический метод в палеографии и результаты его приложения к изучению южнорусского устава и полуустава XVI–XVII вв. / И. М. Каманин // Известия XIII Археологического съезда. – Харьков, 1905. – № 6. – С. 44–46.
313. *Карский, Е. Ф.* Славянская кирилловская палеография [Текст] / Е. Ф. Карский. – Л., 1979. – 494 с.

314. Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: авт.-уклад. Фрис В. Я. – Вип. II: Видання друкарень Острога, Дермані, Стрятина, Крилоса, Угорець, Рохманова. – Львів, 1996. – 122 с. – ISBN 5-7702-0538-5.

315. *Клепиков, С. А.* Из истории украинского переплета XVII–XVIII ст. [Текст] / С. А. Клепиков // История книги и издательского дела. – Л. : БАН СССР, 1977. – С. 53–61.

316. *Клепиков, С. А.* Описание древних обиходных переплетов [Текст] / С. А. Клепиков // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. – М. : Институт истории СССР, 1976. – Вип. 2, ч. 1. – С. 51–77.

317. *Клепиков, С. А.* Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX вв. [Текст] / С. А. Клепиков. – М. : Изд-во Всесоюз. книжной палаты 1959. – 305 с. ; ил.

318. *Клименко, Е. С.* Безлінійні церковно-співочі книги у фондах Інституту рукопису Національної Бібліотеки України імені В. І. Вернадського [Текст] / Е. С. Клименко // Наук. вісн. НМАУ. – К., 2009. – Вип. 88. – С. 139–141.

319. *Клименко, Е. С.* Джерелознавчі дослідження безлінійних співочих рукописних книг із фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [Текст] / Е. С. Клименко // Волинські історичні записки: зб. наук. праць. – Т. 1. – Житомир : Вид-во Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка, 2008. – С. 201–207.

320. *Клименко, Е. С.* Кириличні співочі рукописи монодійної традиції XII – початку XX ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : історико-кодикологічне дослідження: Каталог : палеографічний альбом [Текст] / Е. С. Клименко, О. М. Гальченко; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2011. – 305 с. : іл. – ISBN 978-966-02-6328-4.

321. *Клименко, Е. С.* Музична знаменна рукописна книга кириличного письма XVI–XVII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки

України імені В. І. Вернадського [Текст] / Е. С. Клименко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2004. – Вип. 9. – С. 188–202.

322. *Клименко, Е. С.* Музичні знаменні рукописи поморської традиції у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [Текст] / Е. С. Клименко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 200–213.

323. *Клименко Е. С.* Музична крюкова рукописна книга XII - початку XX ст. в Україні : історико-кодикологічний опис [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Е. С. Клименко ; НАН України, НБУВ. - К., 2007. - 20 с.

324. *Клименко, Е. С.* Музична рукописна книга у фондах Інституту рукопису Національної Бібліотеки України імені В.І. Вернадського [Текст] / Е. С. Клименко // Документознавство, бібліотекознавство. Інформаційна діяльність : проблеми науки, освіти, практики. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. – К., 2005. – С. 216–218.

325. *Клименко, Е. С.* Основні принципи опису музичної знаменної рукописної книги кириличного письма XII – початку XX ст. (за матеріалами Інституту рукопису Національної Бібліотеки України імені В. І. Вернадського) [Текст] / Е. С. Клименко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 290–301.

326. *Клименко, Е. С.* Півчі знаменні старообрядницькі рукописи у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [Текст] / Е. С. Клименко // Спеціальні іст. дисципліни : питання теорії та методики. – К., 2007. – Вип. 14. – С. 34–42.

327. *Клименко, Е. С.* Принципи кодикологічного опису півчих знаменних рукописів (на матеріалах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [Текст] / Е. С. Клименко // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність : проблеми науки, освіти, практики : зб. матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф., К., 21–23 трав. 2007 р. – К., 2007. – С 329–330.

328. *Клименко, Е. С.* Російські богослужбові нотолінійні співочі книги другої половини XVII–XVIII ст у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [Текст] / Е. С. Клименко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 16. – К. : НБУВ, 2012. – С. 325–341.

329. *Клименко, Е. С.* Специфіка кодикологічних досліджень півчих кирилических рукописних книг (на матеріалах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) [Текст] / Е. С. Клименко // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – К., 2007. – № 2. – С. 64–69.

330. *Князевська, Т. Б.* Рукописаня и старопечатная книга [Текст] / [Князевская Т. Б., Лихтенштейн Е. С., Маркушевич А. И., Немировский Е. Л., Сидоров Е. Е., Тиганова Л. В.]. – М. : Наука, 1975. – 261 с.

331. *Ковальчук, Г. І.* Рукописні книги та стародруки : Навчальний посібник [Текст] / Г. І. Ковальчук. – К. : НБУВ, 2011. – 100 с.: іл. – ISBN 978-966-02-5640-8.

332. *Кольбух, М. М.* Історія формування збірки кирилических рукописних книг відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника [Текст] / М. М. Кольбух // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 263–276.

333. *Кольбух, М. М.* Кирилическі рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: Каталог. – Т. 1: XI–XVI ст. / Уклад.: М.М. Кольбух, Т.М. Гуцаленко, О.О. Дзьобан та ін.; передм. М.М. Кольбух; уклад. наук.-довід. апарату: М.М. Кольбух, Я.П. Сенік. – Львів : Оріяна-Нова, 2007. – XLVI, 522 с., 24 кол. іл – ISBN 978-966-02-2334-X.

334. *Корзо, М. А.* Нравственное богословие Симеона Полоцкого : освоение католической традиции московскими книжниками второй половины XVII века [Текст] / М. А. Корзо. – М. : ИФРАН, 2011. – 155 с.

335. *Корзо, М. А.* Украинско-беларусские кириллические букварные катехизисы XVII–XVIII вв. [Текст] / М. А. Корзо // Вісник Львівського

університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Львів, 2006. – Вип. 1. – С. 55–71.

336. *Корній, Л. П.* Болгарській наспів з рукописних нотолінійних Ірмолоїв України кінця XVI–XVII ст. [Текст] / Л. П. Корній, Л. А. Дубровіна [Текст] / передм. П. С. Соханя; вступ. ст. Л. Корній ; НАН України ; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису. – К., 1998. – 322 с. – ISBN 5-7702-0828-7.

337. *Корній, Л. П.* Українська шкільна драма і духовна музика XVII – першої половини XVIII ст. [Текст] / Корній Л. П. – К., 1993. – с. 158

338. *Корній, Л. П.* Музична культура в Україні [Текст] / Корній Л. П. // Укр. культура 2-ї пол. XVII – XVIII ст. - Т. 3. - К., 2003.

339. *Корній, Л. П.* Проблема стильових нашарувань в українській музиці кінця XVI–XVII століть (окремі спостереження) [Текст] / Корній Л. П. // Зап. НТШ. – Л., 2009. – Т. 258.

340. *Костюхина, Л. М.* Книжное письмо в России XVII в. [Текст] / Л. М. Костюхина. – М. : Гос. ист. музей, 1974. – 228 с.

341. *Крекотень, В. І.* Оповідання Антонія Радивиловського [Текст] / В. І. Крекотень. – К. : Наукова думка, – 1983. – 406 с.

342. *Крыжановский, Г.* Рукописные евангелия киевских книгохранилищ : исследование языка и сравнительная характеристика текста / Крыжановский Г. – К., 1889. – 393 с.

343. *Крыжановский, Г.* Рукописные евангелия Волынского Епархиального Древлехранилища (Историко-диалектологические очерки) [Текст] / Крыжановский Г. // Волынский историко-археологический сборник. – Житомир, 1896. – Вып. 1. – С. 1–75.

344. *Крип'якевич, І. П.* Історія української культури [Текст] / за загал. ред. І. П. Крип'якевича. – 4-те вид., стереотип. – К. : Либідь, 2002. – 656 с. – ISBN 966-06-0248-0.

345. *Кріль, М. М.* Основи палеографії : навч. посібник [Текст] / Михайло Михайлович Кріль. – К. : ІСДО, 1995. – 196 с. – ISBN 5-7763-9516-4.

346. *Кубанська-Попова, М. М.* Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник : стародруки XVI–XVII ст. [Текст] : каталог / М. М. Кубанська-Попова. – К., 1971. – 79 с.

347. *Курінний, П.* Лаврські інтролігатори XVII–XVIII ст. [Текст] / П. Курінний. – К. : Київ-друк. – 1926. – 44 с.

348. *Кучкин, В. А.* Первые издания русских Прологов и рукописные источники издания 1661–1662 гг. [Текст] / В. А. Кучкин // Рукописная и печатная книга. – М., 1975. – С. 139–153.

349. *Лабынцев, Ю. А.* Книжная культура украинских земель в XVI–XVII вв. [Текст] / Ю. А. Лабынцев // Очерки по истории Украины. Пособие к курсу лекций. – Вып. 1. – Москва : Изд-во Института славяноведения и балканистики РАН, 1993. – С. 105–120.

350. *Лаптев, И. П.* Опыт в старинной русской дипломатике или способ узнавать на бумаге время, в которое писаны старинные рукописи. С приложением рисунков вологодского купца Ивана Лаптева [Текст] / Иван Петрович Лаптев. – СПб., 1824. – 11 с.

351. *Лауцявичюс, Э. Т.* Бумага в Литве в XV–XVIII веках : атлас [Текст] / Э. Лауцявичюс = Laucevicius E. Paper in Lithuania in XV–XVIII centuries: atlas [Текст] / Э. Т. Laucevicius ; Центральная библиотека Академии Наук Литовской ССР ; Комиссия по истории естествознания и техники при Президиуме Академии Наук Литовской ССР. – Вильнюс : Минтис, 1967. – 577 с.

352. *Лауцявичюс, Э. Т.* Бумага в Литве в XV–XVIII веках [Текст] / Э. Т. Лауцявичюс ; [сокращенный перевод с литовского Ю.В. Андриюшайтите] ; Археографическая комиссия Академии Наук СССР ; Центральная библиотека Академии Наук Литовской ССР. – Вильнюс : Мокслас, 1979. – 187 с.

353. *Лебедев, А. А.* Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии [Текст] / Александр Александрович Лебедев. – Саратов : Волга, 1916. – Т. 1. – 472 с.

354. *Лёвочкин, И. В.* Основы русской палеографии [Текст] / И. В. Лёвочкин. – М. : Круг, 2003. – 176 с. – ISBN–5-7396-0375-7.

355. *Литвин, В. М.* Історія України : підручник [Текст] / В. М. Литвин ; ред. В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 2006. – 728 с. – ISBN 966-00-0580-6.

356. *Лихачев, Н. П.* Палеографическое значение бумажных водяных знаков [Текст] / Николай Петрович Лихачев. – СПб. : ОЛДП, 1899. – Ч. 1–3, добавки / систематизировал по сюжетам и сост указатель В. М. Загребин. – Л., 1982. – 422 с.

357. *Лобузина, Е. В.* Возможности системы автоматизации библиотек «ИРБИС 64» для организации работы специализированных фондов научных библиотек [Текст] / Е. В. Лобузина, И. В. Лобузин // Библиотеки национальных академий наук : проблемы функционирования, тенденции развития: научно-практический и теоретический сборник. – К. : НБУВ, 2010. – Вып. 8. – С. 120–130.

358. *Лобузіна, К. В.* Проблеми створення комплексних цифрових ресурсів історико-культурної та наукової спадщини [Текст] / К. В. Лобузіна // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – Число 21 : Електронні інформаційні ресурси. – К. : Інститут історії України, 2013. – С. 121–129.

359. *Лобузіна, К. В.* Створення електронних колекцій книжкових пам'яток у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (на прикладі почаївських стародруків) [Текст] / К. В. Лобузіна, Г. І. Ковальчук, Н. В. Заболотна // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2009. – Вип. 24. – С. 145–153.

360. *Лобузіна, К. В.* Створення інтегрованого бібліотечного простору : основні проблеми та шляхи вирішення [Текст] / К. В. Лобузіна // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – К., 2012. – № 2. – С. 34–41.

361. *Лобузiна, К. В.* Сучаснi пiдходи до iнтеграцiї електронних iнформацiйних ресурсiв бiблiотек [Текст] / К. В. Лобузiна // Вiсник Книжкової палати. – К., 2012. – № 12. – С. 24–28.

362. *Лобузiна, К. В.* Технологiї органiзацiї знаннєвих ресурсiв у бiблiотечно-iнформацiйнiй дiяльностi [Текст] / Катерина Вiкентiївна Лобузiна ; НАН України, Нац. б-ка України iм. В. І. Вернадського. – К. : НБУВ, 2012. – 252 с. – ISBN 978-966-02-6423-6.

363. *Лобузiна, К. В.* Формування електронних iнформацiйних ресурсiв рукописної та архiвної спадщини [Текст] / К. В. Лобузiна // Рукописна та книжкова спадщина України. – К. : НБУВ, 2012. – Вип. 16. – С. 425–438.

364. *Лукьяненко, В. И.* Определение формата издания при описании старопечатных кириллических книг [Текст] / В. И. Лукьяненко // Исследования памятников письменной культуры в собраниях и архивах отделов рукописей и редких книг : сборник научных трудов. – Л., 1985. – С. 140–153/

365. *Луппов, С. П.* Книга в России в XVII в. [Текст] / Сергей Петрович Луппов. – М. : Наука, 1970. – 224 с.

366. *Луппов, С. П.* Книга в России в первой четверти XVIII века [Текст] / Сергей Петрович Луппов. – Спб. : Наука. Ленинградское отделение, 1973. – 216 с.

367. *Луппов, С. П.* Рукописная и печатная книга [Текст] / Сергей Петрович Луппов. – М. : Наука, 1975. – 323с.

368. *Маслов, С. И.* Описание рукописных книг библиотеки Киевского университета св. Владимира [Текст] / Сергей Иванович Маслов. – К., 1910. – 45 с.

369. *Маслов, С. И.* Українська друкована книга XVI–XVIII вв. [Текст] / С. І. Маслов; Укр. наук. ін-т книгознавства. – К. : Держ. вид-во України, 1925. – 79 с.

370. *Мацюк, О. Я.* Історія українського паперу [Текст] / О. Я. Мацюк. – К. : Ін-т історії України АН України, 1994. – 186 с. – ISBN–5-7707-3506-6.

371. *Мацюк, О. Я.* Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.) [Текст] / О. Я. Мацюк. – К. : Наукова думка, 1974. – 296 с.
372. *Мацюк, О. Я.* Філіграні архівних документів України XVIII–XX ст. [Текст] / О. Я. Мацюк ; відп. ред. Ф. П. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1992. – 352 с. – ISBN 5-12-003302-4.
373. Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України : кириличні рукописні книги та стародруки [Текст] / Уклад. : Н. П. Бондар, Л. А. Гнатенко, Л. А. Дубровіна та ін. ; передмова : Л. А. Дубровіна, Г. І. Ковальчук. – К. : НБУВ, 2007. – 134 с. – ISBN 978-966-02-4452-8.
374. *Микитась, В. Л.* Давні книги Закарпатського Державного краєзнавчого музею. Опис і каталог [Текст] / В. Л. Микитась. – Л. : Вид-во Львівського ун-ту. – 1961. – 85 с.
375. *Микитась, В. Л.* Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог [Текст] / В. Л. Микитась. – Ужгород : УжДу. – 1961. – 95 с.
376. *Милькова, С. В.* Ареопагитики в книжности Древней Руси и их читатели [Текст] / Милькова С. В., Смирнова А. А. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – М., 2003. – № 4 (14). – С. 47–48.
377. *Миллюков, П. Н.* Главные течения русской исторической мысли [Текст] / П. Н. Миллюков. – СПб. : М. В. Аверьянов, 1913. – 361 с.
378. *Мыцьк, Ю. А.* Вопросы публикации текста «Кройника» Феодосия Софоновича [Текст] / Ю. А. Мыцьк // Анализ публикаций источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1978. – С. 58–74.
379. *Мицик, Ю.* Історія України [Текст] / Ю. Мицик, О. Бажан. – К. : Кліо, 2015. – 680 с.
380. *Мицик, Ю. О.* Київський «Синопис» як підручник з історії Русі-України [Текст] / Ю. О. Мицик // Історія в школах України. – К., 2009. – № 6. – С. 47–48.
381. *Мицик, Ю. О.* Острозький літописець [Текст] / Ю. О. Мицик // Острозька давнина. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 69–73.

382. *Мицик, Ю. О.* Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх [Текст] / АН України ; Археограф. коміс. ; Ін-т укр. археографії ; Ін-т історії України ; підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. О. Мицика, В. М. Кравченко. – К. : Наукова думка, 1992. – 336 с.

383. *Мицик, Ю. О.* Феодосій Сафонович – видатний представник історичної думки XVII ст. (300-річчя з дня смерті) [Текст] / Ю. О. Мицик // Український історичний журнал. – К., 1977. – № 12. – С. 113–115.

384. *Мицько, І. З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636) [Текст] / Мицько І. З. – К. : Вища школа, 1990. – 290 с.

385. *Міщук, С. М.* Бібліотека Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині та її рукописна колекція (друга половина XIX – 10-ті роки XX ст.) [Текст] / С. М. Міщук // Бібліотечний вісник. – К., 2008. – № 1. – С. 14–19.

386. *Міщук, С. М.* Внесок учених Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині у дослідження рукописних пам'яток : друга половина XIX – 10-ті роки XX ст. [Текст] / С. М. Міщук // Інтелігенція і влада : громад.-політ. наук. зб. [редкол. : Г. І. Гончарук (гол. ред.) та ін.] ; М-во освіти і науки України, Одес. нац. політех. ун-т. – О.: Астропринт, 2009. – Вип. 15. – С. 261–271. – Серія : Історія.

387. *Міщук, С. М.* Збирання та наукове описування рукописно-книжкової спадщини України (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.). Історіографія. Бібліографія [Текст] / Сергій Миколайович Міщук. – К. : Генеза, 2009. – 380 с.: іл. – ISBN 978-966-02-5287-5.

388. *Міщук, С. М.* І. Лілеєв та Є. В. Петухов – книгознавці, археографи рукописних пам'яток [Текст] / С. М. Міщук // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2010. – Вип. 4. – С. 46–51.

389. *Міщук, С. М.* М. Н. Сперанський – бібліограф та палеограф слов'янської рукописної книги з бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині [Текст] / С. М. Міщук // Література та культура

Полісся / [відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко]. – Ніжин, 2008. – Вип. 42 : Спадщина М. Гоголя та проблеми вітчизняної і світової історії, філології та культури у сучасній інтерпретації. – С. 247–257.

390. *Міщук, С. М.* Наукове описування рукописних книг та стародруків в Україні (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.). Історіографія. Бібліографія [Текст] / Сергій Миколайович Міщук. – Житомир : Полісся, 2011. – 184 с. – ISBN 978-966-655-554-3.

391. *Міщук, С. М.* Рукописно-книжкова спадщина Волині в другій половині XIX – 30-х рр. XX ст. : дослідження опис, доля [Текст] / С. М. Міщук // Волинські історичні записки : збірник наукових праць. – Житомир, 2008. – Т. 1. – С. 105–116.

392. *Міщук, С. М.* Українські вчені – дослідники рукописно-книжкової спадщини України: друга половина XIX – 10-ті рр. XX ст. [Текст] / С. Міщук // Питання історії України. Збірник наукових праць. – Чернівці, 2008. – Т.11. – С.144–148.

393. *Міщук, С. М.* Формування науково-практичних засад опису рукописних книг та стародруків у науковій діяльності В. М. Перетца в Україні [Текст] / С. М. Міщук // Бібліотечний вісник. – К., 2007. – № 4. – С. 23–36.

394. *Міцан Т. В.* Документальні матеріали Києво-Могилянської академії у рукописних фондах НБУВ як інформаційне джерело з історії освіти України XVII–XIX ст // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2001. – С. 223–231.

395. *Мочульський, В. Н.* Описание рукописей В. И. Григоровича [Текст] / В. Н. Мочульський. – Одесса:Типолитография. штаба Одесского военного округа. – 1890. – 81 с.

396. *Муссель-Драгомирецька, С. О.* Актуальні питання удосконалення електронних каталогів Інституту рукопису в середовищі САБ «ІРБІС 64» [Текст] / С. О. Муссель–Драгомирецька // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2012. – Вип. 16. – С. 459–466.

397. METROPOLIS KIJUVIENSIS. Каталог і тексти петербурзьких зібрань [Текст] / В. Є. Зема, С. В. Зінченко, В. Я. Фрис. – К. : НАН України, Інститут історії України, 2010. – XXXVIII, 216 с.

398. *Назаревський О. А.* Знадоба до історії давньої повісті : повістовий репертуар київських рукописних збірок // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. 25. – С. 315–334.

399. *Німчук, В. В.* Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства [Текст] / Василь Васильович Німчук. – К. : Наукова думка, – 1979. – 111с.

400. *Німчук, В. В.* Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською [Текст] / В. В. Німчук ; АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Наукова думка, 1980. – 304 с.

401. *Німчук, В. В.* Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції (проект) [Текст] / Василь Васильович Німчук. – К. : Інститут української археографії АН України, 1995. – Ч. 1. – 54 с. – ISBN 5-7702-0550-4.

402. *Огієнко, І. І.* Історія українського друкарства [Текст] / Іван Іванович Огієнко. – К. : Либідь, 1994. – 448 с. – ISBN 5-325-00510-3.

403. *Огієнко, І. І.* Історія української літературної мови [Текст] / упоряд., авт. іст. М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2001. – 440 с.

404. *Огієнко, І.* Нариси з історії української мови. Система українського правопису: Популярно-науковий курс з історичним освітленням [Текст] / Іван Огієнко. – Варшава, 1927. – 216 с.

405. *Огієнко, І. І.* Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу [Текст] / Іван Іванович Огієнко. – К. : Довіра, 1992. – 218 с. – ISBN 5-7707-1680-0.

406. Острозька академія – XVII століття. Енциклопедія [Текст] / ред. Колегія : І. Пасічник, П. Кралюк, А. Атаманенко [та ін.]; Національний університет «Острозька академія». – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2011. – 512 с.

407. Отчет Церковно-исторического и Археологического общества при Киевской Духовной Академии за 1901 год. – К., 1902. – 38 с.
408. Отчет Церковно-исторического и Археологического общества при Киевской Духовной Академии за 1904 год. – К., 1905. – 22 с.
409. Отчет Церковно-исторического и Археологического общества при Киевской Духовной Академии за 1905 год. – К., 1906. – 30 с.
410. *Панашенко, В. В.* Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. На матеріалах Лівобережні України [Текст] / В. В. Панашенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 112 с.
411. *Перетц, В. Н.* Из лекций по методологии истории русской литературы. История изучений. Методы. Источники. – К., 1914. – VII, 496 с.
412. *Перетц, В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков [Текст] / В. Н. Перетц. – М. : АН СССР, 1962. – 118 с.
413. *Перетц, В. Н.* К истории польского и русского народного театра [Текст] / В. Н. Перетц. – ИОРЯС. – т. X. – Кн. 1 – 1905. – С. 63–67.
414. *Перетц, В. Н.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир, 21–26 октября 1910 г. [Текст] / В. Н. Перетц. – К. : Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира 1911. – 150 с.
415. *Перетц, В. Н.* Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в Нежин 18–20 февраля 1914 г. [Текст] / В. Н. Перетц. – К., 1914. – 85 с.
416. *Перетц, В. Н.* Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав, 1–9 июня 1910 г. [Текст] / В. Н. Перетц // Университетские известия. – К., 1911. – С. 10–15.
417. *Петров, Н. И.* Краткое обозрение рукописей Киево-Софийской библиотеки [Текст] / Николай Иванович Петров. – М., 1901. – 22 с.
418. *Петров, Н. И.* Новооткрытый киевский проповедник второй половины XVII века [Текст] / Н. И. Петров // Труды Киевской духовной академии. – К., 1892. – № 5. – С. 93–126.

419. *Петров, Н. И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве [Текст] / Николай Иванович Петров. – М., 1891. – Вып. 1 : Собрание рукописей Московского митрополита Макария (Булгакова), Мелецкого монастыря на Волыни, Киево-Братского монастыря и Киевской духовной семинарии. – 321 с.

420. *Петров, Н. И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве [Текст] / Николай Иванович Петров. – М., 1896. – Вып. 2 : Собрания рукописей Киево-Печерской Лавры, Киевских монастырей Златоверхо-Михайловского, Пустынно-Никольского, Выдубицкого и женского Флоровского и Десятинной церкви. – 294 с.

421. *Петров, Н. И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве [Текст] / Николай Иванович Петров. – М., 1904. – Вып. 3 : Библиотека Киево-Софийского собора. – IV, 307, LVIII с.

422. *Петров, Н. И.* Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии [Текст] / Николай Иванович Петров. – К. : Тип. С. Т. Еремьева, 1875–1879. – Вып. 1–3. – 683, CVII с.

423. *Петров, С. О.* Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке СССР [Текст] / сост С. О. Петров, Я. Д. Бирюк, Т. П. Золотарь. – К., 1958. – 264 с.

424. *Петрук, Н. К.* Українські братства як форма громадянського суспільства [Текст] / Н. К. Петрук // Практична філософія. – К., 2004. – № 4. – С. 59–64.

425. *Петрушевич, А. С.* Каталог церковно-славянских рукописей и старопечатных книг кирилловского письма, находящихся на археологическо-библиографической выставке в Ставропигийском заведении [Текст] / А. С. Петрушевич. – Львов, 1888. – 45 с.

426. *Петухов, Е. В.* Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-филологического института кн. Безбородко [Текст] / Е. В. Петухов. – К., 1895. – 56 с.

427. *Пещак, М. М.* Правила видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст. [Текст] / М. М. Пещак, В. М. Русанівський. – К. : – 1961. – 84 с.
428. *Пирко, В. А.* Русская палеография [Текст] / Василий Алексеевич Пирко. – К. : УМК ВО, 1991. – 88 с.
429. *Подковырова, В. Г.* Автоматизированная информационная система описания-хранения-поиска материалов из фондов Отдела рукописей БАН как особый тип локальной энциклопедии [Текст] / В. Г. Подковырова, Е. В. Каширина // Философский век. – СПб, 2004. – Вып. 27. – С. 300–307.
430. *Поздеева, И. В.* Москва – центр раннего русского книгопечатания : Московский печатный двор первой половины XVII в. [Текст] / И. В. Поздеева // Культура средневековой Москвы : XVII век / отв. ред.: Б. А. Рыбаков ; РАН, Науч. совет по истории мировой культуры, Ин-т археологии. – М., 1999, 2000. – С. 278–291.
431. *Попов, П. М.* Ксилографічні дошки Лаврського музею. 1. Українські старовинні гравюри типу народних картинок [Текст] / П. М. Попов. – К. : 1927. – 21 с.
432. *Попов, П. М.* Невідомий прижиттєвий портрет Петра Могили [Текст] / П. М. Попов // Народна творчість та етнографія. – К., 1969. – № 6. – С. 41–46.
433. *Попович, М. В.* Культура : ілюстрована енциклопедія України [Текст] / Мирослав Володимирович Попович. – К. : Балтія-Друк, 2009. – 182 с. – ISBN 978-966813761-7.
434. *Редин, Е. К.* Памятники церковных древностей Харьковской губернии [Текст] / Е. К. Редин // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда : в 2 т. – Харьков, 1902. – Т. 1. – 64 с.
435. *Рибалка, І. К.* Історія України. Частина 1: Від найдавніших часів до кінця XVIII століття: [підр. для іст. фак. вищих навч. закладів] [Текст] / І. К. Рибалка. – Х. : Основа, 1994. – 448 с.

436. *Ричка, В.* «Кройніка» Феодосія Софоновича [Текст] / В. М. Ричка // Київська старовина. – К., 1994. – № 1. – С. 103–104.
437. *Рыстенко, А. В.* Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского общества истории и древностей [Текст] / А. В. Рыстенко. – О.: Словянская типография, 1910. – 88 с.
438. *Сас, П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) : навч. посіб. [Текст] / П. М. Сас. – К. : Либідь, 1998. – 296 с. – ISBN–966-06-0040-20.
439. *Свенціцький, І.* Нариси з історії української мови X–XVIII ст. [Текст] / І. Свенціцький. – Львів : Діло, 1920. – 100 с.
440. *Свенцицкий, І.* Опис рукописів Народного дому з колекції Ант. Петрушевича [Текст] / І. Свенціцький. – Львів, 1906. – Ч. 1. – 242 с.
441. *Свенціцький, І. С.* Прикраси рукописів Галицької України XVI в. [Текст] / І. С. Свенціцький. – Жовква, 1922. – Вип. 2. – 135 с.
442. *Свенціцький, І. С.* Українські наукові книгозбірні у Львові [Текст] / І. С. Свенціцький // Бібліотечні вісті. – К., 1926. – № 4. – С. 91–94.
443. *Свенцицкий, И. С.* Церковно- и русско-славянския рукописи Публичной Библиотеки Народнаго Дома во Львове / И. С. Свенцицкий. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наукъ, 1904. – 65 с. – (Отдельный оттиск из “Известий ОРЯС АН”, 1904. - Т. 9, кн. 3).
444. *Сидоров, А. А.* Рукописная и печатная книга [Текст] / А. А. Сидоров ; Д. С. Лихачев ; Н. Н. Розов [и др.]. – М. : Наука, 1975. – 258 с.
445. Система автоматизации библиотек ИРБИС. Общее описание системы [Текст] / сост А. И. Бродовский. – М. : ГПНТБ России, 2002. – 260 с.
446. *Скребков, С. С.* Російська хорова музика XVII – поч. XVIII століть. Очерки [Текст] / С. С. Скребков ; Ін-т історії і мистецтв М-ва культури СРСР. – М. : Музыка, 1969. – С. 11–47.
447. *Слабошпицький, М. Ф.* Українські меценати. Нариси з історії української культури [Текст] / М. Ф. Слабошпицький. – К. : М. П. Коць, Ярославів Вал, 2001. – 320 с.

448. *Соболевский, А. И.* История русского литературного языка [Текст] / изд. подгот. А. А. Алексеев. – Л. : наука, 1980. – 196 с.
449. *Соболевський, А. И.* Славяно-русская палеография [Текст] / А. И. Соболевский. – СПб., 1908. – 220 с.
450. *Сокирко, О. Г.* Палеографія українських кириличних пам'яток XI – кінця XVIII ст. : методичні рекомендації та програма спецкурсу для студентів історичного факультету [Текст] / О. Г. Сокирко. – К. : Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2002. – 24 с.
451. *Солов'яненко, Д. В.* Академічні бібліотеки в новому соціотехнічному вимірі. Ч. 3 : Роль академічних бібліотек у конструюванні інтегрованих е-середовищ [Текст] / Д. В. Солов'яненко // Бібліотечний вісник. – К., 2010. – № 6. – С. 3–17.
452. [*Сперанский, М. Н.*] Рукописное собрание библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в г. Нежине. Приобретения 1901–1903 гг. [Текст] / сост. М. Н. Сперанский. – Нежин, 1903. – 28 с.
453. [*Сперанский, М. Н.*] Рукописное собрание библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в г. Нежине. Приобретения 1904–1905 гг. [Текст] / сост. М. Н. Сперанский. – Нежин, 1905. – II, 40 с.
454. [*Сперанский, М. Н.*] Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в г. Нежине [Текст] / сост. М. Н. Сперанский. – М., 1900. – III, 143 с.
455. [*Сперанский, М. Н.*] Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в г. Нежине (Окончание) [Текст] / сост. М. Н. Сперанский. – М., 1901. – VIII, 39 с.
456. *Співак, В. В.* «Взорування» на Христа як моральна максима у проповідях Антонія Радивиловського [Текст] / В. В. Співак // Мультиверсум. Філософський альманах. – К., 2008. – Вип. 67. – С. 11–23.
457. *Срезневский, И. И.* Славяно-русская палеография XI–XIV вв. Лекции читанные в С.-Петербургском университете в 1865–1880 гг. [Текст] / И. И. Срезневский. – СПб., 1885. – 261 с.

458. *Степовик, Д. В.* Українська графіка XVI–XVIII ст. : Еволюція образної системи [Текст] / Д. В. Степовик. – К., 1982. – 331 с.
459. *Степовик, Д. В.* Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко [Текст] / Д. В. Степовик. – К., 1986. – 235 с. : іл.
460. *Степченко, О. П.* П. М. Попов як археограф та історик книги: маловідомі сторінки наукової біографії / О. П. Степченко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 110–121.
461. *Страшко, В. В.* Правила передачі тексту кириличних документів XVI–XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів (Проект) [Текст] / В. В. Страшко ; Головне архівне управління при Кабінеті міністрів України; Центральний державний історичний архів України у м. Києві ; Інститут української археографії АН України. – К., 1992. – 24 с.
462. *Строев, П. М.* Описание славяно-русских рукописей, хранящихся в библиотеке Волоколамского монастыря [Текст] / П. М. Строев. – СПб., 1817. – 28 с.
463. *Сухомлинська, О. В.* Українська педагогіка в персоналіях. X–XIX століття [Текст] у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с.
464. *Тимошик, М. С.* Історія видавничої справи : підручник [Текст] / М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2007. – 496 с. – ISBN 966-7821-10-2.
465. *Титов, Ф. И.* Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания [Текст] / Ф. И. Титов. – К., 1911. – Вып. 1 : Русское книгописание XI–XVIII вв. (с LXXIV рис.). – 48 с. – (Отт. из журнала «Искусство и печатное дело» за 1910 г.).
466. *Титов, Ф. И.* Типография Киево-Печерской Лавры [Текст] / Ф. И. Титов. – К. : Тип. КПЛ, 1916. – Т. 1. – 504 с.: 32 ил., вкл.
467. *Тихомиров, М. Н.* Русская палеография : учеб. пособие [Текст] / М. Н. Тихомиров, А. В. Муравьев. – М.: Высш. школа, 1966. – 287 с.

468. *Тиховский, Ю. А.* Малорусские и западнорусские учительные Евангелия XVI–XVII веков и их место среди южнорусских и западнорусских переводов священного писания [Текст] / Ю. А. Тиховский // Труды XII Археолог, съезда в Харькове, 1902. – М., 1905. – Т. 3. – С. 355–356.

469. *Толочко, О. П.* Український переклад «Хроніки...» Мацея Стрийковського з колекції О. Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVII століття (Український хронограф і «Синопис») [Текст] / О. Толочко // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССXXX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 1996. – С. 158–181.

470. *Трипольский, В.* Полтавское епархиальное древлехранилище. Указатель с описанием выдающихся письменных и вещественных памятником церковной старины Полтавской епархии [Текст] / В. Трипольский. – Полтава: Тип. Г. И. Маркевича, 1909. – 141 с.

471. *Тромонин, К. Я.* Изъяснения знаков, видимых на писчей бумаге, посредством которых можно узнать, когда написаны или напечатаны какие-либо книги, грамоты, рисунки, картинки и другие старинные и нестаринные дела, на которых не означено годов [Текст] / К. Я. Тромонин. – М., 1844. – XV, 62, 22, СXXXI с. (2-е изд. : Tromonin's Watermark Album. – Hilversum, 1965. – (Monumenta chartae papiracae historiam illustrantia. Vol. XI).

472. Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда / под ред. проф. Е. К. Редина. – Харьков, 1902. – Т. 2.

473. Українські інтермедії XVII–XVIII ст. [Текст] : пам'ятки давньої української літератури / АН УРСР, Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка ; підгот. Л. Є. Махновець ; вступ. ст. і відп. ред. М. К. Гудзій. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 239 с.

474. *Ульяновський, В. І.* Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря. Спроба реконструкції кириличної збірки [Текст] / Василій Іринархович Ульяновський. – К. : Фенікс, 2008. – 200 с. – ISBN 978-966-651-570-7.

475. *Ульяновський, В. І.* Український переклад Хроніки Стрийковського кінця XVI – початку XVII століття [Текст] / В. І. Ульяновський, Н. М. Яковенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 5–12.

476. *Уривалкін, О. М.* Історія України (кінець XVII–XVIII ст.): посібник [Текст] / О. М. Уривалкін. – К. : КНТ, 2007. – 436 с. – ISBN 966-8276-28-0.

477. *Франко, І. Я.* Зібрання творів [Текст] : у 50 т. / І. Я. Франко. – К. : Наук. думка, 1980. – Т. 28. – С. 279–292.

478. *Фрис, В.* Актуальні проблеми вивчення рукописної книги в Україні [Текст] / В. Фрис // Рукописна і стародрукована книга: зб. праць. Міжнар. наук. конф., Львів, 23–25 квітня 2004. – Львів, 2006. – С. 28–34.

479. *Фрис, В.* Бібліотеки на західноукраїнських землях у другій половині XVII–XVIII ст. / В. Фрис // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаніка НАН України. – Львів, 2002. – Вип. 9/10. – С. 171–186.

480. *Фрис, В.* До історії кириличної рукописної книги перемишльської землі XVI–XVII ст. [Текст] / В. Фрис // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VII. – Дрогобич, 2003. – С. 130–135.

481. *Фрис, В.* Записи на рукописних книгах про «покладення» у храм : штрихи до вивчення світогляду вкладників [Текст] / В. Фрис // Наукові записки Українського Католицького Університету. – Число II. Історія 1. – Львів, 2010. – С. 35–50.

482. *Фрис, В.* Зі спостережень над репертуаром, історією створення і розвитком української рукописної книги XVI – першої половини XVII століть [Текст] / В. Фрис // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССXXXIII: Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1997. – С. 215–238.

483. *Фрис, В.* Історія кириличної рукописної книги в Україні : X–XVIII ст. [Текст] / Віра Фрис ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Наук. б-ка. – Львів, 2003. – 188 с. : іл.; 8 арк. кольор. іл. – ISBN 966-613-279-6.

484. *Фрис, В.* Кирилична півуставна книга в Україні XVI – першої половини XVII ст. : особливості письма і оформлення та їх залежність від функціональної диференціації [Текст] / В. Фрис // Зб. праць і матер. на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998. – С. 303–309.

485. *Фрис, В. Я.* Кирилична рукописна книга в Україні XVI – першої половини XVII ст. : кодикологія та регіональні особливості [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Віра Ярославівна Фрис. – Львів, 1994. – 25 с.

486. *Фрис, В. Я.* Кирилична рукописна книга україно-польського пограниччя XVI–XVII ст. // *Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI – XX wiek). Paralele i różnice.* – Katowice, 2004. – S. 164–177.

487. *Фрис, В.* Кирилична рукописна книга у фондах ЛНБ [Текст] / В. Фрис // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Рукописна україніка у фондах ЛНБ». – Львів, 1999. – С. 278–290.

488. *Фрис, В.* Книга в Украине XVI – первой половины XVII в. [Текст] / В. Фрис // Книга в России. – М. : Наука, 2006. С. 14–21.

489. *Фрис, В.* Культура переписування книг в Україні XI–XVII ст. (вибір протографа, причини виникнення помилок переписувачів і їх виправлення) [Текст] / В. Фрис // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – № 15 : Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – Львів, 2006 – 2007. – С. 235–242.

490. *Фрис, В.* Культура рукописной кириллической книги в Украине XVI–XVII вв. [Текст] / В. Фрис // Книга в России / Науч. совет «История мировой культуры»; Б-ка РАН; Науч. центр исслед. истории кн. культуры. – М. : Наука, 2006. – Сб.1. – С. 14–23.

491. *Фрис, В.* Палеографія українських кирилических книг 16 – першої пол. 17 ст. [Текст] / В. Фрис // Бібліотека – скарбниця духовності. – К., 1993. – С. 245–251.

492. *Фрис, В.* Періодизація розвитку книги в Україні від найдавніших часів до початку XXI ст. [Текст] / В. Фрис // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2010. – Вип. 14. – С. 194–206.

493. *Фрис, В.* Про книгописання в Рогатині та його околицях у XVI–XVII ст. [Текст] / В. Фрис // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. – Львів, 1998. – № 6. – С. 3–8.

494. *Фрис, В.* Регіональні особливості в палеографії кириличної книги України з середини XVI ст. [Текст] / В. Фрис // Матеріали III конгресу українців. Історія. – Ч. I. – Харків, 1996. – С. 249–254.

495. *Фрис, В.* Рукописна книга в бібліотеці Львівського Ставропігійського братства [Текст] / В. Фрис // Успенське братство і його роль в українському національному відродженні. Доп. та повід. конф., 4–5 квітня 1996 р., Львів, 1996. – С. 55–60.

496. *Фрис, В. Я.* Рукописи музею Івана Федорова : каталог [Текст] / Віра Ярославівна Фрис. – Львів, 1993. – 52 с.

497. *Фрис, В.* Рукописи полемічних творів XVI–XVIII ст. у збірках Львова [Текст] / В. Фрис // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України : зб. наук. праць. – Львів, 1996. – Вип. 5. – С. 3–14.

498. *Фрис, В.* Українська рукописна книга XVI – першої половини XVII ст. : проблема репрезентативності та відтворення цілісності [Текст] / В. Фрис // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 180–187.

499. *Чаев, Н. С.* Русская палеография [Текст] / Н. С. Чаев, Л. В. Черепнин – М. : Центр. тип. им. Ворошилова, 1946. – 215 с.

500. *Черепнин, Л. В.* Русская палеография [Текст] / Лев Владимирович Черепнин. – М. : Госполитиздат, 1956. – 616 с.

501. *Чижевський, Д. І.* Історія української літератури : від початків до доби реалізму [Текст] / Дмитро Іванович Чижевський. – Тернопіль : Презент, 1994. – 478, [2] с. – ISBN 5-7707-5647-0.

502. *Чуба, Г.* Покрайні записи на сторінках рукописних Учительних Євангелій XVI–XVII ст. [Текст] / Г. Чуба // Східні слов'яни : Мова. Історія. Культура. За матеріалами пам'яток писемності XI–XVIII століть. – Ніжин, 2002. – Вип. 4. – С.73–77.

503. *Чуба, Г.* Текстологічне дослідження українських учительних Євангелій другої половини XVI – початку XVII ст. : перемишльський тип [Текст] / Г. Чуба // Вісник Львівського університету. Серія : книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Вип. 2. – Львів, 2007. – С. 5–38.

504. *Чуба, Г.* Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи [Текст] / Галина Чуба. – Київ ; Львів : Свічадо, 2011. – 223 с. – ISBN 978-966-395-505-6.

505. *Чуба, Г.* Українські учительні Євангелія [Текст] / Г. Чуба // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 вересня 1996 р. – Львів, 1999. – С. 294–302.

506. *Чуба, Г.* «Учительне Євангеліє» 1616 р. у перекладі Мелетія Смотрицького в контексті української гомілетичної літератури [Текст] / Г. Чуба // Київська Академія. – К., 2006. – Вип. 2–3. – С. 5–13.

507. *Шаріпова, Л. В.* З історії рукописного зібрання церковно-археологічного музею при київській духовній академії [Текст] / Л. В. Шаріпова // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 123–133.

508. *Шевчук, О. Ю.* Київський наспів у контексті багаторозспівності (за матеріалами півчих книг XVII–XVIII ст.) [Текст] / О. Ю. Шевчук // Збірник наукових та науково-методичних праць кафедри фольклору та етнографії. – К. : Київський держ. ін-т культури, 1995. – С. 86–107.

509. *Шип, Н. А.* Київська духовна академія – центр духовної освіти Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.) [Текст] / Н. А. Шип // Український історичний журнал. – К., 1999. – № 2. – С. 63–76.

510. *Щеглова, С. А.* Описание рукописей Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Алексеевича [Текст] / С. А. Щеглова. – Пг. : Тип. Имп. Академии наук, 1916. – 112 с.
511. *Шемаєва, Г. В.* Електронні ресурси бібліотек України в системі наукових комунікацій [Текст] / Г. В. Шемаєва. – Х. : ХДАК, 2008. – 289 с. – ISBN 978-966-8308-09-3.
512. *Щепкин, В. Н.* Учебник русской палеографии [Текст] / В. Н. Щепкин. – М., 1918. – 182 с.
513. *Шляпкин, И. Св.* Димитрий Ростовский и его время (1651–1709) [Текст] / И. Шляпкин. – СПб., 1891. – 460 с.
514. *Щокань, Г. П.* Графіко-орфографічна система Патерика Печерського (рукописів 1553–1554, 1657–1658 рр.) у зв'язку з граматиною М. Смотрицького / Г. П. Щокань // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007 – Вип. 15. – С. 88–98.
515. *Юсим, М. А.* Книги из библиотеки Симеона Полоцкого – Сильвестра Медведева [Текст] / М. А. Юсим // Труды отдела древнерусской литературы. - Т. 47. – М. ; Л., 1993. – С. 312–328.
516. *Яворський, М. І.* Нарис історії України : [Текст] у 2 т. / М. І. Яворський, – К. : Рад. видав., 1986. – Т. 2. – 244 с.
517. *Яворский, Ю. А.* Исторические, личные, вкладные и другие записи в карпаторусских рукописных и печатных книгах XVI–XIX вв. [Текст] / Ю. А. Яворский // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. – 1931. – Р. VII – VIII.
518. *Яворский, Ю. А.* Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности XVI–XVIII веков [Текст] / Ю. А. Яворский. – Прага, 1931. – 135 с.

519. *Яворский, Ю. А.* Описание рукописей Императорской Александровской Киевской Гимназии [Текст] / Ю. А. Яворский. – К. : Тип. Император. Ун-та св. Владимира, 1913. – 24 с.

520. *Яковець, Л. М.* Бібліотеки монастирів та соборів як духовна цінність українського народу [Текст] / Л. М. Яковець // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. пр. – К., 2007. – Вип. 64. – С. 212–221.

521. *Ярашевiч, А. А.* Куцеiнская друкарня [Текст] / А. А. Ярашевiч // Энциклапедыя гiсторыi Беларусi у 6 томах / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (галоўны рэд.) iнш. ; маст. Э. Э. Жакевич. – Минск : БелЭн, 1997. – Т. 4: Кадэты–Ляшчэня. – 432 с.: iл. – ISBN 985-11-0041-2.

522. *Яроцька, М. В.* Рукописні книги XVII ст. з монастирських збірок у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : питання наукового опису [Текст] / М. В. Яроцька // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 438–442.

523. *Ясиновський, Ю. П.* Візантійська гимнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу [Текст] / Ю. П. Ясиновський ; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2011. – 468 с., 127 іл. – Історія української музики. Дослідження, ВипГ. 18. – ISBN 978-966-02-6015-3.

524. *Ясиновський, Ю. П.* До історії вивчення нотолінійних Ірмолоїв [Текст] / Ю. П. Ясиновський // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми інформаційного банку даних : матеріали міжнар. наук.-практичної конф., 20–21 верес. 1996 р. – Львів, 1999. – С. 491–496.

525. *Ясиновський, Ю. П.* Львівський ірмолої кінця XVI – початку XVII ст. – найдавніша нотолінійна пам'ятка церковної монодії [Текст] / Ю. П. Ясиновський // Калофонія. Науковий збірник з історії церковної монодії та гимнографії. – Ч. 1. – Львів, 2002. – С. 256–273.

526. *Ясиновський, Ю. П.* Нотні рукописи у фондах ЦНБ АН УРСР (Ірмологіони) [Текст] / Ю. П. Ясиновський // Фонди відділу рукописів

Центральної наукової бібліотеки АН УРСР : збірник наук. праць. – К., 1982. – С. 130–154.

527. *Ясиновський, Ю. П.* Український нотолінійний Ірмолой як тип гимнографічного збірникат : зміст, структура [Текст] / Ю. П. Ясиновський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССХХVI : Праці Музикознавчої комісії. – Львів, 1993. – С. 41–56.

528. *Ясиновський, Ю. П.* Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть : каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження [Текст] / Ю.П. Ясиновський; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів : Місіонер, 1996. – 623 с. – (Серія : Історія української музики). – ISBN 5-7702-1289-6.

529. *Ясіновська, О.* Каталог кириличних рукописних Євангелій XV–XVIII століть зі збірки Львівського історичного музею [Текст] / уклад. О. Ясіновська. – Львів, 1996. – 150 с. – ISBN 966-7034-01-1.

530. *Briquet, C. M.* Les Filigranes. Dictionnaire historique des margues du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600 / C. M. Briquet. – Leipzig, 1923 – Vol. 1–4.

531. *Churchill, W. E.* Watermarks in paper in Holland, England, France etc., in the XVII and XVIII centuries and their interconnection / W. E. Churchill – Amsterdam, 1935. – 94, CDXXXII p.

532. Documentary Sources Relating to Ukraine in Repositories in the United Kingdom / compiled by Janet M. Hartley. – Great Britain by Whitstable Litho Ltd., Whitstable, Kent. – 1987. – 526 p.

533. *Heawood, E.* Watermarks mainly, of the 17th and 18th centuries / E. Heawood. – Hilversum : The Paper publication. Society, 1950. – 533 p. – (Monumenta chartae papyraeae historiam illustrantia. Vol. 1).

534. *Schutzner, S.* Medieval and Renaissance manuscript books in the Library of Congress. A Descriptive Catalog / Svato Schutzner. – Washington : Library of Congress. – 1989. – Vol. 1. – 421 p. – ISBN 0844405167.

ДОДАТКИ

Додаток 1

ЗРАЗКИ ЗАПОВНЕННЯ НОВИХ ПОЛІВ

Поле «Рукописний протограф»

Назва рукопису	Вінець віри Симеона Полоцького
Дата	90-ті рр. XVII ст.
Шифр	Ф. 301, № 849 Л

Рукописний протограф	Назва	Вінець віри
	Автор	Симеон Полоцький
	Дата написання	1670 р., закінчено 9 червня
	Локалізація	Москва
	Писець	Симеон Полоцький
	Шифр зберігання	Державний історичний музей (Москва). Відділ рукописів і стародрукованих книг, зібрання Московської Синодальної бібліотеки ф. 80370, № 67
	Мова	Церковнослов'янська української редакції
	Формат	2°
	Кількість аркушів та стан збереженості	405 арк.
	Матеріал письма	Папір
	Письмо	Півустав, скоропис
	Опис	Описание рукописей Московской Синодальной библиотеки / А. В. Горский, К. И. Невоструев. – Отдел 2. Писания Святых Отцев. Ч. 3. Разныя богословския сочинения (Прибавления). – М., 1862. – С. 220–229.
	Примітка	В березні 1671 р. С. Полоцьким до твору «Вінець віри» було приєднано написаний ним Катихізис. З двох рукописів складено кодекс і взято в оправу.

Поле «Друкований протограф»

Назва рукопису	Грамматика Мелетія Смотрицького
Дата	90-ті рр. XVII ст.
Шифр	Ф. 301, № 483 П

Друкований протограф	Назва	Грамматика славянская
	Автор	[Смотрицький Мелетій]
	Локалізація	Москва
	Друкарня	[Синодальна]
	Друкар	–
	Рік видання	1648 р.
	Мова	Церковнослов'янська української редакції, російської редакції (додаткові статті)
	Формат	4°
	Кількість аркушів та стан збереженості	388 с.
	Шрифт	Півустав
	Опис	Петров С. О. Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР / сост. : С. О. Петров, Я. Д. Бирюк. Т. П. Золотарь. – К. : Изд. АН УССР, 1958. – С. 60–61, № 181.
	Примітка	Значні відмінності від першого видання 1619 р. «Грамматіки славенския правилное синтагма» (Єв'ю): титульний аркуш не надруковано, починається з передмови, зі слів «Что есть Грамматика...»; вихідні дані подані в післямові, авторство М. Смотрицького не вказано; додано декілька нових статей («Максима Грека ответ к вопросившему», «Сословие имен по аз, веди святых, сущих в святцах с толкованием словенска языка»).

Поле «Стародрук» (для конволютів)

Назва рукопису	Збірник житій святих. Без початку та кінця. Конволют (Житія святих 1671 р.; Житіє св. князя Володимира, стародрук 1670 р. арк. 349–359; Повісті та житія XVIII ст.)
Дата	1671, 1670, XVIII ст.
Шифр	Ф. 301, № 416 Л

<i>Стародрук</i>	Назва	Житіє св. князя Володимира
	Автор	[Феодосій Софонович]
	Локалізація	Унів
	Друкарня	Симеона Ставницького
	Друкар	Симеон Ставницький
	Рік видання	21 жовтня 1670 р.
	Мова	Староукраїнська
	Формат	4°
	Кількість аркушів та стан збереженості	11 арк. (348–359), 24 рядки. Друк в одну фарбу, сторінки в лінійних рамках. Перший аркуш Житія втрачено, відновлено від руки на окремому аркуші півуставом, з відтворенням організації сторінки стародруку (за сучасною нумерацією кодексу це арк. 348, за описом О. Лебедєва – арк. 424). Аркуші зі слідами замокання і пошкодженими краями.
Опис	Лебедєв А. А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии / А. А. Лебедєв. – Саратов : Волга, 1916. – Т. 1. – С. 170; Запаско Я. П. Каталог стародруків, виданих в Україні / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Львів : Вища школа, 1981. – Кн. 1 : 1574–1700. – С. 83, № 473.	
Примітка	Примірник «Житіє св. князя Володимира» міг знаходитись у складі унівського видання «Викладу о церкві...» [Феодосія Софоновича], м. Унів, 21 листопада 1670 р.	

ВРАЗКИ ОПИСІВ УКРАЇНСЬКОЇ КИРИЛИЧНОЇ РУКОПИСНОЇ КНИГИ XVII СТ.

1. «Вінець віри» Симеона Полоцького. Кінець XVII – початок XVIII ст. (не пізніше 1707 р.).

Ф. 312 (Соф.), № 533.

Мова. Цсл. української редакції.

Кількість аркушів та стан збереженості. 324 арк. Стан задовільний.

Матеріал письма. Папір 2° (300 x 192). Філіграні: в рукописі одна філігрань (?), погано проглядається – сх. Неаewood № 3244 (1707 р.).

Письмо. Півустав середній. Почерк один. Чорнило темно-коричнєве, кіновар.

Оздоблення. Заголовки півуставні, тонкі; кіноварні. Ініціали тонкі; кіноварні. Подекуди залишене місце для заголовних літер та ініціалів.

Оправа. Поч. XVIII ст., дошки в темно-коричневій шкірі, тиснення. Середник. Позолота та рослинний орнамент.

Зміст: Арк. 2–2зв. : Титульний аркуш з вихідними даними.

Арк. 3–6 зв. : Передмова, звернення до читача.

Арк. 6зв.–9 : Зміст та пояснення до глав.

Арк. 10–319 : Всього 17 глав, пояснення та запитання, відповіді в кінці кожної глави.

Записи: 1) Кін. XVII – поч. XVIII ст., власницький запис Варлаама Ясинського, не пізніше 1707 р. на арк. 2, темно-коричневим чорнилом, півустав: «Сія Книга е(ст) Варлаама [Ясинского] Митрополита Кієского».

2) 1854 р., власницький запис, на арк. 2, темно-коричневим чорнилом, скоропис: «Съ числа книгъ бібліотеки Кієво Кафедральной Кієвософійкій бібліотеки. 1854».

Старі шифри, штамп, наклейки. Штамп: «№ 208 Библиотека Киево-Софійського собора», темно-синім чорнилом, на арк. 2, 319.

Історія надходження. У 1931 р. рукопис був переданий до Відділу рукописів із Софійської філії ВБУ у складі зібрання Софійського собору.

Опис. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Н. И. Петров. – М., 1904. – Вып. 3. – С. 230 (1670 р.).

Примітки: В березні 1671 р. С. Полоцьким до твору «Вінець віри» було приєднано написаний ним Катихізіс. Складено з двох рукописів кодекс і взято в оправу. Зберігається в ДІМ під шифром ф. 80370, № 67.

2. Граматика Мелетія Смотрицького. 90–ті рр. XVII ст. Копія з московського видання 1648 р.

Ф. 301 (ЦАМ КДА), № 483 П.

Мова. Цсл. української редакції.

Кількість аркушів та стан збереженості. 313 арк. Стан незадовільний.

Матеріал письма. Папір 8° (135 x 80). Філігрань одна: лев // СРРІ (арк. 220, 222, 223, 224) – сх. Дианова (1980) № 878 (1691 р.).

Письмо. Півустав XVII ст., середній, із легким нахилом управо. Почерк один. Чорнило темно-коричнєве, кіновар.

Оздоблення. Заголовки кожної наступної частини великими літерами, півустав; кіновар. Кінцівки конусом на арк. 207, 209.

Оправа. XVII ст., дошки в темно-коричневій шкірі. Стан: незадовільний.

Зміст: Арк. 1–17 зв. : Частина перша – Что есть граматика.

Арк. 1–1 : Частина перша – Что есть граматика.

Арк. 18–87 : Про Етимологію.

Арк. 88–209 : Про Займенник.

Арк. 209 зв.–213 : Про Прислівник.

Арк. 213 зв.–214 зв. : Про речення.

Арк. 215–216 зв. : Про слова і словосполучення.

Арк. 217–276 зв. : Про Синтаксис.

Акр. 277–295 : Про Словотвор.

Арк. 296–313 : Відмінювання за родами і числами.

Записи. XVII ст., проба пера на арк. 295, півустав, темно-коричневим чорнилом: «Слава Бг҃у начавшем҃у и совершившем҃у. При Блгословенной Б (д) це пост-ше слово вашей, честь, аминь».

Старі шрифти, штампи, наклейки. Шифр: «о. 8°.40» темно-коричневим чорнилом на арк. І.

Історія надходження. До ЦАМ КДА надійшов від архімандрита Євгенія. До ВР ркп. надійшов 19–26.11.1924 р. з Подільської філії ВБУ.

Описи. Петров, Н. И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / Н. И. Петров. – К. : Тип. С. Т. Еремьева, 1875–1879. – Вып. 1–3. – С. 431–432 (XVII ст.); Петров С. О. Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР / С. О. Петров. – К. : Изд. АН УССР, 1958. – С. 60–61, № 181.

Примітки. Значні відмінності відпершого видання 1619 р. «Грамматіки славенския правильное синтагма» (Єв'ю): титульний аркуш не надруковано, починається з передмови, зі слів «Что есть Грамматика...»; вихідні дані подані в післямові, авторство М. Смотрицького не вказано; додано декілька нових статей («Максима Грека ответ к вопросившему», «Сословие имен по аз, веди святых, сущих в святцах с толкованием словенска языка»).

3. Збірник проповідей, приписуваних Варлааму Ясинському. Без початку. 80–90 рр. XVII ст.

Ф. 301 (ЦАМ КДА), № 226 Л.

Мова. Цсл. української редакції.

Кількість аркушів та стан збереженості. 444 арк. Початок не збережений. Початкові та останні аркуші дуже пошкоджені. Стан незадовільний.

Матеріал письма. Папір 4° (190 x155). Філіграні: 1) аламода (арк. 4) – сх. Laucevičius № 26 (1695 р.); 2) орел двоголовий (арк. 13/16) – сх. Laucevičius №

464 (1680 р.); 3) аламода (арк. 21/24) – сх. Дианова, Костюхина № 1257 (1682 р.), 4) поштар (арк. 41/44) – сх. Дианова, Костюхина № 116 (1693 р.), 5) монограма (арк. 48–49) – сх. Дианова, Костюхина № 91 (1692 р.), 6) герб (?) (арк. 58/61) – сх. Laucevičius 1363 (1691 р.); 7) якір (арк. 182/185) – сх. до Laucevičius № 1436 (1689 р.), 8) лев (арк. 398–399) – сх. Каманін, Вітвіцька № 551 (1683 р.).

Письмо. Скоропис XVII ст. Почерків декілька. Чорнило темно коричневе.

Оздоблення. Заголовки кожної наступної статті з великої літери, на арк. 64 перший рядок великими літерами, скорописом, темно-коричневим чорнилом, а на арк. 27 заголовки закреслений.

Оправа. Без оправи.

Зміст: Арк. 1–443 : Воплощение. Початок: Внезапу бысть множество войн небесныхъ.

Арк. 443 зв. – 444 : Вірші про святого первомч. Стефана.

Зміст див. в опису О. Лебедева 1916, 86–89.

Записи. 1) XVII ст., на арк. 194, скорописом, темно-коричневим чорнилом: «РокѸ ꙗхха (1691) м(с)ца Септеврія ка (29) дня кѸпилемь Ѹ жител(і) Роме(н)ских Василю и Грасима ЧаленковѸ мешкаючихѸ за сѸлою лошака шпаковатогѸ четвертим л-томѸ на тотѸ емѸ бѸдѸчемь за сѸмѸ золотихѸ тридцятѸ и три».

2) XVII ст., арк. 245 зв., скорописом, темно-коричневим чорнилом: «Ато все вест(Ѹ) А(р)хистратига сто(го) Михаила и прочіихѸ сихѸ (закреслено) без плотных силъ н(е)б(е)сны(х)».

Старі шифри, штамп, наклейки. Шифр: «Муз. Рук. 766», на арк. 1, темно-коричневим чорнилом; Штамп : «Иван Игнатович Яковина» на арк. 1, 95 зв., 271 зв., 356, 444 зв.

Історія надходження. До ЦАМ КДА рукописний збірник проповідей другої половини XVII ст., проповіданих більшою частиною в місті Києв, із додаванням Синописа або келійного Літопису Св. Дмитрія Ростовського,

писаний ним самим, надійшов у січні 1892 р. від член-кореспондента І. Яковина, отриманий ним із села Ярославець, Глуховського повіту, Чернігівської губернії.

Опис. Лебедев, А. А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии / Александр Александрович Лебедев. – Саратов : Волга, 1916. – Т. 1. – С. 86–89 (1690 р.).

4. Збірник житій святих. Без початку та кінця. Конволют (Житія святих 1671 р.; Житіє рівноап. вел. кн. Володимира. Стародрук 1670 р., арк. 349-359; Повісті та житія XVIII ст. 80–90-ті рр.)

Ф. 301 (ЦАМ КДА), № 416 Л.

Мова. Цсл. української редакції.

Кількість аркушів та стан збереженості. 374 арк. (арк. 1–347 – Вибрані житія святих, 1671 р.; арк. 348–359 – не пізніше 1670 р.; Арк. 360–374 зв. – Повісті та житія (XVIII ст.). Стан незадовільний – рукопис зі значними втратами; випадають з книжного блоку арк. 1–6, 9, 17–19, 28–35, 108–111, 198–200, 237/238, 331/332, 347; при останньому опрацюванні перешивався, аркуші неправильно складені відповідно тексту, мають бути: арк. 2–19 зв., 184–197, 20–41, 197 зв. –232 зв., 97–140 зв., 232 зв.–240 зв., 261 зв.–270, 141–156, 240 зв.–252 зв., 42–51, 253–261 зв., 156–178 зв., 52–59, 333–340 зв., 179–183 зв., 270–332, 341–347 зв., 71–96, 59 зв.–70 зв., 348–374 зв.

Матеріал письма. Папір 4° (190 × 155). Філіграні: 1) аламода (арк. 2) – сх. Діанова (1980) № 1259 (1688 р.); 2) лев (арк. 12–14) – сх. Діанова (1980) № 870 (1660 р.); 3) голова блазня I (арк. 45–46) – сх. Діанова (1993) № 857 (1660 р.); 4) голова блазня II (арк. 352–355) – под. Діанова (1997) № 564 (1667, 1668 рр.); 5) орел двоголовий I (арк. 21–26) – сх. Laucevičius № 436 (1675 р.); 6) орел двоголовий II (арк. 39–40) – сх. Laucevičius № 426 (1673 р.); 7) гриф (арк. 197) – сх. Laucevičius № 999 (1698 р.); 8) ріг (арк. 348) – сх. Каманін, Вітвіцька № 829 (1699 р.); 9) поштар (арк. 368–369) – сх. Laucevičius № 2759 (1721 р.).

Письмо. Півустав другої пол. XVII ст. Почерків декілька. Півустав XVIII ст. Почерків декілька. Чорнило темно-коричнєве; кіновар, зелена фарба.

Оздоблення. Заставка вирізана зі стародруку і наклеєна на арк. 253. Кінцівки одноконусні на арк. 51, 70 зв., 106. Розетки в кінці на арк. 106. Заголовки статей кіноварні, у деяких – перший рядок в'язю або великими літерами з елементами простої в'язі; заголовок кіноварними літерами за зеленою фарбою на арк. 52. Ініціали великі тонкі на початку статей, з рослинними елементами на арк. 10, зеленою фарбою рослинні елементи на арк. 52. Заголовні літери кіноварні.

Оправа. XVII ст. Дошки в темно-коричневій шкірі. На верхній кришці середник Ісус Христос з чотирма предстоящими. Стан незадовільний.

Зміст: Життя святих, слова на жовтень-липень. Читання на вересень та серпень втрачені.

Арк. 1–2 зв. : Показчик житій.

Арк. 3–347 : Вибрані житія святих: Наука та Слово на Покрову Пресвятої Богородиці, 1 жовтня (арк. 4–9 зв.; 10–19 зв.); прп. Параскеви Сербської, збер. тільки початок, 14 жовтня (арк. 19 зв.); вірші семи отроків у Ефесті, 22 жовтня (арк. 184–197); прав. Філарета Милостивого, 1 грудня (арк. 20–41); прп. Іоана Дамаскина, 4 грудня (арк. 197 зв.–205 зв., деякі арк. втрачені), прп. Сави Освяченого, 5 грудня (арк. 206–222 зв.); свт. Амвросія, єп. Медіоланського, 7 грудня (арк. 222 зв.–232 зв.); мчч. Євстратія, Авксентія, Євгенія, Мардарія та Ореста, 13 грудня (арк. 97–131); блгв. Кн. Юліанії Вяземської, 21 грудня (арк. 131 зв.–140 зв.); прп. Феодосія великого, спільних житій начальника, 11 січня (арк. 232 зв.–240 зв.); прп. Мартиніана, 13 січня (арк. 261 зв.–270); прпп. отців, у Синаї і Раїфі вбитих, 14 січня (арк. 141–156); прп. Євфимія Великого, 20 січня (арк. 240 зв.–252 зв.); преп. Ксенофонта, дружини його Марії та синів їхніх Аркадія та Іоана, 26 січня (арк. 42–51); перенесення мощей святителя Іоана Златоуста, 27 січня (253–261 зв.); прп. Марії, званої Марином та батька її Євгенія, 12 лютого (арк. 156–163 зв.); 40 мчч., що в Севастійському озері мучилися, 9 березня (арк. 163 зв.–170 зв.), св.

Отця Григорія Мніха, 9 березня (арк. 171–178 зв.); прп. Олексія, чоловіка Божого, 17 березня (арк. 52–59); прп. Якова, єп., спов., мч. Хрисанфа і мц. Дарії, 19 березня (арк. 333–340 зв.); 21 березня (арк. 179–183 зв.); свт. Афанасія, Великого, архиеп. Олександрійського, 2 травня (арк. 270–279 зв.); прп. Пахамія Великого, 15 травня (арк. 279 зв.–298 зв.); Рівноап. царя Константина і матері його цариці Єлени, 21 травня (арк. 298 зв. – 312 зв.); свт. Кирила, архиеп. Олександрійського, 9 червня (арк. 313–319 зв.); прор. Єлисея, 14 червня (арк. 320–332); прмц. Февранії, діви, 25 червня (арк. 341–347 зв.); прп. Паїсія Печерського, в Дальніх печерах 19 липня (арк. 71–96); ммч. блгвв. кнн Бориса і Гліба, у св. хрещені Романа і Давида, 24 липня (арк. 59 зв.–70 зв.).

Арк. 348–359 зв. : (348–348 зв. рук., решта – стародрук, 1670 р. Рівноап. вел. кн. Володимира, 15 липня.

Арк. 360–374 зв. : Повісті та житія (XVIII ст.): Уривок про смерть і рицаря (арк. 360–362); повість про христоробиного купця (арк. 362 зв. – 364 зв.); повість про диявола (арк. 364 зв. – 368 зв.); житіє прп. Онуфрія Великого (арк. 369–374 зв.).

Записи. 1) XVII ст., скорописом, на арк. 1: «Премудрость сегда або храмú и утвории [столповú седмú]».

2) XVII ст., на арк. 4–9, скорописом, темно-коричневим чорнилом: «На ста~го / Алерии / Писалося: / ИменУемаго / Человека / б(о~) жия».

3) 1671 р., писця ієродіякона Самуїла, київського Видубицького Михайлівського монастиря, на нижньому полі арк. 10–14 (в опису О. Лебедева вказано за літерною фоліацією арк. 44), півуставом, кіновар'ю: «Сіи книга власна єсть / [мнстира ст.: Архистратига Михаила / видубицького Київского] / Писалú ю недостойныи / ієродіак(н~) Самуилú, Е: Року ≠ахо~а» (Текст у квадратних дужках ретельно закреслений коричневим чорнилом).

4) 1889 на звороті верхньої кришки оправи, скорописом, темно-коричневим чорнилом: «Отú пани Ораторская».

Старі шифри. Шифри: «Муз. Рук. 674» темно-коричневим чорнилом, на залишках аркуша на нижній кришці оправи; «№ 55» олівцем – на 1 арк.

Історія надходження. До ЦАМ КДА збірник був куплений у пані Ораторської до 1889 р. До ВР ркп. надійшов 19–26.11.1924 р. із Подільської філії ВБУ.

Опис. Лебедев, А. А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии / Александр Александрович Лебедев. – Саратов : Волга, 1916. – Т. 1. – С. 168–170 (1671 р.).

5. Ірмологіон нотований. Конволют. 30–40-ві рр. XVII ст., середини XVIII ст. 1803 р. Без кінця.

Ф. 301 (ЦАМ КДА), № 86 Л.

Мова. Цсл. української редакції

Кількість аркушів та стан збереженості. 255 арк. (1–26 – кін. XVIII ст.; 27–50 – поч. XIX ст.; 51–252 – 30–40-х рр. XVII ст.; 253/255 – сер. XVIII ст., 254 – 30 рр. XVIII ст.). Стан задовільний.

Матеріал письма. Папір 2° (303 × 200). Філіграні: 1) агнець великодній (арк. 59) – сх. Laucevičius № 582 (1636 р.); 2) вершник (арк. 7–8) – сх. Laucevičius № 3542 (1796 р.); 3) герб Ярославля = МВСЯ (арк. 27/28) – сх. Тромонин № 959 (1801р.); 4) літери РФ у рамці (арк. 253) – под. Тромонин № 1035 (1753 р.); 5) літери АГ у рамці (арк. 254) – сх. Тромонин № 1080 (1732 р.).

Письмо. Півустав XVII ст., маленький (арк. 88 зв.). Півустав XVIII ст., середній. Півустав поч. XIX ст., середній, ймовірно рукою М. Николаєвича (арк. 2). Почерки різні. Чорнило темно-коричнєве; кіновар, жовта та синя фарби.

Оздоблення. Титульний аркуш (арк. 2) стародрукованого типу, рослинний орнамент, виконано темно-коричневим чорнилом, зафарбовано жовтою, синьою та червоною фарбами. Заставок декілька: на арк. 3 у вигляді восьмикутної зірки із зображенням Ісуса Христа, на арк. 6 у вигляді сонця із зображенням Святого Духа, на арк. 49, 159 у вигляді трикутника із сонячним

промінням, на арк. 91 у вигляді вази з квітами. На арк. 72, 121, 134, 173, 201 вгорі залишене місце для заставки. Заголовки виконані півуставом, темно-коричневим чорнилом, перший рядок великими літерами, а на арк. 91 складною в'яззю. На арк. 72, 134, 173, 201 залишене місце для заголовків. Ініціали великі: двоконтурні, виконані чорнилом і на 72, 121, 134 одноконтурні, кольорові, а на арк. 134, 159, 173, 201 з рослинним орнаментом, виконані чорнилом.

Оправа. 1803 р. (див. Примітки), дошки в шкірі з тисненням, із залишками золотої фарби. Стан задовільний.

Зміст: Арк. 3–200 : Октоїх-Ірмолог.

Арк. 201–209 : подібні Октоїх-Ірмолог.

Арк. 210–255 зв. : Стихирі на свята, поч. з Різдва Христового, в кін. Успінню Пресв. Богородиці.

Записи. 1) XVII ст., на арк. 133, півуставом, темно-коричневим чорнилом: «Сеи Ірмо (л) о~й до свого от (ц) а спо (л) нилси, И того ради в ко (н) це положи (л) си».

2) 1802, на арк. 158 зв., скорописом, темно-коричневим чорнилом: «≠αωβ года м-си (у) ω кторим днυ ки Параски Препадобной Трасласυ землν».

3) 1803 р., на арк. 2 власницький запис, півуставом, темно-коричневим чорнилом: «Сеи Ірмолой с (в) оенно Іереа Николая Николаевича, Свято Димитіевскои цр~к Настоителу, села Несторовки, Списаси ві ё-то Г (с) дне ≠αω (т) г года м-сица декемвріа Р дни».

Старі шифри, штамп, наклейки. Шифр: «Рук. Муз. 520», темно-коричневим чорнилом, на палітурці.

Історія надходження. До ЦАМ КДА кодекс надійшов у червні 1884 р. від Д. Сікорського, священника с. Заячковки, Уманського повіту. До ВР ркп. надійшов 19–26.11.1924 р. із Подільської філії ВБУ.

Опис. Лебедев, А. А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии / Александр Александрович Лебедев. – Саратов : Волга, 1916. – Т. 1. –С. 36–37 (1640–1803 pp.);

Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть : каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження / ред. : Я. Ісаєвич, О. Цалай-Якименко. – Львів : Місіонер, 1996. – С. 403, № 796 (середина XVIII ст.).

Примітки: Конволют був складений у грудні 1803 р. ієреєм Миколаєм Миколайовичем, настоятелем Свято Димитрійвської церкви с. Несторовки (див. запис на арк. 2). Ним було зроблено титульний аркуш та написано перші 50 аркушів, якими було відновлено неповно збережений текст Ірмологіона XVII ст.

6. Ірмологіон нотований. Без початку та кінця. 90-ті рр. XVII ст. (до 1696 р.).

Ф. 301 (ЦАМ КДА), № 87 Л.

Мова. Цсл. української редакції.

Кількість аркушів та стан збереженості. 247 арк. (арк. 54 – 1755 р.). Між арк. 94 та 95 зрізано 3 арк. Останній аркуш зошита випадає з книжного блоку. Стан задовільний.

Матеріал письма. Папір 2° (312 x 178). Філіграні: 1) герб Амстердама (арк. 2) – сх. Дианова 1998 № 35 (1692 р.); 2) лев // VC (арк. 39) – сх. Гераклитова № 306 (1697 р.); 3) голова блазня (арк. 51) – под. Гераклитов № 1316 (1704 р.); 4) філігрань (?) на арк. 4–33, 55–247, ідентифікації не підлягає.

Письмо. Скоропис кін. XVII ст. Почерк один. Півустав поч. XVIII ст. Почерків два. Нотація квадратна. Чорнило темно-коричневе; кіновар, коричнева фарба

Оздоблення. Мініатюри (2) : штрихові, чорною тушшю: арк. 3 зв. – Цар Давид; на вставному арк. 54 орнаментована рамка на весь аркуш із вказівкою 1755 р., зі звороту – прп. Іоан Дамаскін. Заставок вісім, на арк. 4, 55, 85, 112, 133, 174, 190, 240, живописні зарисовки природних форм декоративних квітів, взятих у прямокутну рамку, виконані акварельними фарбами. Гармонійне поєднання ясно-червоних, коричневих кольорів. Заголовки гласів великі,

кіноварні; в'яззю. Ініціали великі, рослинного типу, взяті в прямокутну рамку, кольори та орнамент такого ж характеру, що і в заставках.

Оправа. Без оправи.

Зміст: Арк. 1–53 зв. Уривок Скари, починається словами «Твор н (а) На (д) гробное п–ніе а се Їзволи настоїте». Всеношне бденіє, літургія св. Іоана Златоуста, св. Василя Великого та Пржедєосвящєгга, кондакти Прєсв. Богородиці та свт. Миколая, пісня св. Іосафа царевича; на 8 гласі богородичні, блажені, *Бог Господь* воскресними тропарями; канон Прєсв. Богородиці 4 гласу (тропарі), ірмоси 6 гласу на *умиренєє церкви*, на 8 гласів запіви *Хвалим благословим*.

Арк. 55–247 зв. Октоїх-Ірмолой, обривається словами 1-ї пісні 8 гласа: *Го (с) да го [кара] ј на и люди сп~се*.

Записи. 1) Початку XVIII ст., вкладний запис, на нижніх полях арк. 55–84, скорописом, коричневим чорнилом: «Во имя отца и Сина и св. Духа Аминь. / Сію Книгу / снарецаимую Ірмолой / надано / по блгословенію / Егј Преосвященства / кбрї Тїмоаея Щєрбицкого / митрополита / Кїевского Галицкаго / и Малья Росии: / изї библиотеки / кааедраальной / в новопостроенную цервовь / вї село Борщоговку петропавловску / ко храму / Преподобного / Сїмеона Столпника / при которомї / дабы служилї / вїчними часи / при Ігумене Іеромонасе / Антонїе Величковскомї / 1755 года, / тогож года / и устроили / и освящена / церковї вї выше реченомї селе / Борщоговке / Петропавловской».

2) Поч. XVIII ст., на арк. 50 зв. –51, півуставом темно-коричневим чорнилом: «Сп~си ј (т) б– (д) цр~во (в) свою мл (с) тиве, в мир–совершенїй зко мы е~сер (д) нј к теб– приб–гае (м), к милјстивом҃у избавителю: и прочаи: сп~си ј (т) б– (д) цркво (в) сн (а) твоего молитвами си~ спрес~таи Б (д) це дв~озко есердно к теб– приб–гае (м) зко к нер҃шим– стен– и предстателнице».

3) Поч. XVIII ст., власницький запис, на арк. 3, скорописом, коричневим чорнилом: «Господи Боже (закреслено) Церкові Госпожи Лукери Ферополь».

Старі шифри, штамп, наклейки. Шифри: «Муз. Рук. 743» темно-коричневим чорнилом на арк. 1; «№ 15» олівцем на арк. 1.

Історія надходження. До ЦАМ КДА кодекс надійшов у березні 1890 р. від П. Лебединцева, кафедрального протоієрея Києво-Софійського собору. ВР ркп. надійшов 19–26.11.1924 р. з Подільської філії ВБУ.

Опис. Лебедев, А. А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии / Александр Александрович Лебедев. – Саратов : Волга, 1916. – Т. 1. – С. 37 (1680 pp.); Ясиновський, Ю. П. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть : каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження / Ю. П. Ясиновський; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів : Місіонер, 1996. – С. 245 № 320 (1696 р.).

7. Ірмологіон нотований. Без початку та кінця. Кінець XVII ст.

Ф. 301 (ЦАМ КДА), № 88 Л.

Мова. Цсл. української редакції

Кількість аркушів та стан збереженості. 404 арк. Стан задовільний. Початкові аркуші обгоріли, збереглася лише частина.

Матеріал письма. Папір 4° (169 × 145). Філіграні: 1) герб міста Амстердама, двох типів: 1) арк. 26–27 – сх. Дианова, Костюхина № 175 (1698 р.); 2) арк. 234–235 – сх. Дианова 1998, № 242 (1678 р.); 3) аламода (арк. 385/390) – сх. Laucevičius № 69 (1701 р.); 4) герб (?) (арк. 395–396) – сх. Laucevičius № 1229 (1690 р.).

Письмо. Півустав кін. XVII ст. Почерків два. Скоропис кін. XVII ст. (арк. 72). Почерк один. Нотація квадратна. Чорнило темно коричневе; кіновар.

Оздоблення. Мініатюри (4) : чорною тушшю: арк. 15 зв. – Благовіщення, 72 зв. – зображено Мойсея, 120 зв. – Різдво Ісуса Христа, 152 зв. – зображено Бога Саваофа, 340 зв. – зображено св. Симеона Столпника. Малюнок

вправний, цілком реалістичний. Заставки (6) : на арк. 16, 121, 153, 227, 259, орнаментальні листя та гілки в прямокутних рамках, на арк. 73 зображення Ангела Хранителя, а на арк. 204 залишене місце для заставки. Заголовки гласів кіноварні, виконані в'язю, на арк. 341 з елементами складної в'язі; ініціали великі, рослинні, одноколірні.

Оправа. XVII ст., дошки в темно-коричневій шкірі. На верхній кришці середник. Стан задовільний.

Зміст: Арк. 1–15 : Всеношное бденіє, літургія. Починається словами: [Г]спо[ди].

Арк. 148–150 зв. : Октоїх-Ірмолог.

Арк. 16–324 зв. : Катавасії Ізбаві от бід на 8 гласів; подібні на арк. 325–340.

Арк. 341–404 : Стихирі на свята, поч. з Різдва Христового в кін. пісня Іоасафу царевичу, закінчується словами: «...его бо вини».

Зміст подано за Ю. Ясиновським.

Записи. 1) Кін. XVII ст., на арк. 9–13, скорописом, темно-коричневим чорнилом: «Ілля / же / ві / слави / его».

3) Кін. XVII ст., на арк. 404, скорописом, коричневим чорнилом: «Помолитисz Їго [Бог҃҃҃҃҃] та [Г(с)дь] Бог҃҃҃҃҃ н(а) шем҃҃҃҃҃».

Старі шифри, штампі, наклейки. Шифри: «Муз. Рук. 914» темно-коричневим чорнилом, на форзаці верхньої кришки оправи, арк. 7; «№ 2» олівцем, на форзаці верхньої кришки оправи.

Історія надходження. До ЦАМ КДА кодекс надійшов у 1905 р. від протоієрея М. Брайловського, настоятеля Києво-Печерської Феодосійської церкви. До ВР ркп. надійшов 19–26.11.1924 р. із Подільської філії ВБУ.

Опис. Лебедев, А. А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии / Александр Александрович Лебедев. – Саратов : Волга, 1916. – Т. 1. – С. 37–38 (1680–1690-х pp.); Ясиновський, Ю. П. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть : аталог і кодикологічно-палеографічне дослідження / Ю. П. Ясиновський;

НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів : Місіонер, 1996. – С 222, № 261.

8. Ірмологіон нотований. Кін. 80-их – поч. 90-их рр. XVII ст. Без початку та кінця.

Ф. 301 (ЦАМ КДА), № 89 Л.

Мова. Цсл. української редакції.

Кількість аркушів та стан збереженості. 144 арк. Без початку та кінця. Арк. 1 а, 1 б, 1 в, 1, 8 випадають з книжного блоку. На арк. 33, 117 обдерті края. Арк. 141 з частковими втратами тексту (посередині аркуша дірки). Стан незадовільний.

Матеріал письма. Папір 4° (180 × 145). Філіграні: 1) аламода (арк. 27–28) – сх. Lausevičius № 24 (1687 р.); 2) філігрань (?) – (арк. 40–41) – сх. Lausevičius № 4254 (1694 р.).

Письмо. Півустав XVII ст., середній. Почерк один. Нотація квадратна. Чорнило темно-коричневе; кіновар.

Оздоблення. Заставки (4) : на арк. 18, 29, 72, 86 орнаментально-сюжетні, в прямокутних рамках, тло густо заповнені темно-коричневим чорнилом. Заголовки великі, півуставні; кіновар. Ініціали тонкі, в прямокутних рамках, тло густо заповнене темно-коричневим чорнилом.

Оправа. Без оправи.

Зміст: Арк. 1–71 зв. : Октоїх-Ірмолог, початок з сідальних 6 гласу, словами: «молиси на свого...». Подібне на арк. 72–85 зв.

Арк. 86 зв.–144 зв. : Полілей імя Господнє, літургії Пржедєосвященна і св. Василя Великого. вибрані співи вел. посту, канон на Пасху, без тон; стихири на свята, поч. св. Духа і т.д., на арк. 120 зв. Стихири на прокляття еретиків, в кін. стихири Успінню Пресв. Богородиці, закінчуються словами «..боогродица ти велича».

Зміст подано за Ю. Ясиновським.

Записи. 1) XVII ст., на арк. 1а, півуставом, темно-коричневим чорнилом: «Прокименú гласú г Рцыте воурьщеУú, зко господú воцарися и воисправи вселеннЮю зже (ис) подвижитси». Запис тим же почерком на арк. 1а зв. «Прокименú гласú в Востани Господи Боже мои(м) повелениемú им же Запов-далú всеи и своїú».

2) XVII ст., власницький запис, на арк. 121 зв., скорописом, темно-коричневим чорнилом: «Подканцеляристú Чиновникú Яким Курляковú Подканцеляристú [Михаил] Прокофиевú подканцеляристú Василии Прокофичú».

3) XVIII ст., власницький, на арк. 34, 93, скорописом, темно-коричневим чорнилом: «Сей Ирмолой принадлежит селения Котилева Свято Архангелской Михайловской церкви».

4) Записи молдавською мовою на арк. 30 зв., 70.

Старі шифри, штамп, наклейки. Шифр: «Муз. 509» олівцем на арк. 1 а, та на арк. 1 синім олівцем.

Історія надходження. До ЦАМ КДА кодекс надійшов у грудні 1882 р. від Л. Мацієвича, вчителя Кишеньовської духовної семінарії ВР ркп. надійшов 19–26.11.1924 р. із Подільської філії ВБУ

Опис. Лебедев, А. А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии / Александр Александрович Лебедев. – Саратов: Волга, 1916. – Т. 1. – С. 38 (1690 pp.). Ясиновський, Ю. П. Українські та білоруські нотолінійні Ирмолої 16–18 століть: Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження / Ю.П. Ясиновський; НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів: Місіонер, 1996. – С. 253, № 350 (кін. XVII – поч. XVIII ст.).

9. Книга Діонісія Ареопагіта. 30-50 pp. XVII ст. Без кінця.

Ф. 301 (ЦАМ КДА) № 215 Л.

Мова. Цсл. української редакції.

Кількість аркушів та стан збереженості. 285 арк. (арк. 1–2, 284–285 чисті). Стан задовільний.

Матеріал письма. Папір 2° (320 x 205). Філіграні: 1) ворота (арк. 13) – под. Гераклитов № 41 (1638 р.); 2) голова блазня (арк. 230, 252) – сх. Гераклитов № 1188 (1649 р.); 3) філігрань (?) (арк. 262) – сх. Гераклитов № 1505 (1644 р.); 4) голова блазня = LD (арк. 284–285 і форзаци нижньої кришки оправи) – тот. Дианова, Костюхина № 503 (1658 р.); також наявні філіграні на арк. 267 та 275, які ідентифікації не піддаються.

Письмо. Півустав XVII ст., середній, із легким нахилом управо. Почерк один. Чорнило темно-коричнєве; кіновар, позолота.

Оздоблення. Заставка та обрамлення на арк. 14 рослинні, стародрукованого типу, чорно-біла з позолотою. Заголовки на арк. 3, 14 кіноварні, перший рядок складною в'яззю. Ініціали великі, тонкі, кіноварні на арк. 5, 12, 61; стародрукованого типу, чорно-білі з позолотою на арк. 14.

Оправа. XVII ст., дошки в темно-коричневій. На верхній кришці оправи орнаментальне тиснення, в центрі прямокутний середник з рослинним орнаментом. Стан задовільний.

Зміст. Арк. 3 – Початок. (П)одеже мнози недоумеваваться еже о книзе святого діюнісія.

Арк. 278 зв. Поч. (П)рїидете блаженние, и первообрателние світ співами мирными да восхвалим. Попов, Рук. Симонова м-ря, 4.

Зміст див. описи О. Лебедева 1916, 81–82.

Запис: 1) XVII ст. на арк. 2 зв., скорописом, світло-коричневим чорнилом: «Сія книга Глаголема Діюнісія Ареопагита Глобина».

2) Поч. XIX ст. на арк. 285, скорописом, темно-коричневим чорнилом: «40.8».

Старі шифри, штамп, наклейки. Шифр: «Рук. Муз. 575» на арк. 1, 2 зв., 3, синім олівцем.

Історія надходження. До ЦАМ КДА кодекс надійшов у лютому 1886 р. від Геронтія, ієромонаха Задонського монастиря. До ВР ркп. надійшов 19–26.11.1924 р. із Подільської філії ВБ.

Опис. Лебедев, А. А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии [Текст] / Александр Александрович Лебедев. – Саратов : Волга, 1916. – Т. 1. – С. 81–82 (1580 pp.).

10. Мінея службова на квітень. 1685 р. Козелець.

Ф. I, № 1658

Мова. Цсл. української редакції.

Кількість аркушів та стан збереженості. 248 арк. Стан незадовільний.

Матеріал письма. Папір 2° (301 × 190). Філігрань одна: орел двоголовий (арк. 2) – сх. Lausevičius № 434 (1664 р.).

Письмо. Півустав XVII ст., середній. Почерк один. Чорнило темно-коричневе; кіновар.

Оздоблення. Заставки (1): стародрукованого стилю, в прямокутній рамці, з рослинним орнаментом (листя і бутони квітів). Зображено Антонія Печерського в центрі ореолу на арк. 2. Титульний аркуш стародрукованого типу, в прямокутній рамці з вихідними даними, у вигляді арки із листя і бутонів квітів. Зображено Ісуса Христа. Заголовки: в'язь (перший рядок), далі півустав; кіновар. Ініціали: тонкі, кіноварні. Кінцівки : одноконусні на арк. 248.

Оправа. XVII ст., дошки в темно-коричневій шкірі з тисненням, ромбовидний середник. Стан незадовільний. Оправа розпадається, застібки обірвані.

Зміст: Арк. 2–241 зв. : Богослужіння з 1 квітня, архімандрита Еуфимія Суздальського до 30 квітня святого апостола Якова, брата Іоанна Богослова, включно.

Арк. 242–248 : Богородичні восьми гласів.

Записи. 1) 1685 р., 14 грудня, на арк. 1 (титул), півуставом, кіновар: «Сія мінея списана во Бг~осп~саемомú град– Козелц– Старанием икошто(м)превеликого Гдн~а(ш) ј~ца Доми~ Ко(д)рицкаго: на славу и честь Бог(о)рци Бг~а слави маго: р(о)к: ах~п~е. м(с~)ца: Декабря: г~ідня».

2) XVII ст. на форзаці верхньої кришки оправи, скорописом, темно-коричневим чорнилом: «Септаврú, / Ю (л) / Августú, / Апрельú / Ноеврú ^ /».

3) XVII ст. на форзаці верхньої кришки оправи, скорописом, темно-коричневим чорнилом: «Уста моіа од рата вознемогу Іјану».

4) [XVIII], на форзаці верхньої кришки оправи, півуставом, темно-коричневим чорнилом: «Во юности не хотяще тр҃ждатися».

Старі шифри, штампи, наклейки. Шифр: «1659» на форзаці верхньої кришки оправи, олівцем; «1658» на форзаці верхньої кришки оправи, олівцем. Штамп: «Вс. Б-ка України» на форзаці верхньої кришки оправи.

Історія надходження. Передано від колишньої релігійної громади церкви колишнього Георгіївського монастиря під Козельцем.

Описи. Опис фондвий: ф. I, № 1658.

11. Номоканон. Кінець XVII ст. Копія з київського друкованого видання 1692 р.

Ф. I, № 1782.

Мова. Цсл. української редакції.

Кількість аркушів та стан збереженості. 186 арк. Стан задовільний.

Матеріал письма. Папір 4° (190 x 158). Філіграні: 1) орел двоголовий (арк. 8/14) – сх. Дианова (1993) № 547 (1700 р.); 2) аламода (арк. 90–91) – сх. Laucevičius № 24 (1678 р.)

Письмо. Півустав XVII ст. Чіткий, з легким нахилом управо. Почерк один. Чорнило темно-коричневе; кіновар.

Оздоблення. Заголовки правил півуставні, а на арк. 8, 9 зв, 22 писані кіновар'ю. Кінцівки кожного закону одноконусні, подекуди з рослинним орнаментом.

Оправа. XIX ст. Тиснений папір в світло-коричневій шкірі з орнаментальним тисненням. Стан задовільний.

Зміст: Арк. 1–6 зв. : Передмова до Номоканону.

Арк. 7–7 зв. : Зведений покажчик Творців та соборів *Иже вѣ сей Книзѣ Номоканѣнїи: приводзтси и вѣспоминаютси.*

8–86 : Номоканон Сир-чї : Законоправилник .

86–87 зв. : Зерцало духовнику з Номоканону Іоанна Постника.

88–98 зв. : Сїчисленїе по бѣкварѣ верей в сей книжицѣ брѣтаемыхї .

99 – 186 зв. : Блѣгодаренїе.

Записи. 1) 1629, на арк. 6 зв., півуставом, темно-коричневим чорнилом, : «Вѣ Стѣой великой чѣдотворной Лаурѣ Пече(р)ской Кїевской аѣ, Іанѣарїа ѣахкѣА (1629)» .

2) XVII ст., темно-коричневим чорнилом, на арк. 100: «Сїи книга Номоканонї Св(я)таго ꙗця Іакова Григорїевꙗ намѣстника Помолитесѣ [и воздасте] блажему Помощѣ моз ꙗ(т)д(с)а сотеошаго Небо Іреме Кто неродсз Ѹмре, Кто родися не Ѹмре кто [верѣе] Ѹмре неистлѣ» .

3) XIX ст., олівцем, на форзаці: «Копїя сѣ изданїя 1629 г.».

Старі шрифти, штампи, наклейки. Шифри: «1782» зеленою фарбою, на зворотї верхньої кришки оправи. Штампи: «ВБУ» на форзаці верхньої кришки оправи, «Національна Бібліотека Української держави у Києві» на арк. 1, 87 зв., 98 зв., 99, 186. Наклейка: «В / 49» на нижній кришці оправи.

Історія надходження. Рукопис надїйшов до ВР 31.03.1930 р. з Лаврської філії ВБУ.

Описи. Опис фондovий: ф. I, № 1782

12. Тріюдь цвітна 1690 р.

Ф. I, № 1659.

Мова. Цсл. української редакції.

Кількість аркушів та стан збереженості. 334 арк. Стан задовільний.

Матеріал письма. Папір 2° (290 × 168). Філіграні: 1) орел двоголовий (арк. 19) – сх. Каманін, Вітвіцька № 681 (1692–1693 pp.); 2) літери (арк. 190) – сх. Laucevičius № 3215 (1686 p.); 3) аламода I (арк. 247) – Laucevičius № 25 (1690 p.), аламода II (арк. 167) – под. Laucevičius № 24 (1687 p.).

Письмо. Півустав XVII ст., середній, із легким нахилом управо. Почерків декілька. Чорнило темно-коричневе; кіновар.

Оздоблення. На арк. 1 залишене місце для заставки. Заголовок на арк. 1 легкою в'яззю, наступні заголовки статей півуставні (перший рядок великими літерами), кіновар. Ініціали в прямокутних рамках, тло густо заповнене кіновар'ю. Кінцівки одноконусні на арк. 66 зв., 187 зв., 189 зв., 267 зв., 291.

Оправа. XVIII ст. Дошки в темно-коричневій шкірі з тисненням. Залишились місця від застібок. На верхній кришці проглядає контур овального середника з хрестом. Стан незадовільний.

Зміст. Богослужіння з Лазаревої суботи до Неділі Всіх Святих включно. Заголовок: «въ путокъ $\frac{3}{4}$ ндли поста».

Арк. 1–370 зв. : Богослужіння з Лазаревої суботи.

Арк. 371–328 : Служба Неділі Всіх Святих.

Арк. 329–334 : Читання вечірні Світлої седмиці.

Записи. 1) XVII ст., писця, на форзаці верхньої кришки оправи, світло-коричневим чорнилом: «Помол-тесz і воздад-те»;

2) XVII ст., вкладний запис, на арк. 2, темно-коричневим чорнилом: «Цр^ко (в~) стУ~ю исполнити сти~ми книгами».

3) XVII ст., писця, на арк. 6–17, темно-коричневим чорнилом: «Дания тоже може (т) ј (т) далитися ј (т) еsz церкви Аое ј (т) дали (т)

Іаки (м) способомú Те ди (в) на јо^ пожитокú не неповен (н) буде оборочати тилко до храмУ б (о) жо^го вт- писан (н) аго Святителз Николаз тиж барат- повин (н) а бУти и прочаз».

4) 1690, писця, на арк. 18, темно-коричневим чорнилом: «Списасз в рокУ а~хч. Мцз Марта, к~р дня».

Старі шифри, штамп, наклейки. Шифри: «6498» олівцем на форзаці верхньої кришки оправи; «№ 140» олівцем на форзаці верхньої кришки оправи; «№ 11» темно-коричневим чорнилом на арк. 1; «№ 12» темно-коричневим чорнилом на звороті форзацу верхньої кришки оправи. Штамп «Вс. Б-ка України», «1659» на форзаці верхньої кришки оправи.

Історія надходження. Рукопис передано від релігійної громади Миколаївської Слобідської церкви в м. Козелець.

Описи. Опис фондovий: ф. I, № 1659.